

Мингиткау Элбрус

- ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯНЫ ТУУГЪАН КЮНЮ
БЛА АЛГЪЫШЛАЙ...
- ЧИНГИЗ АЙТМАТОВНУ ЭСТЕРЕ... Джамия. Повесть.
- ШАУАЛАНЫ Хасан. Адамлыгы бизге бюгюн да дерсди.
Очерк.
- ТАУКЕНЛАНЫ Борис. Ажал – кече-кюн да
жаныбызда. Роман.

4. 2019

НАРТ СЁЗҮПЕ

* * *

Ишни билир ючюн, жылынг да аз,
Унутургъа уа ай да кёп болмаз.

* * *

Как болмаса,
Къалакъ калак ¹ болур.

* * *

Калак ёсген ит къой кесер.

* * *

Каска жайда чынгар жырлар,
Къышда уа ол сынгар ² жияр.

* * *

Кебекни ³ – желгеча,
Бернени – элгеча.

* * *

Келбет жерде – берекет.

* * *

Келбет кёрсенг, акъыл сорма.

* * *

Келечиге жаз тил керек,
Тёречиге баз тил керек.

* * *

Кележекге къылдан кёпюр тизилир,
Кетежекге темир шынжыр юзююр.

* * *

Кенгеш болса, кемлик къурур,
Болмаса уа, тенглик къурур.

---

¹ *Калак* – хауле.

² *Сынгар* – жангыз.

³ *Кебек* – будай къабукъ.

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 4 (206) июль – август 2019 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бешпайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
Джуртубайланы Махти
Зумакьулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакьсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2019

НАСЫПЛЫ ЭРКИНЛИК

...Малкъарны бек иги поэтлери тынгылылыкъны, адамлыкъны, суратлаулукъну да туугъан халкъларыны кёлден билген поэзия чыгъармаларындан ала келгендиле.

Магъана теренлик бла жүрекге сингип къалгъан жарыкъ сезимли назмулары кёп тиллеге кёчюрюлген Зумакъулланы Танзиляны да поэзиясында фахмусу болдургъан суратлау энчилигин кёргюзтген шартладыла.

Энди ол кёп миллетли совет поэзияны махтаулу усталары бла бир сатыргъа сюелген Зумакъулланы Танзиляны быллай тизгинлери бардыла:

*Аперим анга – ариу жырлагъаннга,
Жырлай билгенин ангылаялгъаннга.*

Бек кючлю, бек оюмлу айтылгъанды. Поэтни сыйлы ишине устаны терен, жютю, насыплы да къарамын кёргюзтген белгиди бу, шагъатлыкъды.

Зумакъулланы Танзиля акъыллы, терен оюм эте билген поэтди – анданды аны неден да алгъа суратлау сёз устасы намыслы, адепли, тюз ниетли, ачыкъ жүрекли болургъа керегине ийнануу. Нек десенг, анга, жазыучугъа, ол затла, фахмуча, дайым керекдиле. Аллай керти ийнанмакълыгъы болмагъан а уллу поэт болур амалы жокъду. Алайды да, тюзлюкге кертичилай къалып, биз былай таукел айтыргъа боллукъбуз: Танзиляны насыплы эркинлиги барды – жазаргъа эркинлиги.

Поэтни назмуларын, магъана жаны бла энчи даражалы, керти да партияны ниетлери сингиген, бийик инсанлыкъ магъаналары болгъан назмуларын энди сау къырал биледи. Бююнлюкде совет поэзияны уллу усталарыны атлары бла бирге айтадыла аны атын.

Малкъар халкъ кёп къыйынлыкъ сынап, ауур жашау жолунда кёп азап кёргенликге, жоюлуп къалмай, не къыйын заманда да иги умутундан айырылмагъан, сейирлик жырла этген халкъыбыз, Зумакъулланы Танзиляча, уллу поэтлени ёсдюргени бла ёхтемленирге боллукъду.

Басхан тауланы теренлеринде белгисиз Гирхожан элге баргъан ташлы жолчукълада чабып айланыучу таулу къызычыкъ

поэт болгъанды. Не айтыр кереги барды, насыплыды къадары Танзиляны! Таулу тиширыу алай жаланда совет властьда болургъа боллукъ эди. Алайлыгъын иги ангылайды, иги биледи Танзиля. Бурунгу таулу назмучу къызланы юслеринден Танзиляны эрттеден бери халкъгъа кенг белгили назмусу анга толу шагъатлыкъ этеди...

Бизни кёлден айтылгъан сейирлик халкъ поэзиябызны къурагъан Малкъарны назмучу тиширыулары ёмюрден ахыргъа белгисиз къалгъандыла. Алай эсе да, бюгюнлюкде ыразылыкъ сёзлерибизни алагъа айтабыз. Биз сейир-тамаша этген, аланы окъуп, кёз жашла да тёкген тизгинле ол жырчы къызланы жюреклеринде туугъандыла. Аны ючюн ыразыбыз биз алагъа.

Дуниягъа биринчи белгили болгъан малкъар тиширыу поэт Зумакъулланы Танзиляды. Аны себепли бизни хурметибиз улуду анга.

Суратлау сёз устаны юсюнден айта эсек, мен оюм этгеннге кёре, аны туугъан, ёсген жерини юсюнден айтыу бла бирге ол чыгъармачылыкъгъа къаллай кыйын салып башлагъанын да айтыргъа керекди. Поэт туугъан жерини бетин кимден да жютю кёре билирге, аны тилин ангыларгъа да борчлуду. Ёмюрден бери да алайды тёре. Гёте да, Пушкин да, бизни Мёчюланы Кязим да алай этгендиле.

Хар заманда алай болуп туругъа керекди. Зумакъулланы Танзиля туугъан тауларына, тау жолланы, тереклени, къылкъыланы, чёплеу башланы, ташланы, кеслерини ёмюрлюк жарыкъларын шошайгъан жоллагъа, арбазлагъа ийген жулдузланы тиллерин да ангылайды деп, мен таукел айтыргъа боллукъма. Хау, ол биледи аланы тиллерин. Ол – поэтди. Мен айтханнга бек женгил шагъатлыкъ этерикдиле аны назмулары. Аладан иги шагъатла болмазла, нек десенг, ётюрюк айтып, аны керти сундурур онг жокъду поэзияда. «Къалай солуу айландыра эсе да, алай айтады сёзюн поэт».

Эльбрус тийреси, аны башында Кавказны жым-жым жанган шынжыр таулары, сау дуниягъа белгили тёппелери, кёкге жете тургъан таула – Минги тау, Ушба, Ишхельда – табийгъат жаратхан бек сейирлик загладыла, тамашала. Бу жерни биринчи кере кёргенле айтханнга кёре, мында туууп, мында жашап, поэт болмай къалыргъа жарамайды. Мени оюмуна кёре уа, хазна айырмалыгъы болмагъан жерде туууп, анда ёсген адам да уллу поэт болаллыкъды. Алай иш анда туююлду. Быллай ариу, жомакъча, ариулугъу битеу адам улуна белгили жерде туугъаны бла бирге, фахмулугъу, чынтты поэтлилиги болуп, бу сейирлик жерни бютюнда махтаулу этерге къолундан келирча, Зумакъулланы Танзиляны насыбы тутханын айтыргъа сюеме.

Быллай жерни жырчысы болмактылыкъ, айхай да, ол да уллу насыпды. Алайды да, Танзиляны эки жанында да тутханды насыбы.

Мёчюланы Кязим бизге аманат этген жазычулукъ жорукъ-лагъа кертчилей къала, Зумакъулланы Танзиля, не къыйын болса да, тюзлюкге, кертиликге жол тутханын айтады. Алай айтыу жаланда ауур ишни этерге таукеллик болуп къалмай, жууаплы да ишди. Уллу, къыйын да борч алады кесине поэт. Алай, белгилисича, суратлау сёз устасыны борчу не заманда да къыйынды. Поэт айтхан затха кертичи болмактылыкъ суратлау сёзню чынтты устасы болууду.

Танзиляны поэзиягъа кёлю бла берилгенин, кесини ишин, поэтни ишин, къолгъа къаты алгъанын мен не заманда да жаратханма, бюгюн да къууанама анга.

Кертиди, ол, тамата малкъар поэтледен юренип, аны бла чекленип къалмагъанды, орус эмда дуня поэзияны уллу усталары, бек иги совет жазычула да бергендиле дерс анга. Дуняны поэзия байлыгъына алай терен кирмей, алгъа барыр онг жокъду. Зумакъул къызы аны иги ангылайды.

Поэтни чыгъармачылыгъы бизни аталарыбыздан къалгъан аламат жерибизни кёп тюрлю бояуларын алгъанды кесине, бек башы уа, малкъар халкъны эм иги ышанлары ол жазгъан затлададыла.

Жазаргъа насыплы эркинликни – фахму берген эркинликни – юсюнден биз башында да айтханбыз. Хау, алайды, къалай-алай болса да, фахмулудукъ насып юлюшдю. Аллай «айырма-лылыкъ» суратлау сёз устаны къыйын къадарында окъуна аны насыплы этеди, аны бла бирча уа андан уллу жууаплылыкъны да излейди. Аллай жюкню кётюрген а тынч тюйюлдю. Аны кётюрюрге къарыулу инбашла, акъыллы жюрек керекдиле.

Малкъар поэт тиширыу Танзиля, инбашына ауур жюк кётюрюп, ёмюрден бери поэтлеге алай буюрулгъаныча, жашау жолунда таукел баралгъанына мен бек къууанама. Ол Малкъарны жерини, совет Ата журтну да махтаулу къызыды. Къыралны къалайында да окъуучула, поэзияны уста билгенле Танзиляны аламат поэтге санайдыла. Не да аны бла айтылып къалады. Аллай белгилелик насыпды суратлау сёз устасына.

КЪУЛИЙЛАНЫ Къайсын,
*КъМР-ни халкъ поэти,
Ленинни саугъасыны лауреаты*

БИЗНИ ТАНЗИЛЯ

...Зумакъулланы Танзиля ол туугъан малкъар эллеге, Ата журтубузну узакъ кенглерине да саугъагъа назмучулукъ жарыгъын берген биринчи малкъар тиши-рыду.

Гейне: «Дунияны жарылгъаны тиши-рыуну жүреги бла ётеди», – дегенди. Ол Зумакъулланы Танзиляны назик, жумушакъ, ётгюр, итиниулю жүреги бла да ётеди. «Урушха къажау поэмасын» эсге тюшюрчюгюз. Аны окъу-гъанымда, бек сейирсинген эдим: таулу поэтессаны чыгъарма-чылыгъында биринчи кере сезгенме бийик инсанлыкъны бла мамырлыкъгъа итиниуню эм адамла арасында суймекликни бирликлерин. Ала анда миллет ариулукъ бла бериледиле.

Танзиляны назмуларыны юслеринден кёпле жазгъандыла, жазадыла, жазарыкъдыла, нек десенг алада инсанлыкъ – лирика жигитни уялчакълыгъы, азатлыкъ умутну учунуу эмда жашау ариулукъ бла дуния къоркъуулары бир бирине къажау болуп келедиле.

Мен аны чыгъармачылыгъын «тиширыу поэзиягъа» тергемейме. Поэтессаны назмулары терен акъыллыла, сезимлиле болуп, халкъ айтыулагъа ушайдыла. Алада ол, эр кишича, ётгюр оюмлуду, алай жакъсызлыды: суймеклиги ючюн къурман болургъа хазыр, къагъанакъны, аскерчини да ачыгъанларын ангылагъан. Аллай затны жаланда тиширыу сезерге болады.

Окъуучу поэтни, ол ким болса да, назмуларына кёре таныйды. Мени бла Танзиляны тюбешиуюбюз а башха тюрлю болгъанды. Бир кере кюнден толу майда, жазгъы Нальчикде, жаш, къууанчлы заманыбызда биз Ленин атлы проспектде бара тургъанлай, эгечим, мени билегимден тутуп: «Ма Танзиля!» – деген эди. Мени къарамым поэтни кавказ кюн жарытхан бетинде тохтагъанында, ачыкълыкъ, дуниягъа игилик тежеген къарам бла тюбешгеним эсимден бир заманда да кетмейди.

Ол алай болгъанына, поэтни жуукъ таныгъанымдан сора, кёп кере тюшюннгенме. Ненча жыл озса да, мен ол ариу санлы таулу тиширыугъа тийишлисича, сабыр атлагъан, бетинде, жүрегинде болгъан кюн кёрюннген Танзиляны эсимде тутуп турлукъма.

Аны «От жагъаны тютюню», «Таулула», «Ана тил», «Сёзюм», «Тынгылау», «Таш», «Ыннам», «Къиши жери» деген эм

башха назмулары, мен әсире келгенлени санайма, аны халктыны озган тарыхына жияуудула, аны бла бирге алада бююнню кюннге ыразылык, келлик кюннге да махтау жашайдыла. Къабарты-Малкърны халк поэти деген даражаны да анга алай бош бермегендиле, ол халктыбызны назмучу тиширугъа ыспасыды.

Аны «Сайламала» китабыны ал сёзюн да Къулийланы Къайсын жазып, Москвада «Суратлау адабият» атлы издательствода уллу китап болуп чыкыгъанды. Уллу дегеним, тиражы, къалынлыгы бла угъай, ниет кюрешлени, жүрек сезимлени, тас этиуню бла хорламланы сыйындырыуу бла. Ол а чыгъармачылыкды.

Суююп, къууанып жазама Танзиляны юсюнден, аны Аллах берген фахмусуна сый бере, адамлыгын, къатындагылагъа, къалам къарындашларына къайгырыуун багъалай.

Бизни поэзия дунябыз, башхаладача болмай, кенгди, кёп бетлиди, кёп тиллиди. Къалай алааматды Танзиляны бизни жаныбызда жашап, жазып тургъаны!

Арменияда Капутикяннга «бизни Сильва», Узбекистанда «бизни Зульфия» дегенча, биз да, Къабарты-Малкър жеринде ёсенле, ёхтемлик бла, ыразылык бла «бизни Танзиля» дерге боллукъбуз.

Инна КАШЕЖЕВА.

1984 жыл.

ПОЭЗИЯНЫ ЖАРЫКЪ СЁЗЮ

*Бир шайыр окъуду манга назмусун,
Мен жангылмай эсем, эштада, былай:
«Хар зат да дуняда тепе-тенг болсун:
Бушуу – мени, къууанч а – сени саулай,*

*Кёзлеринг – сени, кёз жашларынг – мени».
Мен тамашагъа къалып тынгыладым.
Сора, къымылдатып, шош, эринлерин,
Бир сёз айтды – ауузуму ачып къалдым.*

Айхай, бир-бирле Зумакъулланы Танзиля жашырын затын да айтып къояды неда гитче юй жарсыуун тышына чыгъарады дерге болурла. Алай ол уллу искусствону, керти усталыкъны, фахму батырлыкъны илишаныды.

Гитче затны юсюнден хапар башлап, терен, кенг да оюмгъа жол ачыу не заманда да усталыкъны белгилеринден бирине саналып келеди. Ол Зумакъулланы Танзиляны поэзиясыны да шартыды.

Адамны ич сырын толу ачыкъларгъа итинмеклик поэтке инсанны «уллу, ариу къылыгъында» гитче чурумланы, шарайыпланы да эслерге онг береди. Алай жютю эсленген «гитче шарайып» адамны психология къолайын саулай жарытып къойгъаны да кертиди. Андан болур «Бир шайыр окъуду манга назмусун...» деген чыгъармада жазыучуну сейир-синдирип тынгылатхан адам жангыз сёзю бла жалгъан омакълыгъын, адепсизлигин да туура этгенди. Адамны ич сырында гитче чурум – аз сылтау туююлдо. Ол себепден Танзиля кюсеген къылыкъ, адеплик умут – ол таза ниетли адамды, халаллыкъды. Поэтессаны жашау, ниет кертилик ючюн кюрешде жерин ангылауу да аны бла белгиленеди. Алай Танзиляны кюрешге тири къатышыуу адамгъа сакълыкъ бла байламлыды. Замандан артха къалгъанланы юсюнден оспар, хыликкъа халда сёлешиу аны чыгъармаларына тере туююлдо.

*Анам, чал чачынгы мен бир сылайым,
Ол, алгъынча, къара болур эсе уа?*

Быллай жумушакъ, ийнакъ бла къайгъырыулукъдан толу тизгинлени поэтессагъа жаланда ёз анасына суюмеклик айтдырмайды. Аны сылтауу адамлагъа игилик, огъурлулукъ излемекликдеди. Кеси жюрегинде огъурлулукъну жюрютмеген, айхай, башханы жюрегинде нюр жандырыр ючюн кюрешни татыуун да билалмаз. Танзиля жашауунда, чыгъармачылыкъ ишинде да бек баш борчларындан бирин аны бла байламлы этгенди. Поэтесса кесин, окъуучуларын да жалгъан омакъ сёз

бла алдагъанладан туююлдю. Ол ёз жашауундан, къуанчындан башхалагъа юлюш чыгъарыргъа хазырды, алай аны тежеген тизгинле бла жазмайды. Жазса да, кёплени ийнандыралмаз эди. Танзиля ёз жашаууну къыйматын, татыуун да уста биледи, аны, кишиден жашырмай, тюз багъалайды. Нек дегенде, инсанны энчи къадарын билмей, кёпчюлюкге жол жокъду. Танзиля, башхаланы юсюнден сёз айта, алагъа жан аурутуп, эс тапдырыргъа итине эсе, айхай, аны бек ышангылы, алданмазлыкъ ёлчеми – кеси сынагъан неда сынарыкъ жашаууду. Поэтесса ёз къадарын окъучууларыны къадарларындан айырмайды, халкъны жашауунда, кюзгюдеча, кесини къылыгъын-ылыгъын кёре эсе, аны энчи жашау жолу да кёплеге тынгылы кюзгюдю. Керти, бир-бирле бу сёзлени къайсы уллу поэтни юсюнден да айтыргъа боллукъду дерле. Анга даулаш жокъду. Алай былайда биз лириканы ол ёмюрледен бери бузулмай эм бузулмазлыкъ жоругъу Танзиляны поэзиясында жангырып, аны бютюн ийнаныулу этгенини юсюнден айтабыз.

*Къартха да, эрип, иги болама, билип
Къарт болурум, излерими асыуну.
Хар ёлгенни жилиаун андан этеме,
Билип мен да дуняда къалмазлыкъымы.*

Ёз жарсыуун, сезимин жашырмай жазаргъа базынмагъан неда ала-ны керексизге сынагъан чынтты суратлау чыгъарма туудуралмазлыкъы, керти сёз да айталмазлыкъы белгиледи.

Узакъ ёмюрледен бери литература, политика, ниет жашаугъа бойсунуп, алагъа къуллукъ эте, айный келгени баямды. Башха сёз бла айтханда уа, ол, бир ниетни къабыллап, аны кюзгюсю болуп, экинчисин терслейди, анга къажуа кюреш бардырады. Алай искусствода кюреш жаланда суратлау мадарланы бирлиги бла ачыкъланады. Халкъ ниетни, къырал политиканы толу кёргюзтюрге онг берген жаланда адамны сыфатыды, аны къылыгъыды. Адамны жарсыуун, къуанчын, сезим байлыгъын ачыкълау политика, ниет жашаууну да ачыкъларгъа элтген жолду. Алайсыз литература кесини эстетика борчун толтуралмаз эди. Малкъар поэзияны да айныу къадарын алып къарагъанда, ол, ниет кюрешге тюз келишген лозунгладан, чакъырыуладан башлап, чынтты лирикагъа дери ёсгенди. Адамны ич сырын, сагъышларын ачыкълай, халкъны тутхан ниетин къорууларгъа тири къатышады. Алай, жарсыугъа, бюгюнледе окъуна, аны кесин да къорууларгъа керек болуп къалады, нек дегенде алыкъын литература ишге къатышханланы бир-бирлери, поэзиягъа тар ангыламларына кёре багъа биче, назмуну политика чакъырыугъа сыйындырыргъа сюедице неда чыгъарма бойсунган ниет, сууну башында кёмюкча, кёрюнюп туруун излейдиде. Аллайла, эстетика ангылам излегенлерин тапмасала уа: «Сени энчи жүрек жарсыуунг, къуанчынг, сезиминг да кимге керекди?» – дерден артха турмайдыла. Баям, аллайла адамны ич сырыны жамауат-саясат жашау бла байламлыкъын кёрала

болмазла. Литература ол тюрлю дау этиуню 20-чы бла 30-чу жыллада сынагъанды. Сора, озгъан эстетика жангылычны, кемчиликлени, къайтарып, бюгюнледе жашнап келген малкъар поэзиягъа тежерге неге керекди?

* * *

Зумакъулланы Танзиля малкъар литературагъа кесини тиширыу ауазы, къылыгъы, кёз къарамы бла келгенди. Ол шартла назму сырны жангыртыргъа онг берген тынгылы шартла эдиле. Жашау къууанчын энди сынай, аны багъалай башлагъан жаш тиширыу, чыгъармачылыкъ иште ал атламларын эте, тегерекге жютю, сейирсинген кёз бла къарагъанды. Табийгъатны бояуларын эслей билиуде, жашау болумлагъа тюз багъа бичиуде аллай илишанланы магъаналары уллу эди да, Танзиляны назмуларына жарыкъ ыз салгъанлары бюгюн кимге да белгиледи. Аны поэзиясы, кёкню чууакълыгъына, кюнню жылыууна, тиширыуну тилленген къууанчына, табийгъатны чомартлыгъына да хурмет, ыспас этген поэзия болуп, бизни культурабызгъа алай къошулгъанды. Танзиляны жазгъанлары таукел ёнлю эдиле: тейри къылышча, кёп, жарыкъ бояулу эдиле. Баям, жаш поэтесса биринчи китабына «Къаяда гюлле» деп анга итиннгенин белгилеп атагъан эди.

Малкъар тиширыула къолгъа устача, Танзиля жютю, жылы сёзге закий эди, ала омакъ накъышланы кийизлеге, кюйюзлеге сала келе эселе, жаш поэтесса ариу оюула, **накъышла** бла айбатланган назмуланы жашау кертиликге, огъурлукугъа бойсундургъанды. Фахмуну ол шартлары артдан-артха не аз да онмагъандыла. Бусагъатлада, бюгюн жангырып, жангы кюч алгъандыла.

Зумакъулланы Танзиля, дуниягъа таулу тиширыуну кёзю бла къарай, жашау болумланы аны къылыгъына, адеплик умутуна кёре ёнчелерге тюзелип, литературабызгъа алай келгенин да унутургъа керек туююлдо. Анга кёре уа, поэтесса, башха жазыучула ийменнгенден айтмагъанланы да айтып, поэзиябызны солуууна солуу къошханды. Аны назму тизгинлери жаланда кишиликден, эрликден толудула десек, биз, кесибизни алдап, жалгъан багъа бла Танзиляны поэзиясын энишге туюшюрю эдик. Ол кишиликден, жигерликден кери туююлдо, болсада энчилик илишанлары андан кенгдиле. Поэтесса, тиширыуну къадарында дунияны ачылыгъын-татлылыгъын да терен сезип, жамауатны жарсыуун жүрек жюкге таукел алады.

*Къалай ахшыды бу дунияны кёргеним,
Ачий, жилияй, къууана да билгеним! –*

деп, Танзиля бош жазмагъанды. Керек эсе уа, аллай тизгинле аны поэзиясын толусунлай ангыларгъа болушадыла. Жилигъанын, эригенин жашыргъан угъай, лирика жигитини къылыгъында ол шартланы поэтесса башхаладан артха салмайды («Айтыгъыз, жилиудан жыр ёлемид да, / Жилияй билмеген жырлай билемид да?»).

Аллай оюм керексиз инжилирге, тыкъсыргъа итинмекликни белгиси туююлду – адамлагъа суймекликди, жашау кертиликге чакъырыуду. Адамладан жылы, жапсарыу сёзюгюзню, жүрек жумушакълыкъны да къызгъанмагъыз демекликди. Ол себепден поэтесса кесин аямайды, инжилгенинде, къууанганында да, бийик сезимлеге толусунлай бериледи. Андан болур, Танзиляны кёп назмулары кюй жанргъа жууукъдула. Неда, малкъар поэзияда кюй жангыргъан төре бар эсе, ол жаланда Зумакъулланы Танзиляны аты бла байламлыды. Анга кёре уа, поэтессаны лирика жигити ахлусуз къалып ёлген къартны неда жангыз бир кюн жашагъан къагъанакъны да жилауларын этеди. Башха назмусунда уа ол, сабий ёлоп, бушуу болгъан юйге келеди да, ана бла тенг инжиледи. Окъуучуну жүрегинде анга бир тюрлю ишеклик сезим къозгъалмайды – толусунлай ийнанып, дунягъа, адамлагъа бюгюн сакъ кёзден къараргъа юйренеди. Зумакъулланы Танзиля кеси да, баям, бек уллу борчларындан бирине аны санайды. «Сынар миялагъа ушайбызмы да биз?» деген назмуда мияла табакъ бла Жерни ол андан тенглешдиреди.

Жерге, табийгъатха, мамырлыкъгъа, къоншугъа сакълыкъгъа чакъырыу, аны ючюн кюреш бардырыу Танзиляны поэзиясыны кючюн белгилеген шартды.

* * *

Ол поэзияны лирика жигити къылыгъы-адети бла да бек алгъа таулу тиширыуду. Миллет төрелерин, тилин суйген. Былай къарагъанда, аны жашауу-ашауу да жаланда ёз от жагъасы, ууакъ юйюр жумушлары бла байламлыды, кенг дуниядан хапары азды дерчады. Поэтесса жигитни аллай илишанларын тынгылыракъ окъуна ачыкълайды. Баям, былайда Зумакъулланы Танзиля Кязимни ызы бла барады десек, тюз болур:

*Бирде мен жазама хынкял юзюмле,
Бирде уа жазама назму тизгинле.*

Неда:

*Жууама мен быстыр, ийлейме тылы.
Сабийни да юсюн жабама жылы...*

Башха жерде уа былай жазады: «Жууама быстыр, къайнатама шорпа, // Жашайма да юйюмде шош, акъырын».

Алай бла, шош, къаугъасыз тиширыуну сыфаты бериледи. Ол асыры къайгырыулу кёрюнмейди, заманын от жагъасын жылыта оздурады, – аны бла насыплыды. Айхай, бир-бир окъуучула, Танзиляны жигитини «сансызлыгъын» кёрюп («Не сукъланмайма, не ёпкелемейме, / Кишиден саугъа, махтау тилемейме»), кесин уллу ишледен, жамауатдан артха тартхан адамны къубултургъа тийишлимиди дерле. Кеси уяларына кирип, тюлкю, къоян да жашайдыла. Болсада, былайда таулу тиширыуну

сыфатын, ишин, не жамауат бла байламлыгын энишге тюшюрюп, учуз этип кёргюзтюрге бир тюрлю итинмеклик жокьду. Тюзюн белгилегенде уа, сёз жаланда поэссаны фахмусуну энтта бир жютю шартыны юсюнден барады. Малкьар литературада тиширыуну жашауун ол халда ачыкьларгьа кёп поэтле базынмагьандыла, аны айбат сёзге тийишлиге да санамагьандыла. Танзиляны фахму батырлыгьы уа бир-бирле бырناق этип тургьан жашау шартлагьа поэзияда жерлерин тапдыргьанды. Ол батырлыкь бусагьатлада хар инсанны кьыйматы ёсгенин толуга эм тюз ангылау бла байламлыды. Анга кёре уа, Зумакулланы Танзиляны поэзиясы адамны сыйын кётюрген, аны энчи сезимлерин, умутун, сейирин багьалагьан поэзияды. Поэссаны лирика жигити, кеси айтханча, жашау борчун юйюрю аллында кёрюп, чекленип кьалмайды. Угьай, ол, бюгюнню малкьарлы тиширыу, экинчи юйюрю жамауат, Ата журт болгьанын уста биледи. Ийменип, шош сёлеше эсе да, жюреги ёхтемликден, кесилигин сезиуден толуга. Ёхтемлигин кьанатландыргьан кюч а миллет культурасыны, саулайын дуняны аллында жууаплылыгьыды. Аны ауазы алдаулугу, ийменчекди, хар бир намыслы тиширыуча, адепли сёлешеди («билмейме не бла кьуллукь этгеними»). Болсада аллай сёзле кесин учуз, ыспассыз этиуню белгиси туююлдюле:

*Алайды алай, акьылман Хайям,
Сени бла сюеме мен кенгеширге!
Алай, алай, алай сюймейме, Хайям,
Мен кимле бла болса тенгеширге!*

Керек жерде уа жамауат бла бирлигини юсюнден, уллу ишледен да кенгде кьалмагьаныны юсюнден ачыкь айтады:

*Кьууанчха кьууана, ёлгенге сарнай,
Мен кьатышама дуня ушакьгьа.*

Алай бла, Зумакулланы Танзиляны лирика жигити ёз от жагьасы, дуняны кьадары бла да тенг байламлыды. Юйюр жашауу аны «быстыр жууаргьа», «шорпа кьайнатыргьа», иги юй бийче, ана да болургьа юйретген эсе, заман бла Ленинни миллетлеге сюймеклик политикасы аны кьырал ишлени тындырыргьа базындырып ёсдюргенди. Анга энди сабийлерини аллында борчун бла жамауат аллында жууаплылыгьын бир бирден айырыу жокьду. Ол насып юлюшюн эски, осал адетлеге, тёрелеге, эссизликге тёзюп болмауда, туугьан жерини, миллетини юсюнден сагьышларында да кёреди («Нюржан», «Адамны журтуна, журтну адамгьа термилиую» деген поэмала). Ананы мамырлыкьны, сабийлени ырахатлыкьларын кьоруулагьан эр ауазына дуня кьулакь салады («Урушха кьажау поэма»).

* * *

Танзиля жашауну кѣп тюрлю шартына эс бургъан поэтессады. Хар кѣрген заты аны жүреги бла ётеди, фикир туудурады. Эслеген шарты жангыча, сезими да жангы болады. Анга кѣре уа, поэтессаны ич сыры, халы тюрленеди. Ол себепден Зумакъулланы Танзиляны поэзиясы кѣп макъамлыды, кѣп ауазлыды. Ала барысы да назмулада тийишли тизгинле бла белгиленедиле. Аны тынч, басымлы тизгинле бла жазылгъан назмулары аз туююлдюле. Ол илишансыз поэтесса эпика поэмаланы автору болалмаз эди. Алай Танзиля – жютю сезимли жазыучу – асламында ич сырын, халын шарт, ахырына дери ачыкълагъан, учунган чыгъарма-лагъа ёчдю. Кертиди, былайда поэтесса форманы излеп кюрешмейди. Чынтты поэтни назму формасы хар заманда жүрек айтханнга, фикирге кѣре болады. Танзиляны да тизгинлери жаланда жүрек сезимине бойсунганлары туурады. Башха жаны бла къарагъанда уа, поэтессаны сагъышларын, огъурлулукъ, кюйсюзлюк дегенча ангыламлагъа кѣз къарамын тынглы ачыкъларча, жашау болумла уста сайланадыла. Алай жазыучу сезим байлыгъын жаланда уста эсленген шартлагъа ышанып да къоймайды – аланы эстетика жютюлюк бла, кѣп тюрлю сураглау мадарла бла бирикдирип, муратына жетеди (сѣз ючюн, «Халал парий»). Кертиди, бир-бирледе сезим ауурлугъуна асыры хорлатып да къояды. Ол заманда аны ауазы къаныгъырча кѣтюрюледи («О, парий, парий, юр, бир кыжырыкълан!..»), неда: «Алай, алай, алай суймейме, Хайям...»). Болсада, Танзиляны сезим кючюн, жүрек отун эсге алып айтсакъ, ол сабыр, хыны да ауазланы мадарларын чурумсуз тохташдырады.

Зумакъулланы Танзиля, сансыз, кѣзге илинмей къаллыкъ илишанланы да эслеп, поэзияны отун чакъдыра билгенледенди. Асламында уа, бир-бир жазыучула тенгleshдирирге базынмазлыкъ затланы тап жууукълашдырып, дуния болумланы юсюнден ёз фикирин айтады (сѣз ючюн, «Сынар миялагъа ушайбызмы да биз?»).

Танзиляны назмуларында малкъар поэзиягъа эрттеден кирген сыфатла (тау, таш, терек, гюл) да аз туююлдюле. Алай биз аны бир тюрлю сылтау излеген муратда айтмайбыз, аны сылтауу болургъа амалы да жокъду, нек дегенде сыфатланы онгдургъан жаланда эски, учхара фикирди. Танзиляны фикيري уа хар заманда жангыды, къанатлыды.

1977

ЖАШАУНУ ТЕРЕНДЕН АЧЫКЪЛАГЪАН ПОЭЗИЯ

*Ма уллу Минги тауну этегинде
Сууукъ таиха бауурун салып жатад,
Уллу къарангы дорбунну ичинде,
Кезиусюз ёлюп, жаш немецли солдат.*

Бу тизгинле Зумакъулланы Танзиляны «Солдат бла сёлешиу» деген назмусундандыла. Ол эртте жазылганды – жыйырма жыл мындан алгъа. Алай бюгюнледе да жангылыгъын, терен оюмлулугъун тас этмегенди. Керти сёзню къадары алайды. Не тюрлю темалагъа да жан салгъан, аны жангыртхан фахмулу адамны жюрек отуду, сагъышлы энчилиги бла теренлигиди. Танзиляны бусагъатда биз сагъыннган назмусу урушну юсюнденди. Болсада поэт совет аскерчи неда совет халкъ сынагъан къыйынлыкъны сагъынмайды. Уруш деген зат бир халкъгъа палах келтирип, башхасын къууандырмайды. Ол битеу дуняны бушуууду. Назмусунда Зумакъулланы Танзиля душман аскерчини юсюнден андан жазады – келип, туугъан жеринден узакъда «ёлюмюне тюртюлген» немецлини юсюнден. Ол душманды, бизни жерибизге, халкъыбызгъа да душманча керилгенди. Поэт аны унутмайды, ыспассыз этип да андан сёлешеди: солдат жерин къоруулай ёлмегенди, къазауатда, сермешде жоюлду, окъ тийди деп да айтмайды. Сокъур таналай, эссиз жаныуарча келип, «ёлюмюне тюртюлгенди» дейди поэт. Немецли солдатны жазыкылыгъы жаланда замансыз, узакъ жерде жоюлгъаны бла байламлы туююлдо, ыспассызлыгъындады.

«Солдат бла сёлешиу» деген назмуда Зумакъулланы Танзиля, биреуню эссизлигине хорлатып, ыспассыздан жашауун юзген немецли солдатны кёргозтеди. Этген аманлыгъыны ызындан не келирин билирге итинмеген, ёз башына игилик излеп, къалгъанлагъа уру къазгъан жууапсыз солдатны. Поэтни тынгысыз этген, жарсытхан инсан эссизликди, ниет-политика, къылыкъ сокъурлукъду. Болсада дуня историяны къыйын сынауу унутулмаз, ол не заманда да урушну кюсегенлеге эс жыйдырып деген ахшы къууумгъа ийнанып жазганды Танзиля назмусун:

*Хо, уятайым, уяналыр эсенг,
Кесинг тюртюлген ёмюрлюк жукъудан.
Сен тур, уян да, туугъан жеринге бар, –
Чырт терс бурулмазса энди тюз жолдан.*

Урушну кюйсюз бетин, аны ачылыгъын терен да, тынгылы да кёргозтген поэтлерибизденди Зумакъулланы Танзиля, ауазына къулакъ салдырып, терсликге адам улун къажау сюерге фахмусу, фикيري да тамамлыкъ этген жазыучубузду. Аны жаш жылларында жазылгъан «Урушха къажау поэмасы», ол жаны бла къарагъанда, кёп миллетли совет ли-

тературада бек кыйматлы чыгъармаладан бириди: уруш кюйдюрген жүреклени, ол юзген, жарсылуу этген инсан кьадарланы бийик суратлау кюч бла ачыклагъан. Аслижан, Самат, Дамат – поэманы юч жигити – урушну юч тюрлю бетин, чексиз кюйсюзлюгюн ачыклагъан жигитлеца, жамауат сынагъан кыйынлыкъланы жыйышдыргъан кьадарла болуп, бизни ана литературабызгъа алай киргендиле. Озгъан урушну азабын Зумакъулланы Танзиля бир телю сынагъан кыйынлыкъ бла ёнчелемейди, алгъа къарап, аны ууу келлик заманнга, тууарыкъ телюлеге да жетерин ачыклап, урушха къажан, анга налат берген ауазын басымлы, ийнаныулу да этгенди:

*Солдатны ёлтюрген жютю, ачы окъ
Ёлтюрмегенди ол жангыз кесин,
Юйюрюн ёлтюргенди, анга сёз да жокъ,
Неда аны туумагъан юйдегисин.*

Аскерчини жойгъан окъ, аны жүрегинде, бауурунда сууумай, аналаны, келлик ёмюрлени да жаралы этеди – поэтни суратлау оюмуну теренлиги, кёз къарамыны жютюлюгю алайды. Поэманы баш жигити Аслижанды. Кыйын кьадары бла окъуучуланы жарсытхан. Уруш, Аслижанны эрини жашауун юзюп, аны кесин аямагъанды – Саматха тийген окъ аны жүрегине да тийгенди. Бюгюнледе да Аслижанны жүрегинде окъ жараны бла къара бушууну уялары чачылмагъандыла. Алай ол тиширыу жаланда къара бушууну жесири туююлдо. Ол тазалыкны, бийик таулу адеплиликни бла намысны юлгюсюдо. Саматны суюмеклигине кир кьондурмагъан, Саматха суюмеклигин акъ кьанат этип жашагъан.

Саматча жашла, адамла, урушну ёчюлтюр ючюн, Ата журтларын, совет кыралны кьоруулар ючюн, сауут кётюргендиле. Юй бийчелерини, эгечлерини намысларын малтатмай жоюлуп кетгендиле. Жоюлгъан эселе да, ыспассызлыкъ сынамадыла, халкыны, ахлуну эслеринде, жүреклеринде кьалдыла. Аслижанны жүрегинде Самат кьалгъанча:

*Ах, Самат, аны сен кьалай кёрююн,
Аны жүреги кьалай бургъанын,
Эртте сен алгъан жыйрыкыны ёшюнюн
Жиямукъ бла жибитип тургъанын!*

Аслижан ариу кылыкъгъа, бийик намысха табынып ёсген тиширыуладан бириди. Башыбызгъа мадар-кьадар этейик деп, жангы «суюмеклик» излей билмеген совет тиширыу. Урушну кыйынлыгы аллайланы бегирек ачитханы, эзгени белгилиди. Керти да, Аслижанча совет тиширыула урушдан сора, мен сынагъанны ким сынады деп, бушууларына бой салып кьоймагъандыла: шахарла ишлегендиле, жерни жашнатхандыла. Болсада аланы жүрек жараларына дарман табылмагъанды.

Зумақбулланы Танзиля озған урушну кыйынлыклары, ол жамауатха, совет халкылағға сынатхан бушууну асламында тиширыу кьадарны юсю бла кьргюзтеди. Инсанланы ич кылыклары, жүрек урууларыны энчиликлерин жүтю сезип, анга кьере, чығарма жазыу не заманда да бийик фахмуланы төрелери бола келгенди. Танзиля ол тизгиндеди. Аны поэзиясында жамауатны сезими, жүрек урууу бла эси шарт ачыкланады. Окъуучуну жүрегине ётген жашау кертчиликке табынган поэзияды ол. «Школчу кызыкык Хорламны кюнюнде» деген назмусунда поэт сау дунягға, мамырлыкыгға термилген халкылағға, кьууанч, суйюнчю келтирген кюнню юсюнден жазады. Уллу кьууанчда инсанны энчи кьадары, жарсыуу жутулуп, тунчугъуп кьалмайды. Социализмни адамлағға суймеклик ниети жазычуладан аны излеген да этмейди. Жамауатны насыбы инсанны энчи насыбы бла байламлыды. Халкыны насыбын, ыразылыгын кьоруулау хар инсанны кьадарына саклыкыдан башланады. Жашауну, халкыгға суймекликни ол диалектикасын биз сагынган назмуда Танзиля чынтты усталыкы бла кьргюзтюп, урушда атасы жоюлган кызыккыны кьадарын, жүрек жарсыуун, унутулмазча, толу ачыкылағанды. Былайда поэт кишиге кьзбау этмейди, жалган жапсарыу сьз айтмайды. Урушну чексиз кюйсюзлюгюн ачыкылап, анга налат берген – жазычуғға ол керекмейди:

*Бомба ойған юй баш –
Энди ол да жабылыр,
Уруш кюйдюрген кырдык
Энтта ёсер, жангырыр.*

*Алай мени атамы
Хорлау кьайтармаз,
Ата, тансыкы болуп,
Ёшюнюне кьысмаз.*

Зумақбулланы Танзиля, нени юсюнден жазса да, инсан кьадарына саклыкыгға чакырып, аны энчилигин, совет кьырал кьтюрген сыйлылыгын белгилеп, алай жазады. Халкыны кьз кьарамы поэтни кьз кьарамыды, эслилигиди. Танзиляны ол шартын, жазыу илишанын ангылауда «Анасы турады...» деген назмусуну мағанасы уллуду. Урушдан кьайтмай кьалган жашны юй бийчесин бла анасын тенглеширгенде, Танзиля, сьзсюз, хурметни ана жүрекке береди. Аны юсюнден айтханда, поэтни фикири жамауат сынаугға, халкы фикирге жууукьду. Анагға, эгечге, аланы жүрек жылыуларына, жүрек халаллыкларына уллу жер берилгени да аны бла байламлыды. Ол жаны бла тынгылы юлгюлюк этерик «Къарындашларыма» деген назмуду. Бу чығармагға да Танзиля эки эгечни кьадарын сыйындырганды. Бир эгеч насыплыды. Аны жети кьарындашы барды. Жетиси да сау-саламатдыла. «Деменгили таула» кибик кьарындашла. Башха эгеч да, аныча, насыплы, кьууанчлы да бо-

лургъа боллукъ эди. Алай ол тиширыуну жети къарындашын озгъан уруш сыйыргъанды, кебинсиз узакъда кѣмгенди:

Къарындашларым, кебинсиз жатханла!

Сакълатмадыгъыз сиз аягъыгъызны!

Ах, мыйыкъ къойгъунчу, жерге батханла,

*Кимле къысдыла да жаягъыгъызны?!
О, кимле элтирле эгечигизни*

Салын, сизсизлей, таулу къабырлагъа?!.

Танзиляны быллай тизгинлери халкъ кюйге, халкъ тарыгъуу жыр-гъа тенг болгъанлары къайсыбызгъа да туурады. Назмуну экинчи бѣлюмонде поэтессаны жюрек оту не аз да селеймейди, сезими бютюн толкъунланып, шатыкланып саркъады. Алай ол бизни бюгюнню ырахат кюнлерибизни, жюреклеге шуѣхлукъ берген къууанчыбызны юсюнденди. Поэтни ауазы ийнаныулукъдан бла ѣхтемликден толуду. Мамырлыкъгъа тилек этген, анга сакълукъгъа чакъыргъан ауаз:

Чигинжилерим, сиз – кѣз жарыкъларым!

Къууанчлыды бюгюн ата юйюбюз.

Келгенсиз да жетигиз да, жыйылып,

Биз насыпсыз да, сыйсыз да туюлбюз.

Киши алмаз бу насыпны, сыйырып.

Дуня ырахатлыкъгъа, эслилик бла сакълукъгъа итиниу не заманда да поэтлеге тынчлыкъ бермегенди.

Бек къыйматлы фикирлери аны бла байламлы бола келгенди. Алай ол тема эскирмейди. Хар уллу жазыучу фахму жарыгъы бла аны кесича жарытады, кесича накъыш-оюу салып, адам улуну жюрегин сагъайтады. Танзиляны поэзиясы, терен магъаналы фикир жюкню, эстетика борчну кѣтюре, алай айныгъанды. Бусагъатлада да, къайсы назмусун алып къарасакъ да, поэт дуня магъаналы темалагъа кертчилей къалады.

Аны айтханым, суратлау оюмгъа чып тюшюрмей, сезим, илхам жютюлюкню ачыкъ, жаланнгач сѣзге алышмай, дуня къайгъысыны юсюнден бюгюнню поэзияны жетишимине кѣре жазгъан къыйынды демекликди. Анга эстетика жютюлюк, илхам да азлыкъ этерикдиле. Анга кенг кѣз къарам, политика эслилик бла ангылау керекдиле. Танзиля ол шартланы, илишанланы барысын да бирикдирип жазгъан поэтди, сѣз устасыды. Аны «Сынар миялагъа ушайбызмы да биз?» деген назмусу гитче затны – мияла табакъны – юсюнден башланады. Кюн, сагъат сайын тиширыула къолларында жюрютген «мияла чырчаны» юсюнден. Фахмулу суратчыгъа, жазыучугъа тийишлисича, аны суратын береди, къубултуп-сымарлап. Сора, «эслемей жетген жаулукъ чачакъдан тюшюп», ууалгъанын кѣргюзтеди.

Поэт, назмусун былайда юзюп къойса да, окъуучуну сагъышландырырча сурат ишлегени белгиледи. Сакъсызлыкъ жарсыу, палах туудур-

гъаныны юсюнден оюмландыргъан сурат. Алай жашау шарт анга уллу поэзияны, сагъышны къанатландыргъан шарт болады. Шатык сурат, ёз эстетика магъанасын тас этмей, поэзияны уллу отун къабындырып, жер жюзюне ётерге кёпюрлюк этеди. Поэт алай бла тегерек мияла табакъны да, Жер жюзюн да къол аязына сыйындырады. Табакъны юсюнден фикирге, жаз тилге айланады:

*Мен а ушатама ол мияланы,
Тиширыугъа ушатмайын, Жерге.
Къолу, кёзю да жокъду да аны.
Сакъ болмасакъ, анга да тиерге
Болур, ол чачакъча, эссиз бир зат.*

Кёз кёрген, кече-кюнде бизни жашауубуз бла байламлы гитче шартла бла болумла Зумакъулланы Танзиляны поэзиясыны отун селейтмейдиле.

Кырдыкны жашиллиги, чёп баш, ташны ауурлугъу, терекни жангызлыгъы, къарт парийни къарыусулугъу – барысы да, фикирни къозгъап, илхамын ышырадыла. Барысы да поэтни мамырлыкъны, ырахатлыкъны юсюнден, адам бла жамауатны, аланы борчларыны юсюнден сагъышха элтген поэзияны жилтинлеридиле, кёпюрлеридиле. «Манга тюшсе эди алай ёлюрге» деген назмуда поэт «чыммакъ чакъгъан терекле ичинде саргъалып, къуруп сюелген» терекни кёргозтеди.

Дуния ачылыгъын, дуня татлылыгъын да сыйындыргъан назмуду ол. Башха жаны бла къарагъанда, борчну юсюнден сагъышды. Терекни кюйгенине къарап, поэт ёз борчун, адамлыкъ ызын да къалай ангылагъанын ачыкъ билдиреди.

Урушха къажалулукъ, дуня мамырлыкъгъа сакълыкъ – ол хар инсаннга, юйюрге сакълыкъдан, хар адам инсанлыкъ борчун терен, толу ангылаудан башланады. Танзиляны поэзиясы дуня къудуретине махтау салгъан, жыр этген поэзияды. Алай этген аны бек къыйматлы жаухары инсанлыкъ теренлигиндеди, хар тизгини, хар сёзю бла сакълыкъгъа чакъыра билгениндеди.

Малкъар поэзия, литература Октябрь революция, совет къырал бла бирге туугъанды. Бирге туууп, коммунист партияны къанат жылыууна къысылып, аны ишлери бла ёхтемленип ёсе, кёп миллетли совет литературада сыйлы жерин тапханды. Аны партиялыгъы, ленинчи ниетлиги, къыралгъа уланлыкъ суймеклиги бла кертичилиги бюгюнледеча бир заманда ёхтем шуулдамагъандыла. Зумакъулланы Танзиляны поэзиясы ол литератураны жашил терегиди. Къыралны миллет политикасы берген онг, жылыу, татлы кёгет да шарт кёрюнюп тургъан жашил тереги.

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун,
филология илмуланы доктору,
профессор

САУ ДУНИЯГЪА ИГИ БЛА ТАНЫТА...

*Зумакулланы Танзиляны «Жашау череги»
деген жангы назму китабыны юсюнден*

Къаллай жылланы сынадыкъ! Къаллай жолланы арытдыкъ! Бетден-бетге къарап, къайсыбыз къаллай болгъаныбызны билир кибик сынаулагъа тубедик да, кертилик бла жалгъанлыкъны, къалалыкъ бла энчиликни аралары, ахыр-ауал айырылып къалмадыла эселе да, туура болдула. Бирде, жиян къабындан жийиргенгенлей, ашап-жашап келген жашауларын ит тегенеге ушатып, анга таш атаргъа, аны жаулап, батыр кёюнюрге кюрешдиле; бирсиле, игини, аманни да багъасын биле, тюненеге, бююннге да халкъны арыта келген жолунача къарап, оюлмаз къаяла оюлгъанларына, айтылмаз сёзле айтылгъанларына жарсыдыла. Кёп жыллада деменгили, кючлю къыралны намысы, махтауу бола келген закыйле жукъгъа тергелмеген кюнле жетип, тамырсыз жаншакъланы гюргюлюшлерине сейир этип турдукъ... Ол заманда СССР-ни Баш Советини депутаты Зумакулланы Танзиля, ниетле талашыууну орта шыхырында болуп, гюргюлюшню былай суратлайды:

*Сёз уруида бир бирлерин талайла,
Ахшылагъа къайырылып къарайла.
Къарагъанда ма алагъа жууукъдан –
Къутуралла дерсе, ала зауукъдан.
Къууанч жокъду ала этген эжиуде.
Не этгин да халкъ къозгъалгъан кезиуде.*

Малкъар кибик аз халкъны ёкюлю – аны, аныча кёп жашланы, къызланы да аллай даражагъа жетдирген къыраллыкъны оюла тургъанына аны ара къаласы Кремльден къарап, къайдагъысын билмей, ачыу этеди: сейир туююлдю ачы сёзлени «боюн кесер бичакъ» бла тенглеширден: поэт закыйлиги, тиширыу жюреги жангылтмайдыла – халкъла тюз жолдан ажашып, арда жияргъа боллукъдула; ичген сууларын сёкгенле халкъны бир заманда игиликке келтирмегендиле...

60–80-чи жыллада СССР-ни бек белгили поэтледен бири, Кавказны уллу шайыры, ийнагъы да болургъа жетишген, Баш Советни депутаты да болуп, алай кётюрюлген Танзиляны кёп ёмюрлени иги умутларын бирикдирген къыраллыкъны юсюнден айтыргъа, аны къорууларгъа толу эркинлиги бар эди. Алай бла ол бек алгъа кеси миллетин, аны келечегин, тилин, маданиятын къоруулагъанын ангылай эди. Не медет, керти сёз эшитилмей эди, терсле тюзлеге темирчилеген заман келген эди.

*Шуёхла да киредиле даулагъа,
Тынчлыкъ жокъду ёлгенлеге, саулагъа.
Дегу къыралны титирете, жырталла,
Кесек-кесек этедиле, жулкъалла;
Юлешелле ёзенлерин, тауларын,
Къууандыра аны ниет жауларын!*

Бюгюнлюкде быллай назмула ёлген къыралгъа реквием кибик эшитиледиле. Танзиля аланы жарсыу къызыуу бла жазгъан эсе да, кертилик-лери, терен жюрекден билгичлик бла чыкъгъанлары туурады.

Тынгысыз заман Танзиляны иги кесек назму къауумуну философия ёзеге болгъанды. «Ах, не этейик, не заманла жетдиле», «Генерал бла сёлешиу», «Тынгысыз заман» деген цикллери – ала бары да бир чакъда къурч кибик къыралны оюп, халкъланы, адамланы бир бирлеринден айырып къойгъан, жангыз бир тюз адам да, тюз саясатчы, поэт да ангылап болалмазлыкъ жашау къудуретни юсюндендиле. Тюз, керти, баямлы сёз айтылгъанда эшитилмеген, тюнене болунган хорламла унутулгъан, акъыл, билим берген къалала эриши кёрюннген, адамла арасында жюрюген, алагъа кюч, ышаныулукъ, даража берген ниет тазалыкъ, къарындашлыкъ, тергеулукъ – къара жаулукъгъа, айтослукъгъа айланып къалгъан заманла – бек алгъа миллет, къырал закийлерини солууларын тыядыла; аллай кезиуде, керти да, тюндегиле баш боладыла; жашау къурулушну баш хыйсабы «уялмагъан буюрулмагъанны ашар» дегеннге келишип къалады. Бизни уллу шайырыбыз Танзиля ёмюр сюрюнюн аллай жылларында бек терен, тынгысыз фикир эте жашагъанын кёребиз. Ким биледи, аны туурагъа чыкъмай тургъанына, жангы китапла чыгъармагъанына кёл кендирип, «жангы» заманны «батырлары»: «Танзиляны заманы кетди», «Жазалмайды да, чыгъаралмайды» деген эселе, аланы уллу жангылычларына не уа ачыуларынамы «Жашау череги» жууап болгъанды. Усталыгъы, сёз закийлиги – бютюнда, жашауну не тюрлю ыфчыкларындан да бийикде къалады. Усталыкъны эталгъан ырхы болмады, аны ёлтюралгъан зулмучу чыкъмады. Усталыкъны сартындан жашау къурулушну алай тюзлюгю Танзиляны юсюнде да сыналады; аны юсюнде да кёребиз – уста тынгылагъан заманда бютюнда кёп, бютюнда теренден айтады. Ачыгъын, кертисин да.

«Генерал бла сёлешиу» – поэтни миллет айырлыкъланы заманында кесаматыды, аллай кезиуде уллу, белгили адамла къаллай талкъыгъа тюшерге боллукъларын эсгертиу. Хакъды, эсли адамла сагъыш эте, оюмлай тургъунчу «батыр патриотла» охахай деп чыгъадыла. Кеслерини деберлери бармазлыкъларын биле, «генерал» кибик, сёзю барлыкъ адамланы ёрюшге къыздырадыла. Поэтни жарсыуу аны себепли жетеди жюрекке:

*Элтин сени не батмакъгъа тыкъдыла?
Даражангы къалай аман жыкъдыла!*

*Чынларынгы бирем-бирем жулкъдула,
Кеслери уа таза болуп чыкъдыла.*

*Басмалада бири бирин жулдула,
Бир бирине тоханала къурдула;
Кими ахча, кими къуллукъ тапдыла,
Халкъ жунчуду, анга не деп айтдыла?*

Поэт жамауат къуллукъчу туйюлдо, саясатха тюз келишмеген оюмла айтыргъа да болур, алай а поэт халкъны жашау тиричилигине, къадарына, келечегине терс келлик, аны абындырлыкъ сёзню айтыр амалы жокъду. XX-чы ёмюрню аягында Малкъар угъай эсенг, бурунладан бери да кеси къыраллыкълары болуп, тил байлыкъларын, маданиятларын, жамауат оюмларын ёсдюрюрге онглары болуп келген халкъла окъуна кеслерин къорууларгъа кюрешгенде, биз, айхай да, бютюн сакъ, къаты, билгичирек болургъа керекбиз. Быллай заманда халкъгъа оноу этген къыйын иш болгъанын айтып, Танзиля хар заманда «ушкок атыудан» кери болургъа чакъырады. Бизни жолубуз хунерликни, илмуну, санат жаны бла усталыкъны жолуду дейди.

«Жашау череги» саясат лирика туйюл эсе да, поэтни жамауат ауазына кёбюрек эс бургъаныбыз – бизни халкъыбызны жашауда жаланда кёчгюнчюлюк бла тенглешдирирге боллукъ «демократия» инкъыйлап – алыкъа адабиятыбызда ачыкъланмай тургъаны себеплиди. Бу заманны юсюнден жукъ жазылмагъанды дерге жарамаз – бек жютю назмула бардыла, алай а болгъан ишлеге халкъны кёзю бла къарап, жашап келген тарыхыбызгъа, аны терсине, тюзюне, ачысына, татлысына, бюгюнню кюнню да кертисине, жалгъанына кесини кёз къарамын ачыкъ, толу Танзиля айтады. Китапны жамауат магъанасыны юсюнден сёзню тауусумун эте, аны окъугъан, не заманда, къайсы ёмюрде окъуса да, XX-чы ёмюрню аягында Малкъар къалай болгъанын, аны адамлары къалай жашагъанларын, сабийлери къалай ёсенлерин кёрлюкдю.

Танзилягъа Кавказны уллу поэти, халкъыбызны закий къызы дегенибизге, биз аны сыфатын доммакъ къаранчхагъа салып, жаныбар дуниябыздан энчи этерге, аллына табына барырча, сыйлы къачды дерге кюрешмейбиз. Танзиля бизге да, аны поэзиясын билгенлени барына да алай сыйлы, ол кесин аллай чоппахарслыкъдан кери жорютгени себепли кёрюне эсе да, ким биледи. Таулу тиширыуну къайда да, не тюрлю болумда да кесин жюрюте билген къудурети Танзиляны бу китабында бютюнда терен ачыкъланады.

«Сёлеш да, сени ким болгъанынги билейик», – деген Сократны акъылман къарамын келтирип айтсакъ, мен кёрген жерледе Танзиля ичинде болмагъанны айтып эшитмегенме, махтаууна балсып, менсиннгенин кёрмегенме. Аны себепли китабын «Жаным, жырым да сизни» деп, туугъан халкъына, жерлешлерине атап башлагъанына:

*Барыгъызгъа да сизни
Келед ариу айтырым,
Ауанада тургъанны
Кюн тууушха тартырым,*

– дегенине толусунлай ийнанама.

Жамауат гюрдюлюшлени заманында ол, иги сёз, тюз ниет, иш ахлу-
лукъгъа хурмет этиу – ала бары да чапыракъдан ётмей къалгъанларын,
жугъутур къулагъына жел къакъгъанча да болмагъанларын биле, тынгы-
лап тургъан эсе, поэтни тынгылау халы келген жолуна, заманлашларына,
жашауларына, ишлерине кесамат этген, игиликни, аналыкъ, эгечлик,
тенглик даражаны къалай сакъларгъа керегин оюмлагъан заманы бол-
гъанын кёребиз. Миллет сёзюн айтыу, жерлешлерине, тенглерине иги-
лик тежеу адамны, бегирек да тишируну ёз от жагъасыны тутуругъу
болуудан, къыз, эгеч, ана борчдан, борч не, аны жанын жалчытыргъа,
ачытыргъа да боллукъ сезимледен эркин этмейди, ол угъай эсенг, ёз
анасына, баласына къарыны бурмагъанны – ол, халкъ деп, кёз жаш тёксе
да, аны жилимукълары жүрекден чыкъмайдыла. Шайырны сезим къу-
рулушуна алай къарагъанда, Танзиляны эки назмусу «Сынау» бла «Жан-
нет ауругъанда айтылгъан назмула» адам дуниясыны юсюнден терен
сагъыш этдиредиле. Танзиля ёз баласы, ёз къарындашы бла «Анам, не
этейим, айт» деген тилек назмусун алагъа къошуп окъусакъ – ёз анасы
бла да сёлешеди. Лирика «менни» ауанасына букъмай, Танзиля ёз жа-
шауун, ёз сезимин айтады, ёз адамларыны къайгъысын этеди. Алай а...
поэтни фикири къыралны бары аналарыны, адамларыны жүреклерин
тынгысыз этген ёмюрлюк затланы юслеринден болгъаны себепли ана:

*Мен, узалып, къолум бла жеталмай,
Жаши жанынга бир мадар да эталмай,
Жан-жанымы, амалсыздан талайма,
Жаны саулай, сарын салып жилияйма,*

– дегенде, не уа эгечи афган урушха кетген къарындашына тилек этип,
анга тиймей учхан окълагъа къор болур эдим дей эсе:

*Кёз жарыгъым, эгечинги жилиятма,
Жарлы ананга сенсиз кюнню сынатма!
Къор болурма сен сау жүрюр жолгъа да,
Аш-сууунга уу къуймагъан къолгъа да.*

– деп, уруш кесини ичинде баргъанын кёргюзте эсе, ала бары да бир
адамны, бир эгечни тилеги болуудан чыгып, жамауат, адамлыкъ ма-
гъанагъа жетишедиле.

Биринчи, ана бла баланы арасында сезим табийгъатны, ананы бала-
сына ёмюрлюк тынгысызлыгъын кёргюзтюу бла ачыкълана эсе, экин-

чисинде, жер юсюнде урушла баргъан къадарда, ол къайда бара эсе да, узакъда, жууукъда эсе да, анда атылгъан хар окъ ананы жүреги бла ётгенин кёребиз. Сынау – хар анагъа, эгечге да сынауду; къоркъуулу жолгъа чыкыгъан хар эр кишини анасы, эгечи, тиширыуу – бирча сынагъан, бирча сакълагъан, аны жыгъаргъа боллукъ хар окъну да кесими жүрегимде сууутайым деп, Аллахдан бирча тилеген тилекди.

Танзиляны жангы китабы – аны фахмусуну жангылай тургъаныны да шагъатыды. Ол фахму халкъны тарыхыны къыйын заманында Къыргъызстанда ачылып, андан ары къырал бла, халкъ бла бирге кётюрюле, ёсе, кючлене, малкъар миллетни кёзбаусуз таза ауазы болургъа жетишгенди. Ол ауаз «Жашау черегинде» да алай кертилей, сезимлилей къалады. Поэтни заман бла ушакълары, алай дегеним, халкъыбызны арыгып келген жолуна кесаматы «Анам от жагъада от жагъа» деген поэмада да ачыкъланады. Танзиляны чыгъармачылыкъ энчилиги – хар заманда лирика «мен» бла ол кеси жашагъан жашау, кесини жүреги бла ётдюрген жашау кертилик биригип болуучулары бу поэмада да сакъланады.

Жалкъаланган заманны шорхасында юйюрню къадарын суратлап, Танзиля жашау чюйреликлени толу ачыкъларгъа жетишгенди.

*Бюгюн окъун таулула
Таш юсюнде жашайла,*

– деп башлау поэманы ауазын белгилейди. Ол, ауаз, халкъ (юйюр!) кётюрген къыйынлыкъны уллулугъун да, аны бла бирге, къыйынлыкъда игиликке ийнаныуну тас этмегенин асылулугъун да туталды. Бешиклерин элияла эхчеген тёлюдю ол – базынган, бюгюнлюкде поэте илхам берип, халкъны жашауун тюз кзуар ючюн, не тюрлю къыйынлыкъгъа, къыйынлыкъ не, терсликке окъуна тёзген! Тёлнюю алай чыдамлыгъындан къыйынлыкъ бла хорлауну поэмасы тууалды. Танзиля аны баш жигитлерине Мариям, Мустафа деп ёз атасы бла анасыны атларын атагъанлыкъгъа, ол шарт поэманы ич жыясын къаты тартыргъа болушалды ансы, аны суратлау ызына чырмау болмайды. Кесини заманында жашамагъан поэт жокъ, анга кёре, кеси заманыны кемеюллерине кёмюлмеген поэт да жокъ. Ол шартны суратлау дунягъа айландырыуу закийликни биринчи илишаны туююлмюдю?

*Алгъа чыракъ ёчюлтюп,
Сора, эл жукълагъанда,
Туруп, чыракъ жандырып,
Ишин башлайды анда...*

Къайсы таулу ана кёрлюк туююлмюдю кесин бу суратда?

Танзиля энтта да бир кере бизни халкъыбызгъа халкълай къалыргъа болушхан тиширыуу тёзюмлюк бла эр киши кертиликни жырларын этеди; туугъан жер бла жан биргеликни насыбын кёргюзтеди.

«Жашау черегини» ич жыясын кзурагъан юч бѐлюм «Жаным, жырым да – сизни», «Жашау череги», «Басхан макъамла» поэтни туугъан журтуну юч кзулагъындан келген тагы суулары кшошулгъанча, не уа жаратылышны тюнене, бюгюн, келечек деп, юч кзултамы да поэтни жүрегинде бирикгенча алайдыла. Таулу поэтни (таулу тиширыуну!) уллулугъу, дунягъа алгъышчылыгъы, игилик тежегени, аны заманлашларына айтхан жүрек сырларында, алгъышларында, аманатларында бютюнда ачыкъ кѐрюнеди. Тап, кѐлкълды не уа ажым этген сагъатларында окбуна аны тынгысызлыгъына ыспас этмей кълмайса! Адамла арасында жашагъанына алай кбууана билиуню дерси – ма олду файдалы фикир, адамны адам этген эсилилик.

*Кел, Къаншаубий, Нарт уя жагъасына,
Мюлкюм жетмез сѐзюнгю багъасына,
Сени сѐзюнг манга алай татлыды, –
Агъры-Таудан келген сыйлы атлыды,*

– деп, Мызыланы Къаншаубийге кбууанады.

*Кѐп билгенге таякъ да кѐп тиеди.
«Сен сакъ бол», – деп, жаным сенден тилейди,*

– деп, белгили жырчы Ёзденланы Альбертге ыразылыгъын билдиреди:

*Жерни, кѐкню да ата,
Сѐзюм тилде тыйыла,
Бир дарман да жарамай,
Дуниядан айырыла,*

*Мен жан бере башласам,
Исмайыл, кел, келалсанг.
Мен сау болуп къллыкъма
Къатымда сен жырласанг,*

– деп, Жанатайланы Исмайылны жырлау кзудуретин жашау дарманы бла тенг этеди Танзиляны ниет, къллам къарындашларына чомартлыгъы чексизди. Бабаланы Ибрагимге, Толгъурланы Зейтуннга, Мокъланы Магометге, Байзуллаланы Алийге, Бегийланы Абдуллахха, Беппайланы Муталипге, Додуланы Аскерге, башхалагъа аталгъан назмуларындан къайсын алып да окбу, эгечлик, тенглик, шайырлыкъ сѐзюн эшитесе, ана тилге, ана адабиятха сагъайыулукуню кѐресе. Кесини къллам къарындашларын алай бийикге кѐтюрюу, махтау берирге кыызгъанмау – фахмулукуню, закийликни белгисиди. Сагъыш этерге тюшеди – «кзулакъ эшитир суйгенни тап айта билип айталгъанды» деп, «Жерни тутуругу болуу – халкыгъа кертичи болуп жашагъанды» деп, сора аллайла уа

къайда дегенде, арсарсыз Беппайланы Муталип киби бир жашны кѣргюзтүп кѣйгѣан? Алай айтыр ючюн адамгѣа кѣаллай бир ышаныргѣа боллукѣду? Танзиля уа кеси ышаннганны кѣй:

*Этерем аллай адамгѣа
Сау дунияны ышанган!*

– деп, ышаныуну кесинден да бийикге салады.

*Ма аллай жашла кѣндю!
Насыпха, Жерни юсюнде
Аласыз кѣалса дуня,
Жазыкѣ болурек ол кюнде.*

Назмуну философия магѣанасы алай келишеди. Кесинден кѣп да кичи кѣалам кѣарындашына аллай бийикликни тежеп, Танзиля акѣылман дерс береди. Ачыкѣды да башы болгѣан адамгѣа: алыкѣа халкѣыны аллында жангыз бир жалгѣан сѣзю бла, хосук назмусу бла айыплы болмагѣан поэт аллай аперимлик бергенден арысында, санга «сау дунияны да ышанырем» дегенден сора, тиширыу салгѣан аллай адамлыкѣ жюк не ауур эсе да, аны кѣтюрмезге, жашау жолунда элтмезге не сылтау кѣалады? Игини андан да иги этерге, аманнга да иги болургѣа болушургѣа – ма неди поэзияны борчу, мардасы?

Танзиля биз таныгѣан, танымагѣан да кѣп адамгѣа назму атагѣанды. Алай поэтни поэт чомартлыгѣын аны кѣоншу чомартлыгѣы озуп окѣуна кетеди... «Нарт уяда кѣоншуларым» – кѣоншуда ариу жашауну, бир бирге кѣууана билиуню юлгюсюдуле.

Поэтни бу китапха кѣошулгѣан сабий назмуларыны юсюнден айтыргѣа бек сѣе эдим. Мен аланы кѣол жазмада окѣуп, бирери бирер шедеврди деген эдим. Китапда бютюнда зауукѣ этип окѣугѣанма.

Танзиляны эртге жазылгѣан, басмаланмай тургѣан поэмасы «Басхан баллада» болгѣанын ачыкѣларгѣа да керек эди. Аны киби, жангы ич сыр, лирикасы, «Кязимни кѣайтыуу» деген эпика ауазлы чыгѣармасы – ала бары Танзиляны чыгѣармачылыкѣ от жагѣасы, жамауат-илхам кѣудурети аз да сѣнгмегенлерин кѣргюзтедиле.

ТѢППЕЛАНЫ Алим,
КѣМР-ни халкѣ жазыучусу

ТАНЗИЛЯ – ПОЭЗИЯ ЖАРЫГЪЫ

Адамны кёз къарамы жашауну кесича жашырынлыкъладан толуду. Аны билир, ангылар ючюн, кёбюсюнде поэзияны кючюне таяныргъа тюшеди. Биз Зумақъулланы Танзиляны хар кимге да жүрек жылыгу, таукеллик да берген чыгъармаларын окъугъан сагъатыбызда ол затха бютюнда базыныулу болабыз. Саулай халкъ къууанчы, жарсыуу да къайнайдыла Танзиляны поэзиясында. Поэтни, кюн таякъларыча, жарыкъ жырлары уа, жай эрттенликни уята, хычыуун аяз эркелетгенча эркелете сылайдыла ариу чакъгъан тереклени башларын, бешик да тебиретедиле ала, келин отоуну эшигин да къагъадыла, къууанч хапар келтиргенлерин айтыргъа ашыгъып.

Танзиляны поэзиясында къушланы азат учуулары, кюнню тау тёппеледен ёзенлеге жете келген алтын таякълары, состар ташла арасында ёсген гюллени чакъгъанлары да суратланадыла. Ала тау ауузланы ёмюрлюк жырларыдыла дерге боллукъбуз:

*... Сайлап сизни сейир суратладан,
Ашыкъдым сизге мен узакъладан, –
Гюллериме – ташны жырып чыкъгъан,
Сууларыма – къая бузуп саркъгъан.*

(«Дуня сейирсинген суратлагъа»)

Танзиляны поэзиясын окъусанг, сабийлигинге да атланаса бирде: къыйынды зулму кюч сындыргъан сабийликни эсгермеклик. Кавказ кеси ёсдюрген уланларын сакълаялмагъан, артыкълыкъ, талкъы болуп, халкъны бирден ийлеген заман эди ол. Аны къыйынлыгы уа бюгюн да душман сюнгю сукъгъанча ачытады жүреклени.

Битеу ариулукъ керти сёздеди. Танзиляны хар назму тизгини ма аны ючюн къанат къакъдырады бизге – теренден ачыкълап, жашау кертиликни кёзюбюзге туура этгени ючюн, хар сёзню жаны болгъанын, ол сени, мени жүреклерибиз бла бирге тепгени, айтылгъан затны ийнаныулу суратлагъаны ючюн да. Бу оюмланы кертиликлерине Танзиляны «Таулу адетле» деген назмусуну бу тизгинлери толу шагъатлыкъ этедиле:

*Эски таулу адетле
Ташдан, таудан да – кзаты.
Таудан, жырдан да – бийик
Намысы мында кзартны...*

Уллу поэтибиз, Аллах берген фахмусу кюч-кзарыу тежей, кзууанчны, бушууну, зорлуккзну юслеринден да сабыр айтады, анда бошунакзгза алыныу жокзду. Ол поэзияны жашауу адамны жашаууна ушагзан шартладан толу болгзанын суратлау сззню кючю бла, ашыкзмай, терен магзаналы оюмланы туудура, тынгылы ачыкзлайды:

*Ачыу кзайдан жауады, кзкде булутла жокзда?
Ачыу кзайдан келеди, сабий, уллу да токзда?
Ол жауамыз кзайры да, жокзмуд аны жыггаллыкз?
Келсе, кзалай ачытад, кззюнден кзан тамарыкз?
Хомух болма, жюрегим, арыгзанса сен, баям,
Болмазын билмеймисе шайыр жашауу байрам?..*

Алай бла, тиширыуну поэзиясы кишиликини юлгюсюн кергюзте эсе уа, аны магзанасы эки кере бийикди. Танзиляча ниет байлыккзны алгза учундургзан поэт а, башхала сагзайырча, ишин алай этмей, амалы жокз эди. Танзиляда дагзыда бир иги адет барды, ким да эс бурурча: анда кзадар алай болур эди дегенча, кзлсюзлюк эсленмейди. Адамны бушуулу кзадарына уа кюеди поэт, аллайгза эс тапдырыуну мадарын этеди; ёлюмге кзажау ачыкздан сюелирге кзолундан келеди. Танзиляны «Урушха кзажау поэмасында» быллай тизгинлени окзуйбуз:

*Сиз жукзлаггыз бешикледе, жукзлаггыз.
Атаггыз келир кюнюн сакзлаггыз.
Ашыггызггыз тюзюгюзде керюрге,
Ол бошамызмыды тюнде сизге келирге?*

*Кзысылыггыз сиз кзоюн жылыууна,
Тынгылаггыз сиз жюрек уруууна.
Кергюзтмегиз сиз жилимукз кззлени,
Жилимайла кззлери жигитлени...*

Былай тизгинлени окзусанг, зорлуккз кючю кзыйынлыккз сынатхан адамгза Танзиляны поэзиясы, сззсюз, керти тенглик эталлыккзды деген оюмгза келмей кзалмайса, кимге да таукелик берликди ол, кзлсюзлюккзю кери сюрюп.

Бир тюрлю даулашсыз, жерни солуунда дуня кзудурети таныла эсе, аны отун ышыргзанлай тургзан а, Зумакзулланы

Танзиляны поэзиясыча, керти поэзияды. Энтта да къайтарыргъа тюшеди: аны сабийни татлы жукъусуну, жомакъла дуниясына элтген тюшюню, ананы тылы ийлеген къолларыны, тау чучхурланы саркъыуларыны, жолоучуну алгъа барыууну, хыйласыз суймекликни тазалыгъыны... юслеринден Танзиля жазгъан назмуланы – битеу да аны чыгъармаларыны ёмюрлюклер къууандырадыла бизни. Суймекликде буз тауланы эритир кюч болгъанын ачыкълагъан поэтге аллай багъа тийишлиди. Ёз сагъышларын алдау сёзле бла жубатхан адет а жокъду уллу поэтибизде. Суймекликни сырыйна тауушуна да табынады ол:

*...Сени бла келдиле
БШаныулукъ да, жай да.
Сени кёре турама,
Менден насыплы къайда!*

«Мен олтургъанда мутхуз»

Кёчгюнчюлюк азабы Танзиляны поэзиясында кёп тынгысыз тизгинлени жаратылыуларына себеп болгъанды. Халкъ сынагъан къыйынлыкъны ауурлугъун ол аллай сёзле бла суратлагъанды, аллайда назмуну хар тизгинин окъугъанынг сайын, халкъ бла бирге кесинг ачыгъанча боласа:

*Сен къарамазса, дедиле,
Бу дунияда Малкъаргъа, –
Кёзюмден тёгюлдюле
Къан тамычыла акъ къаргъа.*

*Сёз бермебиз дедиле манга,
Малкъарынгы махтаргъа.
Тилим тутулду да анда,
Жыгъылдым мен акъ къаргъа...*

«Тюш»

«Бушууну сынамагъан эсенг, аны юсюнден жазалмазса», – дегенди Къулийланы Къайсын. Бизни заманны уллу поёти Зумакъулланы Мустафаны къызы Танзиля уа, тау гюлюча, чагъа башлагъан заманчыгъында, сабий къызчыкълай сынагъанды кёчгюнчюлюк азабын. Танзиляны биз юлгюге келтирген назму тизгинлерин окъугъан сагъатынгда, ол сау халкъны къыйынлыгъын кеси жюрегине сыйындыргъанын кёресе. Халкъны къыйнагъан кюйсюзлюкню макъамы поётни суймеклик жырларында да таныладыла:

*Минг-минг суудан биз ётдюк,
Минг палахдан кзутулуп,
Дуня толкзунларында
Кзалмагзанлай жутулуп.*

«Шукур, энтта тюбедик»

Танзиляны юсюнден кёпле жазгъандыла, атлары дунягъа айтылгъан сёз устала да. Мен аны таныгъан кюнюмден бери да фахмусуна менсинмеуюне кзууанама. Уллу поэтибизни юсюнден жаланда кесими кёз кзарамымы, анга ыразылыгъымы, поэзиясына суймеклигим, ол этген иш ёмюрледе жашап турлугъуна ийнаннганымы айтыргъа суйгенме бу сёзюмде. Кзайтарып чертеме, миллет литературабызгъа, дуня поэзияны айныууна окзуна дейик, Танзиля кзошхан юлюшню юсюнден китаплада, илму ишледе тынгылы айтылгъанды, энтта айтыла барырын билеме. Жангы тёлюле, аны назмуларын окзуп, жукзусуз кзанатлы бла ушакъ этерле, агъачда чапыракъланы шыбырдауларына тынгыларла. Танг алада ургъан желлеге, эрттенлик кюнню ышарыууна тюберле да, кеслерини жангы сёзлерин айтырла. Керти поэзия хыйлалыкъны ишин этгенлеге жол бермегенин да ангыларла ала, Танзиляны бу тизгинлерин окзусала:

*Ариулукъ туюлмюдю
Ариулукъну туудургъан?
Кюнню ариулугзуду
Жерни жылытып тургъан!*

Алайды да, биз Танзилягъа, литературабызны жулдузуна, ызындан келгенлеге ариу, эсли сёзюн аямагъан, кзууанчха кзууана, жарсыугъа жарсый билген шайыргъа бек ыразыбыз. Аны аты айтылгъан жерде атдан секирип тюше жашайбыз. Бизни халкыбызда аллай фахмулу адам болгъанына Аллахха минг кере шукур!

ШАУАЛАНЫ Хасан,
жазыучу

СОБСТВЕННОЕ ИМЯ

Вместо эпитафии

В наше время найдется немного поэтов, имеющих право повторить вслед за великой Анной Ахматовой:

*Нет, и не под чуждым небосводом,
И не под защитой чуждых крыл,—
Я была тогда с моим народом,
Там, где мой народ, к несчастью, был.*

Танзиля Мустафаевна Зумакулова была со своим народом всегда. Даже год ее рождения по странному совпадению определил не только жизнь балкарцев, но и дальнейшее развитие Приэльбрусья. Во время экспедиции 1934 года молодой геолог из Новочеркасска Вера Флерова открыла месторождение вольфрамо-молибденовых руд в ущелье реки Баксан. Когда Танзиле исполнилось три года, началось строительство первых комбинатов. Десятилетним ребенком вместе со своим народом она отправилась в сталинскую ссылку. Вместе со своим народом вернулась домой через тринадцать лет взрослой девушкой и сложившимся талантливым поэтом, только рабочий поселок Нижний Баксан, за эти годы превратился в город Тырныауз.

Потом пришла слава, успех, награды, звания, высокие должности. Но ничто так и не смогло разлучить ее ни с любимыми горами, ни с любимыми соплеменниками.

*Стихи слагали стихотворцы
О высях гор, но ни один
Не знал, насколько выше горцы
Своих подоблачных вершин.*

Ниспосланная свыше

На мой взгляд, в искусстве существует два вида успеха. В первом случае явлению героя предшествует невероятно долгое перечисление чинов, орденов, медалей и прочего, а слушатель, зритель, читатель мучается, будучи не в состоянии вспомнить, что же такого значимого создал на своем веку титулованный мастер.

Во втором случае стоит произнести одно лишь имя, и цепкая память мгновенно выдает:

*Я говорю горе: – Гора!
Ты тоже не стоишь без дела.
От зла земного и добра
Твоя вершина поседела.*

Здесь, у подножия гор, имя человека набирается силой куда быстрее и надежнее, чем среди лесов и болот среднерусской равнины. В служении литературному слову есть нечто апостольское, что не раз доказала история. Основоположником балкарской литературы был Кязим Мечиев. Его последователем и преемником стал Кайсын Кулиев. Потом в литературу пришла Танзиля Зумакулова, вокруг которой сегодня сформировался ближний круг молодых стихотворцев. Традиционно, говоря о поэтах такого ранга, называют одни лишь имена: Кязим, Кайсын, Танзиля... И все понимают, о ком идет речь.

На протяжении веков мудрые люди вырабатывали наиболее верную систему мер и весов, при помощи которой можно определить значение отдельно взятого человека. Отбросив все лишнее, они, в конце концов, оставили имя.

Это не просто мудро, но и справедливо. Империи рушатся и хоронят под своими обломками, казавшиеся вечными, табели о рангах. Ордена и титулы, вызывавшие зависть и почтение сверстников, оставляют равнодушными правнуков и внуков, поскольку те родились под другим солнцем и другими звездами. Короткий век гонораров и премий определяет ненасытная и неугомная жизнь. Исчезают академии и творческие союзы, и только имя остается навсегда.

*Во сне и наяву твержу, как заклинанье:
«Пусть ранее тебя умрет твоя Танзи!»
А ты, о том узнав, опять произнеси:
«Танзи», «Танзи», «Танзи», – как в первое свиданье.*

На Кавказе поэт не просто стихотворец. Он еще просветитель, учитель и хранитель вербального наследия нации.

Общее количество балкарцев, живущих на свете, не превышает численности населения заштатного российского городка. В двадцатом веке преступная власть, охраняемая многомиллионной армией, объявила их вне закона. Но они не просто выжили. Они сохранили свой язык, не в пример многим другим народам. Так случилось, на мой взгляд, в силу двух основных причин. В балкарских семьях настоящий культ детей. Малень-

кий ребенок в центре внимания большой семьи, и лишь только он впервые осмысленно оглядывается по сторонам, взрослые начинают говорить с ним по-балкарски. Потом на помощь родителям, дядьям, братьям и сестрам приходят ниспосланные свыше учителя, просветители, стихотворцы.

*Пусть бураном, пусть метелью
Нас зима пугает зло.
Над твоею колыбелью
Я склонилась, мне тепло.*

*За окном собака лает,
Не стихает вьюги вой.
Ничего нас не пугает:
Я склонилась над тобой.*

Так вместе с первой колыбельной маленький человек зачинает Имя, а потом, смешно надувая щеки, выговаривает заветное «Танзи», еще не подозревая о том, что носительница имени на всю жизнь останется проводницей в царство родного языка. Что может быть выше и прекрасней этого?

Я – одна сестра у семерых...

Так начинается знаменитое стихотворение «Братья мои». Очевидная уникальность подобной семьи не могла не отразиться, как на характере, так и на творчестве поэта. Тот, кто впервые читает стихи Танзили, обязательно обратит внимание, сколько неженской силы и творческого мужества вложено в каждую строку. Об этом качестве стоит поговорить особо. Я бы определил его, как способность человека соответствовать своему таланту. Увы, человек, состоящий из плоти и крови, слаб, подвержен сомнениям и соблазнам, отсутствие творческого мужества слишком часто губит художника, приводя одного в психиатрическую лечебницу, другого – в наркологический диспансер, а третьего – в петлю. Увы, если перечислить имена современников нашей героини, сломавшихся под грузом своего дара, получится еще одна объемистая статья. Но разве можно быть слабой, если ты выросла среди семи джигитов молодых, и семь сердец влились в твое сердце. Остается противостоять и бороться, бороться и противостоять. Это едва ли не главная тема поэзии Танзили Зумакуловой.

*Я помню, дерево стояло,
Теряя листья на ветру,*

*Над ним стихия бушевала,
И молния, как нож, взрезала
Его корявую кору.*

*Но, упершись корнями в землю,
Над осыпавшейся горой,
Громам разгневанным не внемля,
Стояло дерево-герой...*

Для полноты восприятия нужно хоть немного представлять себе природу Балкарии, ее суровую повседневность. В горах человеческая жизнь зависит от тысячи случайностей. Ни с того ни с сего налетевший буран, камень, сорвавшийся с уступа, или предательски подтаявший мартовский снег могут облачить в траур огромную семью. И тот, что отправляется на охоту, за дровами или в соседний аул, никогда не знает точно, вернется ли он назад.

Стихия страшна: она разрушает, но она же созидает, она отнимает, но, отнимая, дарит бесценный опыт, учит мудрости, а чуткий шаир получает от нее удивительные, бессмертные образы.

*Когда река в своем пределе
Течет, размеренно-строга,
Она тогда и в самом деле
Оберегает берега.*

Шаир, обретая мудрость от стихии, делится ею со своими слушателями. А мудрость состоит в том, что в вечном противостоянии слепой и бездумной силе, человеческому злу и просто, жизненным обстоятельствам, можно проиграть, но даже поражение не будет напрасным. Старая бесплодная яблоня, падая под топором, отдает людям последнее, что у нее есть – тепло. Навсегда исчезает весенний снег, чтобы напитать траву своей влагой. Больно бьет ветер, но от этой боли рождается песня. Даже в одном из самых страшных стихотворений «Рожденный на один день», обреченный ребенок учит нас ценить каждое мгновение земной жизни.

И, конечно, своеобразным творческим манифестом звучит стихотворение «Цветок»:

*Цветок, растущий над расселиной,
Пробившийся между камней,
Он жизни не знал размерной,
Безоблачных, спокойных дней.*

*Его трепали ветры горные,
Палил его полдневный зной,
Но рос он с цепкостью упорною
И вот – сияет белизной.*

Восемью строками Танзиле удалось описать всю историю собственного народа: не всегда веселую и радужную, но, безусловно, достойную уважения.

Горной речки журчала речь...

Незадолго до своей гибели Лермонтов писал Раевскому: «Начал учиться по-татарски, язык, который здесь, и вообще в Азии, необходим, как французский в Европе ...» Какой именно язык поэт выбрал для изучения, теперь сказать трудно. К сожалению, даже лучшие из сынов навсегда исчезнувшей империи не утруждали себя изучением этнического разнообразия на завоеванных землях. К тому же, славяне, проживая бок о бок с представителями огромного тюркоязычного мира, перенимая у них привычки, полезные умения, слова, даже кровно породнившись с ними, использовали слово «татарин», поскольку другого из-за природной лени и нелюбопытства, о которых говорил Пушкин, не знали. А этот мир заявлял о себе повсюду. Поднимал свои минареты посреди лесов и болот, формировал топонимику огромных регионов, украшал бархатные книги фамилиями Юсуповых, Ахматовых, Муратовых и прочих.

Древней и мощной была и остается тюркоязычная литература. Произведения Назими, Навои, Насими, Физули известны всякому мало-мальски образованному человеку. Надо же было такому случиться, что изящную словесность, доступную десяткам миллионов людей, живущих в разных уголках земного шара, столь щедро обогатил стотысячный народ, расселившийся всего-навсего в пяти ущельях Балкарии. И уж одним только чудом можно объяснить появление в ряду прославленных стихотворцев Женщины.

*В краю балкарцев, где снега и скалы
От века молчаливы и тихи,
До моего рожденья не бывало,
Чтоб сочиняли женщины стихи.
Так говорят, но я не верю в это,
Я знаю о неизвестных никем
Создательницах песен не пропетых,
Баллад неизреченных и поэм.*

Однако легенды легендами, но если мы говорим о литературе тюрков, то, исследуя прошлое, сможем отыскать не так уж много женских имен, самое известное из которых – Надира – жена Умар-хана, правителя Коканда.

Как известно, мост в Среднюю Азию балкарцы проложили не по собственной воле, но именно там юная Танзиля опубликовала свои первые стихи в 1954 году, когда после смерти диктатора бесправные получили право хотя бы на дыхание.

Мне много раз приходилось встречаться и беседовать с людьми, пережившими гражданскую казнь, шельмование и депортацию, разными чувствами полнились их речи, но ни разу я не слышал худого слова о земле, давшей им пристанище на долгие годы.

*Киргизия, земля моя,
Ты приняла меня, как дочку.
Здесь первый сноп связала я
И первую сложила строчку.
Тебя я славлю всю, как есть,
От имени юнцов и старцев,
От имени рожденных здесь
И погребенных здесь балкарцев.*

Возможность пожить среди народа, одарившего человечество великим сокровищем «Манаса», – удача для молодого поэта, если, конечно, слово «удача» уместно в контексте разговора о насильственной высылке. Однако без борьбы с непреодолимыми обстоятельствами, без умения жить вопреки всему, поэта Танзили Зумакуловой, возможно, не было бы на свете.

Рискну предположить, что на Востоке слово талантливой балкарки обрело редкое ныне свойство, именуемое лапидарностью. Ее строки просятся быть увековеченными в камне и любой камень почтет подобное за честь.

*Если нет тебя в доме, и дома – нет,
Свет зажгли... Для меня не зажегся свет.*

Тюркоязычные поэты Северного Кавказа находятся в более выгодном положении, чем адыги или вайнахи хотя бы потому, что, покидая пределы национальных республик, имеют возможность читать свои произведения в оригинале. Людей поверхностных и банальных завистников это заставляет думать, что международное признание как-то связано с происхождением. Увы. Для получения пропуска в единую мировую литературу национальность не важна. Важно только Имя.

Трудности перевода

О представителях народов, связанных единым языковым и культурным пространством, сказано достаточно. О корифеях, полиглотах, узких специалистах и знатоках беспокоиться не стоит вовсе – их знания подобны универсальной отмычке, позволяющей открыть любую дверь. Как быть тем, кто даже свой «великий и могучий» знает на школьную «троечку», но, несмотря на это, любит поэзию и хочет ее читать. Как донести всю эту мудрость и музыку через условные границы национальных барьеров. Тут как раз являются терпеливые, мало кому известные и бессловесные труженики, которых Жуковский называл рабами, Пушкин лошадьми, а циничный Набоков, и вовсе, ослами.

Из всех видов литературной деятельности – труд переводчика самый тяжелый. Тот, кто пытается идти по стопам Святого Иеронима – покровителя всех толмачей, должен обладать недюжинным поэтическим даром, интуицией, эрудицией и музыкальным слухом. Но это еще не все. Переводчику необходимо отречься от себя, раствориться в творческой сущности автора, натянуть колки своих собственных струн так, как того требует оригинал. И за все титанические усилия безропотный ясырь удостоивается упоминания о себе мелким шрифтом в конце публикации. Таковы неписанные законы профессии. В противном случае получается халтура.

Танзиле повезло. Ее переводили великие Наум Гребнев, Юлия Нейман, Римма Казакова. С ними она творила, дружила, поскольку без душевного сродства между автором оригинала и переводчиком ничего путного получиться не может. С ними рука об руку она навсегда вошла в Антологию современной поэзии народов России:

*Ты говорил, что я – твоя душа,
Быть неизменно вместе заклиная...
Как без души живешь, душа родная?
Неужто жизнь, как прежде, хороша?!*

Но, к сожалению, подобное случалось не всегда. Не слишком наделенные талантом, зато напористые и сребролюбивые торгаши от литературы воспринимали и продолжают воспринимать искусство перевода, как некую предпринимательскую деятельность, где авторская строчка обозначает, в первую очередь, денежный знак того или иного достоинства. Подобное отношение больно ранит настоящего художника. Знаменитый американский поэт Роберт Фрост однажды горько пошутил: «Poetry is what dies in translation» (Поэзия – то, что гибнет в переводе).

Танзиля Зумакулова написала на эту тему очень горькое и очень честное стихотворение «Разговор с переводчиком», а у Юлии Нейман хватило мужества так же честно это стихотворение перевести:

Я взорвалась:

*– Когда ты так бескрыл,
Зачем же ты творенье это тронул?! –
А он в ответ:*

*– В него я перелил
Всю кровь мою... Я – донор! Да, я – донор!
Я думала: давно в могиле спит
Создатель этой светлой сказки-были,
Иначе зарыдал бы он навзрыд,
Увидев, что с ней нынче натворили.
Он, может быть, в могилу лег бы вновь,
В своих стихах дурную видя кровь!..*

Как это ни грустно, но никаких маркеров, при помощи которых можно определить качество крови творца, не существует, поэтому проблемы литературного перевода останутся нерешенными, и наши потомки спустя сто и двести лет будут искать ответы на те же самые вопросы, на которые пытаемся ответить мы, если, конечно, сохранится поэзия. Вот, как раз для того, чтобы поэзия пережила нас, переводить необходимо.

PS.: Перечитывая стихи Танзили Зумакуловой, я в который раз убедился, что сомнения и тревоги терзают самого большого мастера:

*Да, спят они. Конечно, крепко спят...
Те, что наперебой мне руку жали,
Все-все мои стихи хваля подряд...
(А вспомнят завтра хоть строку?.. Едва ли!)*

Вспомнят, уважаемая Танзиля Мустафаевна, обязательно вспомнят. И завтра, и послезавтра, и через много лет. Я не знаю, будут ли среди них крикуны, рвущиеся к трибунам на юбилейных вечерах, чтобы всем напомнить о своей значимости. Но Ваши верные читатели и почитатели, безмолвные, потому что им хватило мудрости молчать, как Вы сами о том писали, Ваших стихов не забудут никогда, поскольку у этих людей самая крепкая память.

Александр ПРЯЖНИКОВ,
поэт

ИГИЛИКДИ ЭМ БАШЫ

Зумакьулланы Танзиляны назмулары адамга чексиз сыймекликден толудула. Аны чыгъармачылыгы кесини тамырлары бла халкъ поэзияны теренине кетеди. Ол а не заманда да къарыу-сузла жанына болады. Халкъны акъылманлыгы андады: кючлю алайсыз да къарыулуду, онгсузга керекди болушлукъ ансы.

Танзиляны поэзиясы жашауну жакълайды, ахшы умутлуду. Алай болганлыкьга, биз аны китапларыны хар бетинде къарс тауушла, не махтаула эшитмейбиз. Малкъар шайырны назмуларында жашау суратланады, аны къыйынлыкьлары, къуанчлары, бушуулары бла. Ол жашау а ёмюрлюк туююлдю. Адам да туююлдю ёмюрлюк, алай аны этген иши, умутлары, муратлары ёлюмсюздюле, ала халкъга къаладыла. Танзиляны кёп назмулары аны юсюндендиде.

Игилик аны поэзиясыны баш темасыды. Адам насыплы болалмайды, къатында биреу ачыу сынай тургъанда. Андан да сейири уа, ол къолдан келмезликни да этеди, ол башха адам сезгенни жюреги бла ётдюрюп. Андан жазады былай:

*Хар ёлгенни жилиуун андан
этеме,
Билип, мен да дуняда
къалмазлыгьымы.
Тылыуум, кюн, ай
кёрююм тохтагъанда,
Кеси кесиме
жиляялмазлыгьымы...*

Сейир назмула – терен, жюрегинге жетген. Башханы жилиуун этген кесини жилиуун этеди. Жаланда алай этерге болады жилиуунгу, кесинги башхада кёрюп, аны да кесинге жууукъ этип. Ол бирликлери адамланы замандан да, ёлюмден да бийик этеди.

Танзиляны назмуларыны лирика жигити, къууанчы болса, хар кимге да андан юлюш этерге хазырды, башхалагъа къууанч бере, ол насып табады. Жарсыуун а жашырыргъа кюрешеди. Жарсыу – ол къыйынлыкьды, адамны жюрегин инжилтеди. Башханы инжилтип а не игилик табарыкса?! Гуманизмни ёмюрлюк темасы Танзиляны назмуларында ма алай ачыкъланады. Ол адамны адамлыгы бла ёнчелейди.

Сюйген тауларына окьуна сукьланмайды поэтесса, нек дегенде ала, адам эталганча, биреуге болушлукъ эталмайдыла да, андан:

*Ийилип, сабийни
эхчеялмасам,
Арыгъан къартны
алалмасам жюююн,
Жилягъанны сёз бла
жапсаралмасам,
Не этейим жашауну мен
ёмюрлюююн!*

Поэтесса аллай ёлюмсюзлюкден эсе, сабий эхчегенни сайлайды. Алай адамны суйюп тургъанлай да, ол анга бир-бир загланы кечмейди:

*Элтедиле парийни
ёлтюрюрге,
Ол унамагъаны ючюн
юрюрге,
Арбазда тынч, жууаш
тургъаны ючюн,
Асыры бек халал
болгъаны ючюн,
Адамны жаугъа санамауу
ючюн,
Аны къабаргъа унамауу
ючюн...*

Бу назмула хар бир жаны болгъан зат кесин къоруулай билирге керекди деп, аны юсюнден айтадыла. Малкъар поэт Зумакъулланы Танзиляны поэзиясы бизни адамлыкъгъа, огъурлулукъгъа чакъырады.

Давид КУГУЛЬТИНОВ,
*Къалмукъну халкъ поэти,
Социалист Урунууну Жигити.
1977 жыл*

АЛГЪЫШ, ТИЛЕК ДА – ЖЫРЫНДА

Адам улу жаратылгъанлы да аны дуниягъа келиуюню магъанасын этген иши кѳргюзтеди. Зумакъулланы Танзиляны ючтомлукъ «Сайламала» китабы узакъ жоллуду – келгени да, мындан ары барлыгъы да.

Биринчи китапны 1943 жылда жазылгъан назмула ачадыла. Ал тизгинледен окъуна сѳзюню, таулада черек суучукъланы жарыкъ барыуларыча, тизгинли да, тынч да айтылыуу бѳледиди эсинги кесине, бютюнда аланы сабий жазгъанын билсенг. Ана тилни айбатлыгъын, жууукълугъун ангылау тууады, сора тарых жолу бла бараса... Анда уа халкынгы жарыкъ да, мудах да къадарын кѳресе.

Умут бла игиликге ийнаныу элтедиле жашау жолун юзмей. Аны сабийлей ангылагъан фахмулу къызны поэзия жолу бийиклеге элтириги хакъ эди.

Бу китапта Танзиляны лирика жигитлери кѳпдюле: аппа, ана, ынна, къарындаш, терезе тюбюнде кырлагъан чыпчыкъ, киши жеринде ѳлген солдат, жукъусу къачхан къарт къатын, школчу къызчыкъ, Сергей Есенинни назмусундан кѳчген Шаганэ, таулу келин, шайыр... Аланы хар бири аны жумушакъ сѳзюню кючю бла дуния поэзиягъа киргендиле.

Сѳзсюз, бек уллу байлыкъ а мында поэмаладыла. Кеси заманында «Урушха къажау поэма», ол а аны 1958–1959 жыллада жазгъанды, бек бийик багъа алгъанды. Автор, оюмларын айта, халкыбызны къылыгъын, ишин, жашау болумун суратлайды. Сюжет ызда Саматны бла Аслижанны бир этген жарыкъ той барады. Андан атларыкъды Танзиля анда тепсеген жашла, къызла бла бирге халкыбызны ажымлы уруш, сюрюн жолуна...

«Басхан баллада» поэма да Аминатны бла Жамалны, аланы керти суймекликлерини юслеринденди. «Адамны журтуна, журтну адамгъа термилиую» деген поэма къазаутлада айланган жашны отлу-окълу жолларын суратлайды. Анда ахшы муратлары, тилек да, алгъыш да бардыла.

Экинчи томгъа да эсде къаллыкъ чыгъармала киредиле. Быланы араларында философия магъаналы назмула асламдыла: «Ташны сѳзю», «Таш», «Къанатлы кетеди, кетеди, уясын къоюп...», «Жашай эсек дунияда жангыз да биз бир кере», «Мен да ачып кюлемем» эм башхала.

Пушкиннге аталгъан «Ыразылыкъ», «Тынгысыз жер» (бѳлюмлери: «Мамырлыкъны макъамы», «Къоркъууну тылпыуу», «Жерни тынгысыз ауазы», «Жерни тилеги», «Тынгысыз къонгуроу»...), «Анам от жагъада от жагъа» поэмала ХХ-чы ѳмюрде жашагъан назмучуну оюмлары-

дыла. Таулулада тиширыуну махтайбыз деселе, анга эр киши акъыллы дейдиле. Танзиля ол даражагъа тийишли болгъаны хар тизгинде кёрюнеди.

Китапха сабий, кёп лирика назмула да киргендиле.

«Сайламаланы» ючюнчю томуна арт жыллада жазылгъан чыгъармала киргендиле. Къыйын, жарыкъ кюнюбюзде да ёхтемлигибиз, миллет белгибиз болуп тургъан тауну махтай келип, поэт, эрттеги кёлкъалдысын эсине тюшюргенча, «Минги тау» назмусунда таудан ол былай сорады:

*Бийик кёк да – сенден бир аз эниште,
Аллах бла этемисе кенгешле?
Ол не айтды, сени кёзюнг чарс этип,
Тургъанында ёз халкъынгы тас этип?*

Хау, ол кюнледе тау – мында, таулула уа узакъда жилигъандыла. Таулуну бла Минги тауну бирлигин бир зат да айыраллыкъ туююлдо, нек десенг, эркетип, ол таулуну миндиргенди биринчи башына, аны сёзюм эшитгенди алгъа.

«Малкъаргъа махтау кыр» деген назму да жерибизни, табийгъатыбызны, ахшыларыбызны юсюнденди.

«Кязим бла ушагъында» автор хажи назмучугъа заманны, къыралны, кесини юслеринден хапар айтады. Хапары уа, жашауда болуучусуча, бирде – мудах, бирде – жарыкъ.

«Кёк бла жер арасында» атлы назму энчи сагъыш этдиреди. Былай къарасанг, поэтни жашауу тынч, оюмлары жарыкъ кёрюнедиле. Алай фахмулулагъа чабычу итле, «боюнларындан тешилип жипле», къутургъандыла, аны таларгъа кюрешедиле. Ол а аланы кимине аш-суу, кимине жылы орун бериучюсюм, кимине жол ачыучусун эсине тюшюреди. Назмуну окъуй, тасха урушла барып тургъанларына жангыдан ийнана са, эрттегили нарт сёзюбюз эсге тюшеди. Бошдан айтхан болмаз эдиле: «Аман адамны айнытсанг, эрининги-бурунунгу къан этер, аман къозуну айнытсанг, эрининги-бурунунгу жау этер», – деп, бурунунгу таулула.

Китапда мынга ушагъан назмула дагъыда бардыла. «Къыйын заманла» аладан бириди. Автор анда халкъыбызны бусагъатда кюч алгъан бек уллу къыйынлыкъларына эс бурдурады. Тюз адамны жаргъа тюртгенле арда анга къол берирге кюрешедиле, Эшикден иймеселе, / Терезеледен тюшюп, / Кимни чуругъун жалап, / Кимге туююмчек тешип, даражала алгъанла кеслерин миллет жигитлеча жюрютедиле, къаугъа этедиле. Ала, онга тургъан атларын жангырта, не аман айыплы ишден да артха турмайдыла. Кёзбаулукъ а чагъады: кетгенни сёге, келгенни махтай жашайдыла бир къауумла. Быллай иште бир бирге жаула окъуна жууукъ боладыла деп сейирсинеди поэт. Халкъ аланы айыпларын кесине алады, ала уа, эслемегенча эте, анга таш атадыла.

*Бюгюн жашау баишады –
Иини башы ахчады.
Уручула – даражада,
Байлыкъ, къуллукъ – алада.
Керек туююл фахму да,
Керек туююл ахлу да,
Хар ким – эркин намысдан,
Къачхан жокъ харам ашдан.
Тас сый, хурмет, тас асыу,
Кёп билгенге – кёп жарсыу.
Тас адеплик, чыдамлыкъ,
Айып туююл мурдарлыкъ....*

Ма быллай оюмла кюйдюредиле назмучу тиширыуну бюгюн. Жашайды ол, «аманны да иги этерге кюреше». Таукеллик берген а – ашыладан келлик игилик.

Танзиляны къалам къарындашларына, къан, жан жууукъларына атагъан назмулары жылыудан, жумушакълыкъдан, алгъышладан толудула. Расул Гамзатовха тежеген назмуларында ол авар поэтни юйюне жыр бла, чам бла киреди, анда Гамзат улуна, аны ёсдюрген жерге, Расулча, Къайсынча, Чингизча, Мустайча, Олжасча, Нафича, Турсунча закийле жашагъан ёмюрлеге да ыспасын айтады.

Аллай ыразылыкъ сёзлерин поэт Толгъурланы Зейтуннга, Эфендиланы Тамарагъа, Хубийланы Назирге, Байзуллаланы Алийге, Беппайланы Муталипге, Баккуланы Володягъа, Асанланы Кулинагъа, Орусбийланы Фатимагъа, Сафариатха, Додуланы Аскерге, Алафайланы Алимге, Кошубайланы Джамболатха, Додуланы Асиятха, Табакъсойланы Мухтаргъа, Мамайланы Мухамматха да къатлайды. Къарачайлы жазыучу Хубийланы Назирге айланып, ол быллай сёзле айтады:

*Татлы сёзлеринги къууана окъуйма,
Жюрегим суююп, жаратып,
Алтын бла атынгы жазарым келеди,
Битеу дунияны къаратып...*

Поэтле къайда да къарындаш-эгечдиле бир бирге. Филология илмуланы доктору, профессор Эфендиланы Тамарагъа уа быллай махтау табады назмучу:

*Сени юйюнг алимлени юйюдю,
Сени юйюнг ахшылагъа юлгюдю,
Тюз ниетли тазажюрек Тамара,
Мен да санга андан жырла тагъама.*

Танзиляны окъуучуну жилигырча кюйлери да киргендиле бу китапха. Ол аланы къарындашы Володягъа, Жанатайланы Исмайылгъа, ахлусу Юсоюпланы Омаргъа атайды.

Зумакъулланы Владимир – фахмулу театр актёр, киноартист, алим, «Обычаи и праздничная культура народов Кавказа» (1985 ж.), «Традиции и обычаи в нашей жизни» (1990 ж.) китапланы автору, Петербургда муслиман къабырлада жатады. Аны жилиаун эте, Танзиля:

*Мени, былай ачытып,
Жиятхан къарындашым,
Жууукъ-тенгенге термиле,
Жер жутхан къарындашым,
Айтчы, жаным, айталсанг,
Энди къайры барлыкъма?
Къабырынгы мен кёрсем,
Аууп, ёлюп къаллыкъма,*

– деп, къарындашларындан айырылгъан эгечлени жилиятады.

Малкъарны бек фахмулу жырчысы Жанатайланы Исмайылны ачы хапары келген кюнде уа ол ма былай жилияйды:

*Ах, ол эди халкъыбызны жыр жазы,
Къалай тохтап къалды ариу ауазы –
Жюреклени жылытыуучу ауазы,
Бушууланы къурутууучу ауазы,
Къулакъланы ийнакълаучу ауазы,
Сау дунияны къучакълаучу ауазы?!
Жия, Аслижан, мен биргенге жилияйма,
Жюрек бура, аллай ачыу сынайма...*

Аппаларыны арбазында сабийликлери бирге озгъан Юсюпланы Омаргъа, «Заман» газетде аты бюгюн да кёп ариу сёз бла сагъанылгъан журналистге, аталгъан назмуда, ёмюрге айырылыу мудахлыкъ бермесе, не ариу, берекетли суратла бардыла: сабийлени оюнлары, къайнай тургъан къазанла, Гими этген жылы нартюх гыржын, Налжанны айраны, таматала берген сиймеклик, сабыр юй бийчеси, ариу къызчыкълары... Айхай, ёлюм деп нени да хорлагъан, неден да айыргъан бир жазыу барды дунияда. Анга амал жокъду.

«Шарабидиннге этилген кюйле» биринчи тизгининден ахыр тизгинине дери, андан ары да бошалмагъан жилиаудула. Биз, озгъан ёмюрню 80-чи жылларыны студентлери, Магидов Шарабудиинни, назмучуну баш иесини, окъуучуларыбыз. Аны жумушакъ ауазы, ариу сыфаты бизни эсибиздеди. Ненча ажым сагъыш келеди сийгенин тас этген адамны эсине? Ненча дау айтады ол къадаргъа?

*Жанынг къайры учду да,
Жангыз къоюп жаньмы?
Эки жарып къояма
Мен, жилип къабырынгы.*

Неда:

*Жиляйма мен сени ызындан, уялмай,
Жилямукъну кёзлеримде тыялмай.
Эриймилле манга ташла, таула да,
Яхсай элде ёлгенле да, саула да?*

Тюбешиу айырылыуну аллыды дейдиле. Жибрил мёлек Файгъамбаргъа (Аллахны саламы анга болсун): «Мухаммат, къаллай бирда жаша, ёлмей къаллыкъ тюйюлсе; кимни да сую – аны бла айырылмай къаллыкъ тюйюлсе», – дегенди («Ёлюм аллында чакъ». Хамид ибн Аб-дуррахман).

Файгъамбарла жукъ эталмагъан ачыугъа жер адамы, тиширыу не эталсын? Жаланда жандан татлы адамыны атын салып, ёчюлмез сую-мекликни эсде къалдырлыкъ кюйле тагъар.

Къыйын тарых жолларында жерлеринден къысталгъан халкъла, тюз болуп тургъанлай тутмакълыкъ зарауатын сынагъан адамла, ельцинчиле, ленинчиле, сталинчиле... назмучуну тюшюне киредиле. Алагъа тынгылай, ол къыралыбызда баргъан урушну, аны ызы туудургъан жандауурсузлукъну да ангыларгъа итинеди. Уянганында уа къуанады:

*Шукур, шукур, саппа-саулай уяндым!
Кёз ачдым да, танг жарыкъдан сыйландым.
Терекле да чагъыпдыла бахчамда,
Тереземден кюн да тийди, ачханда...*

Ма быллай оюмла тынчайтмайдыла назмучу тиширыуну бюгюн. Жашайды ол, «аманны да иги этерге кюреше». Таукеллик берген а – ахшыладан келлик игилик.

Поэмалары уа бары да сезимлени юсюндендиле, кеслери да сюжет ызлыдыла: «Омар бла Айсурат», «Ханийни тюшю», «Сафар эфенди», «Нюржанны тарыгъуу».

Зумакъулланы Танзиляны поэзиясы кенгди, магъаналыды, тамаллыды. «Сайламала» жашау китабыдыла. Аладан келген жылыу тиширыу жумушакълыкъдан, узакъгъа, жууукъгъа да къайгъырыудан, игилик излеуден, алгъыш тилекледен толуду. Ала бла Танзиля дуниягъа игилик къошады. Сау болсун.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат,
поэт

СЁЗ ЖАШЛАРЫ ТАНЗИЛЯНЫ

*«Поэтлини кёз жашларын кёрлюк туююлсюз,
аланы сёз жашларын кёрлюксюз жангыз.
Кимге Кёкден, кимге Ташдан,
поэтге уа Сёзден къарайды Ай бла Жулдуз».*

ХАЛАЛ ПАРИЙ

*Элтедиле парийни ёлтюрюрге,
Ол унамагъаны ючюн юрюрге,
Арбазда тынч, жууаш тургъаны ючюн,
Асыры бек халал болгъаны ючюн,
Адамны жаугъа санамауу ючюн,
Аны къабаргъа унамауу ючюн,
Элтелле парийни жанын жояргъа.
Ол а, эс этмей дунияны къояргъа,
Барады, бу дуниягъа халал къарай,
Иесин ийнакълай, чуругъун жалай,
Ёлюп кетерин билмей халаллыкъдан,
Къарайды, кёзюн алмай жанын аллыкъдан.
О, парий, юр, бир къыжырыкълан!..
Парий, жер юсюнде ачитмай бир жан,
Окъгъа тюбеди харамлыгъы жокъдан –
Сынсыды да, ауду огъурсуз окъдан.*

Бёрюню кёзю бла къарасанг, итден насыпсыз, итден мискин бир жан болмаз дунияда. Улуса – туюдиле, къутурса – ёлтюредиле, хырылдап, арбазгъа киргеннге мыллык атмаса, орамда баргъанланы элгендире, шынжырын жыгъырдатып, чапмаса, асыры тынчды деп къоратадыла. Алай а бёрю аны жазыкъсынмайды – Тейриси берген эркинликни ол къул жашаугъа ауушдургъанды. Энди боюнун шынжыр кесе, иесини чурукъларын жалай, ол атхан сюеклени кемире, ол берген хуппегини иче жашайды. Амантиш дейдиле ит болгъан бёрюге. Итни иеси барды, бёрюню уа Тейриси барды. Ала ёмюрде да келишмезле. Ит болгъан, къул болгъан бёрюню жукъгъа санамайды адам да. Бир ач этеди, бир токъ этеди, кёлюне жетмесе, урады, туюеди, ёлтюреди. Алай а, Амантишни жақълагъан къой, жазыкъсыннан да жокъду... бир Танзилядан башха. Пушкинни сёзлери келедиле эсге:

*И долго буду тем любезен я народу,
Что чувства добрые я лирой пробуждал,
Что в мой жестокий век восславил я свободу
И милость к падшим призывал.*

Ит болгъан бёрюню да жазыкъсынады шайыр тиширыу – «ма алай боллукъ эди ахырынг, Амантиш» деп, кёл кенгдирген къой, «бир хырылда, бир къайырыл» деп, ёлюмден къутхарыргъа кюрешеди аны. Башхагъа алай жан аурутханлыкъгъа, «милость к падшим» чакъыргъанлыкъгъа, кесине жетгенде уа, эр кишиле юлгю алырча къатыды:

*Мен нени болса ашагъандан эсе,
Не къыйын эсе да, къалырма ачлай,
Не затла болса да жаншагъандан эсе,
Бир сёз да айтмай, тынгыларма, ташлай.
Манга намыслыкъды жангызлай къалгъан,
Жашауда ким бла болса баргъандан.
Кёп да ахшыды махтаусузлай къалгъан,
Кимни болса махтап, махтау алгъандан.
Желни аллына мен ёшюн бургъанма,
Ол ургъан жанына бурулмаз ючюн.
Буз ургъанда, жолда тохтап тургъанма,
Мен ким бла болса тынч бармаз ючюн.
Хайям, назмунгу таза жаратама.
Бил, мен нени болса жаратмаууму.
Назмунгу алгъышлап, мен сёз айтама.
Бил, не ючюн болса сёз айтмаууму.
Биз бир затны суююп, бир бирден къаты,
Хайям, аны ючюн не демлешейик!
Поэзия эсе ол затны аты.
Биз аны ючюннге чагъыр ичейик!
Сен не болса да ичмеучюсе, баям,
Ким бла болса, неда не болса ючюн.
Тилейме кечгинлик, тилейме, Хайям,
Санга тенг болурум келгени ючюн!
Алайды, алай, акъылман Хайям,
Сени бла сюеме мен кенгеширге!
Алай, алай, алай суюмейме, Хайям,
Мен кимле бла болса тенглеширге!*

Керти шайыр аллай болургъа керек болур: башхалагъа – жумушакъ, халал, терсликлерин да кечиучю, кесине уа – къаты. Дунияда къыйынлыкъ кёпдю. Жашау – сынауду. Алай а къадар адамны жарсыугъа, бушуугъа бёлер керекли къоймай

эсе да, не насыпды бу дуняны кӛргенибиз, бу дунягъа адам болуп келгенибиз, адамдан адам бола жашагъаныбыз.

Минг шукурла, махтаула ол Кӛкдегиге – бу сейир дуняны кӛргюзтгени ючюн, бизге ТАНГзиля атлы къанатлы шайырны бергени ючюн да. Биз – ёллюк жанла – кӛкге, жерге да къарай, Танзиляны жарыкъдан толу ёлюмсюз тизгинлерин къайтарабыз:

*Бу дуняда керти къонакъ эсем да,
Къонакъбайда мычымай унутуллукъ,
Бу дуняда жауун тамычы эсем да,
Жерге тюшюп, мычымайын жутуллукъ,
Не ахшыды бу дуняны кӛргеним,
Ачий, жияй, къууана да билгеним!*

*Бу дуняда къар хапучукъ эсем да,
Жерге тюшюп, бирде эрип кетерик,
Бу дуняда жашил чӛпчюк эсем да,
Саргъалгъынчы, чалгъы ауузу жетерик,
Не ахшыды бу дуняны кӛргеним!
Ачылыгъын, татлылыгъын билгеним!*

*Кӛрдю эсе бу чууакъ кӛкню кӛзюм,
Суу шууулдау эшитди эсе къулагъым,
Бир инсан ачитмады эсе сӛзюм,
Ачысам да, манга эриген этмегиз.
Аз жашауда не насыплыед дегиз.
Алай, ёлсем, жияяу этмей кетмегиз!*

*Эригиз сиз, кӛзлерим жумулгъанда,
Жияяуларын, кюлюлерин кӛйгъанда,
Жер, кӛк мени кӛрюлерин кӛйгъанда,
Ачыу, къууанч берулерин кӛйгъанда,
Жияягъыз сиз ол кюнде, манга эрип,
Кезиу бирде сизге да келирин кӛрюп.*

Сӛз жашлары Танзиляны бизни кӛлюбюзге тамычы-тамычы тамадыла, къатып тургъан жюрегибизни жумушатадыла, адамлыкъ сезимлерибизни кӛозгъайдыла.

*Танг, жияя... къууаннгандан.
Танг, жияя,
Тангзиля:
Зумакъулланы Танзиля,
Жумакъулланы Танзиля,*

*Джумакъулланы Тангзиля
Кёз жашлары бла,
Сёз жашлары бла,
Бир нарт сабийнича,
Жуундургъанды сени,
Кечени къара букъусундан
Къутхаргъанды сени,
Атдыргъанды сени,
Жарытханды сени.*

*Махтау анга –
Жырлай биле, жырлагъаннга.*

ЛАЙПАНЛАНЫ *Билал,
КъЧР-ни халкъ поэти*

БИЙИКЛИККЕ УЧУНДУРГАН

Жашауумда Малкъарны жерин, табийгъатын чексиз суйгеним бла бирге журтубузну жырын, тарыхын дуниягъа белгили этген адамланы да алай сюеме. Аллай инсанларыбызданды бизни шайырыбыз Танзиля.

Кязим десек, эсибизге Шыкъы бла акъылманны жарыгъы келеди, Къайсын десек, Огъары Чегем бла малкъар халкъны деменгиллиги, Танзиля десек а, Малкъар, Басхан да бирлешип, сабыр тишируу ауазны гъаршлагъа жеталгъан кючюне шагъат болабыз. Хурметли эгечими чыгъармачылыгъын кеп кере сейирге къалып окъугъанма.

Алай мен граждан лирикасыны юсюнден чертип, бир ненча сёз айтыргъа излейме. Алада Ата журтха, ёз жерге, ана тилге, саулай дуниягъа да суймеклик поэтессаны жюрегине сыйырмай, алтын тизгинле болуп къагъытха тегюледиле. Аны бла жууукъдула ала хар таулу инсанга, ала ёхтемлендиредиле бизни уллу дунияда миллет энчилигибизни, энтта бир кере ариу назму бла белгилеп.

Танзиля халкъны жашауундан, аны жарсыуундан, къадамындан, тарыхындан бир заманда да айырылмагъаны себепли, бу жанрда чыгъармалары да терен магъаналыдыла, кертидиле, алдаусуздула. Шайырыбыз, не къыйын кюнде да бизге кёл этдирип, ышаныулукъ, ийнаныулукъ берип, желде шууулдагъан байракъча, ачыкъ сёзю бла, ётгюр иши бла алгъа барыргъа кёллендиргенлей турады. Олду поэтни бийик даражасы, инсан борчу да – миллет бла бирге болууу, аны чигинжисича, къалаууруча сюеле билиую.

Назмуларыны биринде Анна Ахматова: «Мен жерими сыйын кёрмегенле бла бир сатырда барлыкъладан тюйюлме», – деп жазгъанды. Танзиля уа беш жаным болса, барын берир эдим, ташларынгы мен къучакълай ёлюр эдим дейди Ата журтуну Малкъарны юсюнден тизген назмусунда. Туугъан жерине, эр кишиле да сейир этерча, суймеклик жашаргъа болады тиширууну назик жюрегинде. Ма анга шагъатлыкъды Танзиля да, Малкъарны жарыкъ жырчысы!

Аны халкъ ишге, миллет жумушлагъа бюгюн-бюгече да не заманын, не къарыуун аямай къатышханы да миллетине кертичилигин ачыкъ кёргюзтеди. 2014 жылны жай айлары-

ны биринде Танзиля бла аны нёгерлери Толгъурланы Зейтун, Баккуланы Владимир, Асанланы Кулина, Амурбек Гобашиев, Залимгери Мирзоев Огъары Чегемге келген эдиле. Ишлене тургъан «Къайсыннга жюз атлам» мемориал комплексге къарап, аны деменгилигин чертип, Танзиляны: «Бюгюннге дери бир поэтге не эски, не жангы дунияда быллай эспертме къуралмагъанды», – деп айтханы эсимдеди. «Къайсын къалай ыразы боллукъ эди», – деген сёзлери уа манга халкъыбыз дегенча эшитилген эдиле ол кюн.

Танзиля «Алтын къол» фестивалыбызны да сыйлы къонагъы болгъанлай турады. Къалай къууана биледи ол таза жюреги бла къарачай-малкъар халкъны тарых жолуна, къол чемерлигине, усталыгъына, хунерлигине!

Огъурлу, сыйны-намысны бийикде тута билген, хар ахшы ишге тийишли багъа бичалгъан, Малкъарыбызны жарыкъ жулдузу Танзиляны фахмусуна баш уруп, анга жарыкъ, узакъ ёмюр тилейме Аллахдан.

ТЕГУУЛАНЫ Хадис,
*«Къайсыннга жюз атлам»
фондну таматасы*

МАНГА АНЫ БЛА ШУЁХЛУКЪ ЖЮРИУТГЕН НАСЫПДЫ

Зумакъулланы Танзиляны сёзлерине кёре жазылган жырлагъа мен гитчелигимден да тынгылай ёсгенме. Озган ёмюрню жетмишинчи жылла – бизни къырал телевидениябыз, радиобуз да аягъы юсюне тура келген заманла. Бизни биринчи композиторларыбыз Жеттеланы Мустафир бла Байчеккуланы Абидин да – макъамчылыкъны сабанында къыстау ишлеген, консерваторияланы бошап келген жаш жырчыларыбызны да усталыкълары бийикликде болган кезиу.

Ариу жырла терк-терк жазылып, жамауат да алагъа суйюп тынгылагъан заман – къысхасы уа, халкъыбызны искусство-суну айныгъан, чакъгъан кезиую, орусча айтханда уа, «ренессанс» дерге да боллукъду ол жыллагъа. Ол чакъда телевиденияда бериулени асламысы тюзюнлей эфирге баргъандыла, жарсыугъа, плёнкагъа жазылып а сакъланмай эдиле.

Бюгюнча эсимдеди Жетте улуну, Байчекку улуну да жангы жырларыны премьераларына тынгылагъаным. Артда, телевидениягъа ишлерге киргенимде, сабийлигимде кёзюм бла кёрюп, къулагъым бла эшитип тургъан затланы фондда табалмагъанма.

Ма ол заманнга тюшген эди Танзиляны назмучулугъуну чакъгъаны да. Айхай да, битеу Совет Союзгъа белгили уллу шайырны назмулары, композиторланы кёллерин къозгъап, макъам салыргъа кёллендире эдиле.

Сексенинчи жылланы ортасында уа аны «Урушха къажау» поэмасына кёре, москвачы композитор Александр Чайковский «Верность» деген операсын жазгъанды. Аны бизни Музыка театрда салганларында, халкъны кёлю алай бийикге кётюрюлген эди. Дагъыда Уллу театрны солистлери, бир ненча ариясын Москвада «Октябрьский» залда жырлап, тауушлукъ къарслагъа, бюсюреу, махтау сёзлеге да тийишли болгъандыла. Бу опера бизни профессионал музыка искусствобузну айныууна уллу къошумчулукъ болгъаны хакъды.

Аллында айтханымча, Танзиля бизни эки профессионал композиторубуз бла да шуёхлукъ жюриутгенди. Абидин поэтессаны сёзлерине макъам тагъа, кесини эм иги жырларын жазгъаны да баямды. Аланы кёбюсюн халкъгъа Жанатайланы

Исмайыл эшитдиргенди. Жырны жыр этген юч зат болады: сёзлери, макъамы эм жырчыны усталыгы. Танзиляны тизгинлери, Абидинни макъамы, Исмайылны уа жырчы усталыгы халкны жюреклеринде сормай орналгъандыла.

Ала бюгюн да жамауатны эсиндедиле, ауузундадыла. «Кюн ахшы болсун, адамла!», «Менсиз къалай жашайса?», «Унутурма сени», «Анагъа суймеклик», «Бу дунияда керти къонакъ эсем да...», «Атсыз къабырла», «Урушдан къайтмагъанлагъа», «Сени кёралмай къалсам», «Жаным къор болсун жанынга» эм башхала.

Жеттеланы Мустафир жазып да: «Насып тангла», «Жерни тынгысыз ауазы», «Сукъланырем мен анга», «Къойма мени жангызлай», «Шукур жашаугъа!», «Ариулукъ», «Тауларыма суймеклигим», «Малкъарым»...

Орус тилге кёчюрюлген назмуларына да кёп композиторла макъам салгъандыла: Нихат Османов, Хасан Карданов, Владимир Моллов, Билял Каширгов, Абдул-Гапар Алишев, Анатолий Уманцев, Валерий Коржавин эм башхала. Бюгюн да макъамчылыкда кеси къарыуларын сынагъан жаш адамла Танзиляны тизгинлерин сайлагъанларын хар кюн сайын кёребиз.

Мен да, шайырны назмуларына таяна, бир бёлек жыр жазгъанма. Аланы бирлери халкыгъа баям болгъандыла, кёбюсю уа алыкъа ноталададыла. Бюгюнча эсимдеди, 1994 жылда студент кезиуюбюзден таныш болгъан белгили къабартылы жырчы Ольга Сокурова мени макъам салыргъа хунерим болгъанын билгени себепли, анга тау тилде бир жыр жазарыгъымы тилейди.

Бир кесек заман ётеди. Бир ингирде, кезиулю бериуюме хазырлана, назмулагъа къарай, Танзиляны эки-томлукъ «Сайламаларында» «Шукур, энтта тюбедик!» деген назмусуна тюбейме. Ол сагъат окъуна къайдан эсе да макъам жаратылып къалады. Аны бир жанына салып, дагъыда бир башха назмучуну сёзлерине да жыр тагъама. Кесек заман ётгенде, анстан, Ольга бла радиода тюбеп къалабыз. Ол манга: «Жыр жазгъанмыса?» – деп сорады.

– Эки макъам да келгенди, къайсын сайларыкъ эсенг да кёрюрге... Келтирirme, – деп келишебиз. Артдаракъ ол «Шукур, энтта тюбедик» деген жырны сайлайды. Сора кюнлени биринде Музыка театрда Правительство къурагъан бир байрам концертде Ольга аны кеси алына жырлайды. Концерт бошалгъандан сора, Газаланы Алим: «Мен экинчи ауаз болуп жыркъа къошулсам, къалай кёресе?» – дейди.

– Дуэт андан да иги боллукъду, – деп, къууанып, ыразылыгъымы айтама. Кёп да мычымай, Ольга бла Алим жырны халкыгъа эшитдиредиле. Ма алай бла жыркъа къанатла бите-

диле. Чыгъарма кеси жашауу бла жашап башлап, битеу Шимал Кавказда белгили болады.

Мында да жырны жыр этген юч болумну бирлиги жол тапдыргъанды жүреклеге. Биринчиден а – Танзиляны жүрек тебиую. Бу жыр бла байламлы сёзлени автору, мен да кёпледен бюсюреу сёзле эшитгенбиз. Сау болсунла!

Андан сора да «Унуталмайма» деген жырыбызны да халкъ эшитгенди. Аны ёз тилибизде жазылгъан эм орус тилге кёчюрюлген назмуларына да иги кесек макъам жазгъанма. Аллах айтса, аладан энчи концерт программа хазырлап, халкъгъа кёргюзтюргеди акъылыбыз.

Танзиляны чыгъармачылыгъы адамны ич дуниясын къозгъайды. Жюрегин ачитхан, жарсытхан, къууандыргъан болумланы туура этеди. Эрттеги жараларынгы, жазаларынгы къозгъайды, ташлайды. Бек терен, кеси кесингден да жашыргъан, сорургъа къоркъууп, базынмай тургъан затларынга жууапла береди.

Аны назму китаплары мени жашауума болушлукъчуладыла. Бир назмусун окъууп, заман ётгенден сора, аны дагъыда окъусанг, биринчиден эслеялмагъан, кёралмагъан затланьмагъаналарына тюшюннгенлей тураса. Ол шартладыла чыгъармачылыкъны ёлюмсюзлюгюню керти белгилери.

Биз Танзиля бла шуёхлукъ байламлыкъ жүрютебиз. Мен аны бла бек ёхтемленеме. Аллай адамны акъыл, насийхат сёзюн эшитген уллу насыпды. Чыгъармачылыгъынг жашнасын, жашау жолунг да узакъ болсун, багъалы Танзиля!

*АСАНЛАНЫ Кулина,
КъМР-ни искусстволарыны
сыйлы къуллукъчусу*

ЭЛЬБРУССКАЯ САФФО

С Танзилей Зумакуловой я познакомился на Пушкинском празднике поэзии – на родине великого поэта.

На поэтические размышления располагало уже само место, поэтически настраивали и окрыляли чудесные весенние дни, поэтически заставила биться мое сердце удивительная женщина, имя которой Танзиля. Это имя осталось в моем сердце и в моей памяти, в лирической книге и во сне, так я ее здесь и буду называть – Танзиля для меня звучит словно рифма. Бродил я по дорогам и тропам, которых когда-то касалась нога гения, и повторял:

*Я помню чудное мгновение:
Передо мной явилась ты,
Как мимолетное видение,
Как гений чистой красоты.*

Декламация этих пушкинских строф была посвящена ей – Танзиле. Все кругом дышало поэзией. Мы были все время вместе, обменивались мыслями о поэзии, а мой интуитивный слух все время ловил пульс ее поэтического слова. Мы только что познакомились, и мне хотелось установить или, словно медику, диагностировать пульсацию ее поэтического таланта. Кроме всего этого, яркие, искрящиеся, словно звезды в горах, ее глаза жгли мою душу и пробуждали в ней поэзию. Настоящая поэзия всегда проходит через сердце – поэзия просверливает сердце, как стрела. Иногда, как стрела горского охотника, иногда, как стрела крылатого амура. Но поэзия всегда должна сотрясать души. Такое уж призвание настоящей поэзии. Такое сотрясение тогда почувствовал и я. Я понял, что небо свело меня с настоящим поэтом – с много выстрадавшим и очистившим свою душу до кристального блеска поэтом. Общались наши сердца. Общались поэтически. И поэтому я до сих пор не могу забыть то мгновение, которое гениальный поэт назвал «чудным мгновением».

Великий Пушкин нас и свел. И с того «чудного мгновения» я и стал постоянным читателем и ценителем поэзии дорогой мне Танзили.

Когда я читаю ее горным солнцем пронизанные стихи, я вижу перед глазами не отдельные слова, не строфы, не отдельные стихи, – я слышу ее голос, который слышал тогда на Пушкинском празднике поэзии и который звучит во мне до сих пор. На Пушкинском празднике принимали участие многие поэты, голоса звучали самые разные, а в моей памяти остался только один – голос дорогой Танзили. Когда Танзиля читала с трибуны свои стихи, мне ее голос и манера чтения напомнили голос прекрасной литовской поэтессы Саломеи Нерис.

Выдающаяся литовская поэтесса Саломея Нерис была моей учительницей в гимназии и учительницей в поэзии. Мне выпало счастье часто с нею общаться, часто слушать ее чтение, часто слушать ее лирический голос!

Она писала мужественные стихи, но читала их нежным, мягким женским голосом. Она плакала стихами. Она не читала – она пела свои стихи серебряным голосом весеннего соловья. Поэтому литовский народ и назвал свою глубоко национальную поэтессу соловьем. Этот контраст между мужественными интонациями содержания стихов и интонациями чтения, когда их читала сама поэтесса, создавал какое-то особое настроение. Такого теперь больше нет. Это было неповторимое, уникальное явление – какой-то настоящий подарок самой природы. Такое настроение тогда во мне создавало и чтение Танзили. Это тоже дар самой природы. Я внимательно слушал читаемые нежным женским голосом ее мужественные стихи, и мне казалось, что я слушаю знакомое мне чтение Саломеи Нерис.

Танзиля воскресила в моей памяти дорогой мне образ моей учительницы. И поэтому она стала мне еще дороже.

И теперь, когда я читаю в периодической печати стихи Танзили или прекрасные ее книги, я просто люблю ее лирическим голосом – голосом ее лирического героя, – реальной жизненной тематикой ее стихов, теплом ее женского и материнского сердца.

Танзиля не пишет – она поет. Она не пишет – из ее Щедрого сердца чистым горным ключом поэзия бьет сама. О чем бы она ни писала – о своей матери, о своей горской родине, о ее трудолюбивых людях, о прекрасной природе, о земле, об истории и сегодняшнем дне, о прекрасном, об искусстве, наконец, о самой себе – и о горестных, драматических, сложных и счастливых своих переживаниях – все это глубоко меня волнует. Ибо это не только слова, не только строфы, не только стихи – это молекулы ее сердца и атомы ее души. А это и есть свойство большого, врожденного, неповторимого таланта.

Я не разделяю поэзию на мужскую и женскую. Многие поэтессы писали и пишут мужественную поэзию, многие сла-

бодушные и серые стихи. Поэзия прежде всего – поэзия, и не имеет никакого значения, кто ее пишет. Главное, чтобы творил тот, кто родился поэтом. Разве не мужественно звучит голос Танзили, когда она говорит:

*Родина! С тобою радостью делюсь.
А коснется сердца огорченье, грусть,
Я в твои объятия кинусь, как дитя.
Буду твои камни, плача, обнимать.
Быть с тобою – счастье, даже и грустя...
Ты незаменима, как ребенку – мать!*

Святые слова клятвы! Их можно вырубить на камне Эльбруса, который она крепко, как и все ее соотечественники, обняла руками и больше никому не отдаст и не оставит.

И все же звучания стали отличаться от звучания серебра. Лирика Танзили серебряная – словно серебряные вершины ее родных гор, над которыми витает благородный дух. В серебряном ее голосе много женского тепла, доброты и нежности. Танзиля, кроме всего сказанного, очень человечный поэт. А это меня, автора человеческой темы, особенно волнует. Она любит каждого человека – и очень близкого и очень далекого, – неважно, на каких меридианах он живет, чем занят, каким говорит языком. Нашел я в ее последней книге стихи, посвященные и людям моей янтарной Прибалтики, за которые я бесконечно ей благодарен. Так поэзия помогает связывать крепкими узами дружбы целые народы и отдельных людей разных национальностей. Это благородная гуманистическая миссия поэзии. Не останусь перед ней в долгу. Давно ношу в своем сердце, словно рифму, красивое ее имя Танзиля – оно звучит, как музыка, и в день ее рождения ложится в новое, ей посвященное стихотворение. В интимное и очень дружеское стихотворение, в котором я желаю смелого и далекого поэтического полета нашей эльбрусской Сапфо.

*Эдуардас МЕЖЕЛАЙТИС,
народный поэт Литвы,
лауреат Ленинской премии
1984 г.*

ТАШ ТАУДАН УЧХАЛАП...

*Мен нени болса да ашагъандан эсе,
Не кыйын эсе да, къалырма ачлай.
Не болсаны жаншагъандан эсе,
Бир сёз айтмай, тынгыларма ташлай.*

Жюрек тылпыуу бла, аны жылыуу бла, терен оюм бла жазылгъан быллай назмула окъусанг, келген жолларынга, бюгюннгю атламларынга жангыдан къарап, аланы тинтирге излейсе. Мындан ары да сагъышсыз бир атлам да эт-мезча боласа. Быллай назмуланы табу этип окъуйбуз: ала жашау жорукъгъа юйретедиле.

Таулада туугъан малкъар къыз Зумакъулланы Танзиля ол сёзлени «Омар Хайям бла сёлешиу» деген назмусунда айтады.

Алтмышынчы жылладан башлап, малкъар литературада Танзиляны назмулары, кеслерин суюджоре, кенг жолгъа чыгъа, халкъгъа жайыладыла.

Аны окъуучулары уа къуру малкъарлыла туююдюле: оруслаула, къарачайлыла, черкеслиле, абазалыла, ногъайлыла эм башхала. Аны орус тилде чыкъгъан китапларын бек сюеди-ле. 1974 жыл басмаланнган «Сокровенность» деген назму кита-бы ючюн Зумакъулланы Танзилягъа М. Горький атлы Къырал саугъа берилгенди. Анга окъуучула, кеслери саугъаланнганча, уллу ыразы болгъандыла.

Ата журтубузну белгили поэти Къулийланы Къайсын Танзиляны юсюнден былай жазады:

«...Фахму, къалай болса да, кесини жолун тапмай къал-майды. Аны кючю уллуду, ол адамланы жашауларына къуу-анч береди, жюрек оту бла жылытады. Танзиля бюгюн миллет поэзиябызны бек иги усталарындан бири болгъанын, аны аты саулай уллу Совет къыралны китап окъуучуларына белгили-лигин, сыйы кётюрюлгенин кёребиз. Таулу тиширыуну, таулу поэтни аллай къууанчлы чекге жетгени бизни барыбызны да къууандырады».

*Сынамасам аналыкъны татыуун,
Жер алтыны битеу мени болса да,
Сынар ючюн берирем жер алтынын,
Шо, садакъа жыяр кюннге къалсам да.*

*Бала кёзге ышарып кгарар ючюн,
Эшитир ючюн мен аны эм ал сёзюн,
Сынар ючюн бала суююню кючюн,
Кгайггырмазем, жабылып кгалса да кёзюм.*

Жашаугъа, адамгъа суймеклигин айтхан бла бирге, алагъа хайырын, игилигин жукъдуругъа талпыгъан, жашлыкъны жазын ангылай, къуруда тау башында чакъгъан гокка ханс-лача, жашнап турурларын излеу Танзиляны назмуларына жан саладыла, аланы кёзбау, айбат этгенден эсе, магъаналы, оюмлу, тутхучлу этедиле.

Танзиляны назмулары узун туююдюле, бошуна созулмайдыла. Ол ышан аны чемерлигин кёргозтеди. Муратын, жүрек тебиуюн, аны кыбыламача, тюрлене тургъан жюз тюрлю бетин айтып, жазып ангылата билиу – насыпды, фахмуду.

Жазыучу Владимир Туркин Танзиляны чыгъармачылыгъыны юсюнден былай айтханды: «Къабарты-Малкъарны поэзия жанкылычы бек бийикди, аны сейирлик бояулары кёзюнгю къууандырадыла. Алагъа жангы, эндиге дери кёрюн-меген бояуну кшошхан бек кыйынды, не ючюн десенг, аны ишлегенле Къабарты-Малкъарны махтаулу поэтлери, уллу фахмулары дуниягъа белгили болгъан Къулийланы Къайсын, Кешоков Алим, Мёчюланы Кязимдиле. Алай болса да, Танзиляны ауазы аланы бирине да ушамайды. Аны керти фахмулу болгъанына мен ажымсызма».

Танзиля бизни тамблабызгъа, туудукъланы жашауларына, хар кимни жолу тюзелирине кгайггырады, сагъышланады.

*Топуракъ болуп кгалайым,
Тыпырда кюл да болайым,
Жарсымам – туудукъ жылынса,
Ана тилин эшитип турса,
Тыпырым сууумай турса.
Тютюнюм кзурумай турса.*

Быллай назмулагъа тилманчлыкъ керек туююдю. Ала авторну жүрегин ачыкълагъан, аны кёлюндегин сездирген, ниетин билдирген назмуладыла.

Таза ниетлик, биреуюн насыбына зарланмай, къууана билиу, хар атламны, хар ишни, башламны магъанасына, болу-муна кёре кесамат бериу Танзиляны жазычулукъ ишини баш шартыды.

Ма анга шагъатлыкъ этген, тап, кесгин айтылгъан тизгин-ле!

*Биреуню кенг юю такгырча кёрюнед,
 Биреуде баггыр да алтынча кёрюнед,
 Биреуде алтын да баггырча кёрюнед,
 Биреуде уа суу да чаггырча кёрюнед.
 Жауун былай тауладан бирча ауса да,
 Жерге, сууга да ол теппе-тенг жауса да,
 Кёлге ол артыкк жауганча кёрюнед –
 Не аз тамса да, кёлде кёзге илинед.
 Ой, не этейик, зарлыкк терк ёлюр ючюн,
 Хар нени да тюз болумуча кёрюр ючюн?*

Жюрек бла суйюу, ёмюрлюк жашауга керти тенг табылыу, сайлаган адамы ючюн жанын да артха салмаган ким да излеген игиликди. Юйдегиде татлы жашаган адам керти насыплады.

Сёзню ариуун берип, ант-кырал этип, «сени ючюн ёлеме, сени бла жашауум бир болмаса, мен кесиме хата этерикме» деген кока сёзлю жашла юйдегиленгенден сора, «табылганнга – табан» дегенча, жыл да озмаганлай, антларын унутуп, суууп квалганла, ётюрюкчюле, юйдегилерин чачханла аз туююлдюле. Аланы сылтаулары кёпдю.

Аламат педагог В. А. Сухомлинский, суймекликни юсюнден адамлагча юйрете, былай жазганды: «Къызны сюрден алгча аны адамлыгына, актылына, болумуна къара. Ол затланы билип, аланы жаратсанг, ол заманда оноунгу эт». Танзиля керти суймекликге, жашауну къурай билиуге, аны оймазча бегитирге къайгырганлай, сагышланганлай, жаш телюге кёлюндегин ачыклаганлай турады:

*Къанатлы да кетеди, уясын къоюп,
 Юзюлген таш да – къаясын къоюп,
 Ана да кетеди, баласын къоюп,
 Бир-бирде бала да – анасын къоюп,
 Кетмеселе да жашаудан тоюп.
 Сен а алма, алма юлгю аладан!
 Сен мени къоюп кетме дуниядан.*

Бу сёзлени айтдырган неди? Жюрекни кемирген, жашауну ариу этген керти суймекликди.

Танзиля кесини назмуларына ушайды. Ол ачыкк кёллю, жарыкк тюрсюню, ышара турган суйдюмлю тиширыуду. Ийлешлиги, жарашыулулугу бла керек жерде сөлеше, керек жерде тынгылай билиую бла, ачыкк айтыуу бла Танзиля кёп тенги, танышы болган поэтди.

Ненча келсе да, ол Къарачайны ёхтем тауларына, эмилик сууларына, адамларына уллу соймеклигин айтып тургъанды. Бизни тау эллерибизде, артыкъ да бек жарыгъанча, аны чамын, лакъырдасын, сойдюмлю ышарыуун эслеп, ыразы болабыз.

Танзиля тау халкъны, ана тилин назмуларында кёбюрек сагъынады. Адамла мудах болсала, ол да эрийди, къууанчларына жарыйды.

Кавказда эм фахмулу тиширыуладан бири Зумакъулланы Танзиля уллу кёллююгю болмагъан, жарсыудан, жунчуудан адамланы сакъларгъа, къутхарыргъа кюрешген халал жүрек-ли поэтди.

Заманны терк кетип баргъанына, жер юсюнде адамны ёмюрю узакъ болмагъанына эс бёлдюреди, сагъышландырады, ахшы муратларына жетер ючюн, хар сагъатны, хар кюнню багъалыгъын унутмагъыз деп, аманат этеди:

*Биз нек ашыгъабыз тангнга, ингирге, –
Заман терк къорап, жерге кирирге?..
Нек озсунла дейбиз жарсыу, тюш, тюнле?
Бир кён берилгенча жашаргъа кюнле!*

ХУБИЙЛАНЫ Осман,
КъЧР-ни халкъ жазыучу

АЛГЪЫШЛАУ КЪАГЪЫТЛАДАН

Дорогая Танзиля-ханум!

Сердечно поздравляю Вас с юбилеем – знаменательной датой в Вашей жизни! Невольно вспоминается торжественное событие пятилетней давности. Мои друзья Муталип Беппаев и Аскер Додуев пригласили меня, тогдашнего председателя Союза писателей Республики Татарстан, на Ваш юбилей. Вспоминается, как я стоял тогда на сцене концертного зала государственной филармонии Кабардино-Балкарии и вытаскивал из своего пакета один за другим казанские гостинцы. Помнится, что я сказал, что пусть это наше знакомство превратится в крепкую братскую дружбу, а чтоб она свершилась, обещал перевести стихи балкарских поэтов на татарский язык и издать их. Это было серьёзное слово, данное перед Вами и другими балкарскими поэтами. Но вся моя беда в том, что я человек слова, и всегда сдерживаю данное обещание, как бы оно не было трудной. Как быстро прошли эти пять лет. Я лично переводил стихи и издавал книги великих балкарских поэтов, как Кайсын Кулиев, Керим Отаров, Муталип Беппаев. Сейчас работаю над книгой Кязима Мечиева, предисловие к которому написал Аскер Додуев. Организовал переводы на татарский язык и выпустил книгу стихов карачаево-балкарских поэтов. Не мог не сдержать слово, данное на одном из встреч в Нальчике о том, что издам книгу переводов трёх своих балкарских друзей, трёх классиков балкарской поэзии – Танзили Зумакуловой, Муталипа Беппаева и Аскера Додуева, под названием «Три вершины Минги-Тау», хотя сама эта гора имеет только две вершины. Мне все поэты Кабардино-Балкарии кажутся вершинами Кавказских гор! Но я в эту книгу включил только троих. Сделал это потому, что в этом году у всех этих моих друзей прекрасные юбилеи: 85, 70 и 65. А самому прекрасному журналу, который всех вас объединяет и носит прекрасное имя «Минги-Тау» – 60! Эта книга – мой подарок этим юбилярам!

Дорогая Танзиля Мустафаевна! Желаю Вам крепкого здоровья, огромного счастья, как Минги тау, долгих лет жизни, всех благ!

И в конце я хочу, чтоб читатели журнала «Минги-Тау» прочитали Ваше стихотворение на татарском языке «Әгәр шатлык килсә...». Это стихотворение звучит как девиз Вашей жизни, как любовь к людям.

ТАНЗИЛЯГЪА АЙТЫЛГЪАН СЁЗЛЕДЕН

* * *

Я до сих пор продолжаю любить поэзию, светлый талант Танзили. Стихи Танзили Зумакуловой привлекают своей искренностью, открытостью; героев ее книг можно узнать по ее поэтическому почерку: по образному выражению мысли можно понять, откуда она родом, какой у нее адрес. Ее адрес не только Кабардино-Балкария, город Нальчик. Ее мир – средоточие всего прекрасного, подлинного и благородного на земле. А ее книги являются продолжением поэзии Кязима Мечиева, Кайсына Кулиева и выражают дух и характер ее многострадального балкарского народа.

Расул ГАМЗАТОВ,
*народный поэт Дагестана,
лауреат Ленинской премии*

* * *

Мне думается, что творчество Танзили Зумакуловой по степени своего таланта, по глубине мыслей и, если хотите, поэтических открытий давно вышло за пределы не только балкарской, но и советской многонациональной поэзии. А это уровень поэзии Александра Твардовского и Расула Гамзатова, Мустая Карима и Михаила Исаковского, Эдуардаса Межелайтиса и Ярослава Смелякова, Павло Тычины и Петруся Бровки, Давида Кугультинова и Кайсына Кулиева, Юстинаса Марцинкявичюса и Миколы Бажана, Алима Кешокова, Зульфий и всех прекрасных поэтов, составляющих ныне гордость нашей, а значит, и мировой поэзии.

Сергей БАРУЗДИН,
лауреат Государственной премии СССР

* * *

Удивительные стихи – тонкие, пронзительные. Оплакивая другого – оплакивает себя. Только так и можно оплакать себя, утверждая себя в другом, в себе – другого. Такая слитность людей делает их выше времени и смерти. И тут невольно думаешь о слове «друг», от которого, быть может, происходит слово «другой», и потому «другой» тебе уже друг и брат, без которого ты – не ты, ибо ты мыслим только вместе с ним. Уметь чувствовать так может только талант высокого благородства.

Давид КУГУЛЬТИНОВ,
*народный поэт Калмыкии,
лауреат Государственной премии СССР*

* * *

Наши великие предшественники подкупают нас своей искренностью, они ничего не скрывают от своего читателя. Танзиля Зумакулова заимствует от великих это качество. Она искренна в любви, в ненависти и как поэт, и как женщина. Она из жизни улавливает и тонко подмечает то, что другие могли бы не заметить, а потом это мастерски превращает в стихотворные строки, где мы еще раз убеждаемся в том, что «нет у поэзии предела».

Поэзия у Танзили Зумакуловой – умная и душевная. Когда читаешь ее стихи, невольно приходят на ум слова Льва Толстого о том, что бывают стихи, написанные «умом ума» и «умом сердца». Великий писатель был сторонником последних.

У Танзили Зумакуловой умное сердце – где присутствуют и высокая радость, и высокая боль.

Назар НАДЖМИ,
*народный поэт Башкирии,
лауреат Государственной премии РСФСР*

* * *

О чем бы ни писала Танзиля, всюду видишь в первую очередь умное, щедрое сердце самой поэтессы. Пишет ли она о прошлом, заглядывает ли в будущее – все ею самой выстрадано, пережито. Отсюда – неподдельная искренность, полное отсутствие малейшей фальши. Это тем более ценно, что стихи Танзили Зумакуловой, наряду с глубокой лиричностью, отличает высокая гражданственность. Просто, емко, честно пишет она о своем крае, где родилась, выросла, с которым навсегда связала свою судьбу. И каждое четверостишие – словно один из эпизодов жизни Кабардино-Балкарии, один из моментов жизни ее народа. Стих ее очень колоритен, но не в погоне за украшательством, а благодаря страстному желанию говорить с читателем голосом народа. И Зумакуловой это вполне удастся. Отсюда – мудрость ее стиха, глубина содержания, оптимизм, национальный колорит, сочетание национального и интернационального.

ЗУЛЬФИЯ,
*народный поэт Узбекистана,
лауреат Государственной премии СССР*

* * *

Обретя дар речи и осознав свое право писать, Танзиля Зумакулова, поэт, глубоко мыслящий и чувствующий, открылась нам во всем блеске таланта. Я прочитала ее стихи несколько лет назад и сразу полюбила ее творчество. С первых стихов она определилась как поэт яркий и самобытный, которому есть что сказать читателю. Она пишет о судьбе родного народа, воздавая должное и всей своей большой любимой родине – России, и это звучит с такой гражданской искренностью в ее

поэтических раздумьях, в речах ее героев – мужественных джигитов и скромных трудолюбивых горянок, создающих богатства страны, растящих своих детей – ее защитников. А как хороши и красочны картины природы! Читаешь и думаешь: не зря Танзиля Зумакулова, первый лауреат Государственной премии РСФСР из женщин-писателей национальных республик Федерации, становится любимым автором читателей. Любовь и признательность народа – самая высокая награда для того, кто отдает творчеству весь жар сердца.

Антонина КОПТЯЕВА,
лауреат Государственной премии СССР

* * *

Какое множество точных наблюдений о войне поэтессы, которая и видела-то войну еще дошкольницей. Вот как входит, например, в стихи Танзили Зумакуловой Победа:

*Вопль счастья и боли
Прянул в горную высь...
Как в родильной палате,
Боль и радость слились.
Сыновей своих матери
Прижимают к груди.
Встретить целым солдата –
Словно снова родить.*

Я испытываю чувство благодарности к Танзиле Зумакуловой как к поэту. В ее стихах живет добрый человек, признательный, благородный и умный. Нравственный исток поэзии Танзили Зумакуловой в народе, и оттого он надежен, и оттого мы можем говорить о далекой перспективности того, что привносит Танзиля Зумакулова в поэзию Кабардино-Балкарии и в современную поэзию в целом.

Владимир ТУРКИН,
поэт

* * *

Я радостно и взволнованно пишу о Танзиле, любя ее дар, ценя ее человеческую сущность, ее отношение к призванию, к товарищам по перу. Наш поэтический мир многолик, многоязычен, многочислен, как нигде на планете. И замечательно, что рядом живет и пишет Танзиля!

Как в Армении говорят о Капутикян – «наша Сильва», как в Узбекистане – «наша Зульфия», так мы, возвращенные землей Кабардино-Балкарии, можем гордо и благодарно сказать: «Наша Танзиля!»

И к нам присоединятся десятки тысяч ее друзей – читателей из разных сел, городов, республик и стран.

Инна КАШЕЖЕВА,
поэт

* * *

Можно предположить, что смелость, вдумчивость, прямотуше, свойственные лучшим стихам Зумакуловой, имеют своим источником преданность высоким принципам горской морали. В подобном утверждении есть немалая доля истины, но все же основа здесь просматривается еще более широкая и общезначимая. Самое важное – это органическая близость к народной жизни, к жизни людей труда, тех, кто создает, движет человеческую культуру.

И. ГРИНБЕРГ,
критик

* * *

Просто и богато поэтическое слово Танзили Зумакуловой. Простые слова становятся поэзией тогда, когда они согреты жизнью и исполнены высокого мастерства. Мастерство Зумакуловой достигло того уровня, который дает поэту право и возможность увидеть в малом великое, в родной национальной стихии жизнь всей планеты, в ритмах одного сердца дыхание всего времени.

Казбек ШАЗЗО,
доктор филологических наук

* * *

Стих балкарской поэтессы на редкость обстоятелен. Его взрывчатая сила накапливается постепенно, от строфы к строфе, пока не достигнет той высшей меры убедительности, когда стихотворение становится открытием.

Людмила БОНДИНА,
литературный критик

* * *

Молчание, лежащее в основе поэтического слова Танзили Зумакуловой, – не просто преодоленная вековая бессловесность восточной женщины, это знак нового характера: и вовсе не говорливостью сменилась в поэзии горянки былая немота, а высокой сдержанностью, за которой угадываются и достоинство современного человека, и все многообразие его жизненных связей, и прочность его убеждений. Это молчание реки, когда она течет по ровному месту, не зная преграды, молчание земли, которая ниже гор, но и щедрей, ибо не возносится, а кормит. Это молчание мастера, ищущего единственно точное слово. Это молчание горя, не выносящего жалости к себе, молчание гордости, не желающей унижаться, молчание правоты, знающей, что она правота.

Это молчание глубокой любви и веры, и истинной верности, не знающей суесловия.

Молчание – порой сильнее слов...

Воистину, молчание бывает весомей слов, когда за ним чувствуются глубина и серьезность.

Леонид АНТОПОЛЬСКИЙ,
литературный критик

* * *

Не всякий ныне живущий поэт решится «оспаривать» гениальное стихотворение Пушкина «Я вас любил, любовь еще, быть может...». Танзиля Зумакулова с женским лукавством осмеливается возразить великому поэту, делая это на редкость тактично. Обращаясь к любимому, она говорит: «Нет! Пусть любовь твоя меня тревожит!». Поэтесса отнюдь не согласна, «чтобы другая тебя любила с нежностью такой». Читая это, думаешь, что Пушкин, любивший Кавказ и кавказцев, улыбнулся бы остроумию и оценил бы смелость и искренность своей оппонентки.

Николай НОВИКОВ,
поэт

* * *

Ата журтха, анагъа, жанынгда адамгъа суймеклик жашагъан къадар, намыс, сый, хурмет тамырлары бла къуруп къалгъынчы жер жюзюнде, Танзиляны чыгъармачылыгы огурулу да, къайгъылы да жюреклеге, жолдан ажашханлагъа, кериуан жулдуз кибик, жарыгъанлай турлукъду, жол кёргюзте, нёгерлик, билеклик да эте.

Танзиляны фахмусуну тамырлары туугъан жерини ташында, кырдыгында, тау жайлыкъларында, Ата журтуна кертичилигинде, адамгъа суймеклигинде башланадыла эмда ёмюрде да таркъаймазлыкъ кюч аладыла. Не заманда да, не болумда да Танзиляны фахмусу не сыфатын, не тюрсюнюн бузмагъанды. Къадарыны боз булутларын, кюн таякълача жырып, не къыйын жолланы да жарытханлай келеди. Поэтни хар сёзю хар жарагъа да дарман болургъа, ангылашыныргъа итинеди. Танзиляны поэзиясын окъугъанла аны лирика жигитлерини дунияларында жашап башлайдыла, жарсыуларына жарсый, къууанчларына къууана.

Танзиляны назмусу жашау кёллюдю, къайгъылыды. Кесим ачыйым, кесим къыйналайым, бир адам да къыйналмасын ансы деген оюм аны битеу чыгъармачылыгындады.

ДОДУЛАНЫ Аскер,
КъЧР-ни халкъ поэт

ТАНЗИЛЯГЪА АТАЛГЪАН НАЗМУЛАДАН

*ГУРТУЛАНЫ Берт,
КЪМР-ни халкъ поэти*

НЮР ЖАЙГЪАН ЖУЛДУЗ

Белгилерге таугъа келген
Жангы къууанч кюнлени,
Танзиля, къууана, жыйды
«Къаядагъы гюллени».

Тансыкълайды тау гюллени,
Кеси аллай гюл кибик.
Къоруулайды суйген халкъын,
Сынаулу ёкюл кибик.

Аны назму китаплары –
Алтын къюбюрчеклеча,
Назму тизгинде сёзлери –
Чилле туюмчеклеча.

Сюйдюмлюдю, чырайлыды,
Нюр жайгъан жулдуз кибик,
Жюз жарым жыл жашаса да,
Жомакъдагъы къыз кибик.

Кёзге къарап ышаргъаны –
Кюн жарыгъы тийгенча,
Сабыр сёзю – суйген къызынг,
Суйюп, салам ийгенча.

Бспас эте тенглерине,
Жырла жырлай жашайды.
Къанатлыла арасында
Къарылгъачха ушайды.

Юйюрюнде къызчыкъ тууса,
Къууанып, таулу къатын
Анга арсарсыз атайды
Ол Танзиляны атын.

Аз да жокъду бу хукмуда
Не масхара, не хыйла.
Халкъ нечик хурмет этгенин
Ангыласын Танзиля.

МОКЪАЛАНЫ Магомед,
КЪМР-ни халкъ поэти

ЭШИТДИМ ТАШНЫ ТАШ БЛА УШАГЪЫН

Таула къызы, назму жазы Танзиля!
Санга ат сайлап Къуранда аятдан:
«Кюнсюзге кюн бол, танг бол деп
тангсызгъа», –
Тилеген эдиле, баям, Аллахдан.

Келдинг, кюнюнгю къызгъанмай кюнсюзден,
Тангсызлагъа танг юлеше къарамынг,
Жолунгда тубей халалла, кюйсюзле,
Дуниянг бола бир жарыкъ, бир къарангы.

Поэзиябызгъа келдинг, таулагъа –
Асыу сёзлей, бир бек керек кезиуде,
Боранладан сора кюнню таягъы
Тийген кибики терезени кёзюне.

Зор жыллада жюн жаулукъ эшгенинглеи,
Эсесе назмула, жырла, ийнара,
Акъ жел, къара жел къагъа эшигинги,
Огъурлулукъ ёлмезине ийнана.

Жырлайса, сёзюнг, ауазынг да – жарыкъ
Чал ёмюрле унутдуруп атларын,
Тауланы жыргъа бек уста къызлары
Санга этген кибики осуятларын.

Шауданнга эннген журлагъа ушатдым
Суймеклигинг жарытхан назмуланы.
Дайым сени ашырады юч атлы:
Илхам, Тюзлюк, Тауланы намыслары.

Бюгюлмез къауурсунлагъа ушатдым
Кишилики билеген тизгинлеринги.
Эшитдим ташны таш бла ушагъын,
Ала къатлай эдиле сёзлеринги.

Тенг болдула жаралы зурнуклагъа
Жарсыларынг, бушуулу фикирлеринг,
Урушда ёлюп, дуния зауукълугъун
Сынамай кетгенлеге зикирлеринг.

Чомарт фахмунг къайнагъанда, бёркгенде,
Акъ тауладан жер жюзюне къарадынг.
Бир къауумла алчи кийген бёркледен
Кёп да сыйлы – гюлмендинги къанаты!

Бар эселе уа жаншаргъа суйгенле,
Тыпыр жылыуларын зарлыкъ къурута,
Тауда аппангы жылкъысын сюрсюнле
Неда сени чыгъарсынла къуллукъдан.

Аппангы жылкъысыны ызы да жокъ,
Бар байлыгъы – Ышкантины ташлары,
Сенден иги жумушчу къызы да жокъ,
Санга къойгъанды жазларын, къышларын.

Къуллугъунг а не? – Кюн жая жүрекден,
Къууанчлада ариу-ариу жырлагъан,
Кёз жашларынг этегинги жибите,
Бушуулада ачы-ачы жилягъан.

Таула къызы, назму жазы Танзиля!
Эжиуюн дуния эшите, макъамы
Гирхожандан Ышкантигъа тартылгъан
Жангы жырыса къуш кёзлю Малкъарны.

*Рамиз ГЕЙДАР,
Азербайджанны искусстволарыны
сыйлы кбуллукчуусу, поэт*

**МЫНДАДЫ ТЮНЕНЕНГ,
ТАМБЛАНГ ДА**

Тау башладан къарап тургъанча сен,
Хар назмунгда сени кёргенме мен.
Таула – ёхтемлигингдиле сени,
Къалай сюесе тау тёшпелени!

Анда жаяу жолла – айланч-бойланч,
Сениди чыпчыкъла берген кбууанч.
Ёмюр бузла да эрирле – сюйсенг!
Гюлле да чагъарла – сен чакъ десенг!

Мында бушуу, жарсыу да – сеники,
Адам кбууанч, асыу да – сеники!
Мындады тюнененг – анга ийнан,
Мындады тамбланг да – анга ийнан!

Къонакъма мен мында, иесе – сен,
Мында къайда да – сенсе, излесем!
Мында сени юйюнг, сени элинг, –
Сени махтай, жырлайды тау желинг!

БЕППАЙЛАНЫ *Муталип,*
Кашкарлы Махмут атлы Халкъла
аралы сауғаны лауреаты

ЁМЮРЛЮК СЕН, АРИУЛУКЪ!

От жагъанг – тау жырлагъа
Жан салгъан төр тохана.
Салмай бой сен жыллагъа –
Ёренге Жыр, Кюн Ана!

Жап-жарыкъ ай кечеле,
Кечиуле – жинк жарыуда.
Жагъада тал бийчеле –
Тепсеуге терк барыуда!..

Сабырлыкъ, ой асыллыкъ,
Хар жаннга – жандауурлукъ!
Жюрегинг бал – балхамлыкъ:
Ёмюрлюк сен, Ариулукъ!

От жагъанг – тау жырлагъа
Жан салгъан төр тохана.
Салмай бой сен жыллагъа –
Ёренге Жыр, Кюн Ана!

ДОДУЛАНЫ Аскер
Къ ЧР-ни халкъ поэти

* * *

Жетегейле жети жулдуз – жанынгда,
Темиркъазакъ жангыз кесинг жаннганда,
Тейри эшик ачылгъанда тилегим:
Насып болсун жол нёгеринг, билегинг.

Мёлеклигинг сыфатынга тенг болгъан,
Оюмларынг тенгизледен кенг болгъан,
Жарыкъ кюндю жүрегинги орунунда,
Жылыу берген адамлыкъны жорунда.

Тюзлюгюнге тазалыгъынг эрише,
Болалмайды сени билген эриши.
Айтхан сёзюнг – къаялада гюл кибик,
Жаны – тири, тауларынгда тау кийик.

Къыйын кюнде миллетими ауазы,
Назмуларынг кёкге баргъан ауазы.
Къурман болдунг жандан татлы халкъынга
Сюймекликни андан алдынг хакъынга.

Лидия ГРЕЧНЕВА

КЁЛЮМДЕ СЕНИ ХАР ТИЗГИНИНГ

Шыбырдайды бийик акътерек,
Назмунгдан жулдузла тиргизе.
Танзиля! Къалай кенгди тийре –
Кёлюмде сени хар тизгининг.

Жырынгы сериуюн да жырлай,
Ашырады санга жангыдан.
Тауда, акъ жамаулача, къырла...
Насыпха, къыбыламам – жанымда.

Сабанда будайны солууу –
Назмунгу тылпыууча сени.
Санга барды мени сорууум:
Сен тюшюммюсе, айтчы, мени?

Берекет харамны да бюгер,
Жарсыугъа энди элтмейди жол.
Къалай байды, чомартды бу жер –
Да сени жаратхан эсе ол!

Орус тилден
ДОДУЛАНЫ Аскер
кёчюргенди

Василий КОБЕЦ

ТАНЗИЛЯ

Элия ургъаны тохтады –
Атынгы эшитди да Тейри.
Къалай суйдюмлюдю атынг,
Эшитген, тынгылачы бери:
Танзиля, Танзиля, Танзиля!

Ачыгъан жарама да байлау
Болалгъанды сенде тазалыкъ.
О, къалай огъурлуду жашау,
Сенсиз жокъду анга азатлыкъ.

Мен сени бетинги эсгерсем,
Тангларым да – сенича, жарыкъ.
Поэзияса сен да кесинг –
Сизде жокъду хазна башхалыкъ.

Тауланы суйдюргенсе манга –
Малкъарда мен ичгенме айран...
Малкъарны суйдюргенсе манга –
Назмунгдан эририкди чыран.

Ашыгъып кетгенича жазым,
Жюрегим да сууур къанымда.
Атынгы мен анданмы жаздым
Тауланы ёмюрлюк къарында?..
Танзиля, Танзиля, Танзиля...

Украин тилден
ДОДУЛАНЫ Аскер
кёчюргенди

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ СУРАТЛАДА

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля

АПЕРИМ АНГА – АРИУ ЖЫРЛАГЪАННГА

Аперим анга – ариу жырлагъаннга,
Жырлай билгенин ангылаялгъаннга!
Аперим анга – нарт сёз айталгъаннга,
Анга айыпсыз ие болалгъаннга,
Аны магъанасын ангылагъаннга!

Махтау, махтау анга – жырламагъаннга,
Ариу жырламазын ангылагъаннга,
Жырларгъа суююп, тынгылап тургъаннга,
Махтау, махтау анга – ол акъылманнга,
Керексиз сёзюн ичинде тыялгъаннга.

* * *

Бу дуняда керти къонакъ эсем да,
Къонакъбайда мычымай унутуллукъ,
Бу дуняда жауун тамычы эсем да,
Жерге тюшюп, мычымайын жутуллукъ,
Не ахшыды бу дуняны кёргеним,
Ачый, жилий, къууана да билгеним!

Бу дуняда къар хапучукъ эсем да,
Жерге тюшюп, бирде эрип кетерик,
Бу дуняда жашил чёпчюк эсем да,
Саргъалгъынчы, чалгъы ауuzu жетерик,
Не ахшыды бу дуняны кёргеним! –
Ачылыгъын, татлылыгъын билгеним!

Кёрдю эсе бу чууакъ кёкню кёзюм,
Суу шуулдау эшитди эсе къулагъым,
Бир инсан ачитмады эсе сёзюм,
Ачысам да, манга эриген этмегиз.
Аз жашауда не насыплы эди дегиз,
Алай, ёлсем, жилияу этмей кетмегиз!

Эригиз сиз, кёзлерим жумулгъанда,
Жилиуларын, кюлюулерин кьойгъанда,
Жер, кёк мени кёрюулерин кьойгъанда,
Ачыу, къууанч бериулерин кьойгъанда,
Жилиягъыз сиз ол кюнде, манга эрип,
Кезиу бирде сизге да келирин кёрюп.

ГЮЛ

Гюл – къяаны ташын жырып чыгъалгъан,
 Жел урууун, кюн кызыуун сынагъан,
 Хууериле, бюгюле, саулай кълалгъан,
 Тынчайгъандан этмегенди агъаргъан.
 Къаты ташдан сау дунягъа кёз ачхан –
 Ол тынчлыкъны излемеди бир башха,
 Таш чыдамын сынай болур кесинде,
 Чакъгъан эсе, ташны жырып, юсюнде!
 Сынай-сынай кюнде кёзню къамауун,
 Ол суйгенде жауунну да жамауун,
 Кёре келген кечени да къарасын,
 Биле болур чагъыууну багъасын.
 Къая ташха къаты тиреп аягъын,
 Кёкге буруп ариу чыммакъ жаягъын,
 Кёрюнеди энди, чагъып узакъдан,
 Къоркъуу жокъча энди анга бир затдан.
 Мен, ол гюлча, ачмасам да жолуму,
 Кючню салып, тынчайтмайын къолуму,
 Жашау, мени тынчайыудан кери тут!
 Тынчайыудан ёлдю кёп ахшы умут!

ТАШНЫ СЕЗЮ

«Ташмыса, – дедигиз, – тынгылап тургъан?
 Кесин къорууларгъа къолу болмагъан,
 Ёпкелей билмеген, тирлик бермеген,
 Бир зат эшитмеген, бир зат кёрмеген?»
 Угъай, мен къууанч, бушуу да сеземе,
 Отха, мыдыхха чыдайма, тёземе.
 Керек болса, сын болуп да къалама –
 Ачый кетип, ачыудан къаралама.
 Бош, тынгылауукъ таш, – демегиз манга,
 Мен тёземе адам тёзалмагъаннга:
 Жайда – мыдых, кышда уа буз болама.
 Мен салтагъа кёкюрек да салама,
 Тёзе-тёзе, ачый тургъан жарама.
 Алай бир тюртюп кёрчюгюз жеримден,
 Чыкъмасам мен анда таш тёзюмюмден.
 Ол заманда мени къайнап жүрегим,
 Тышына чыгъа мени залимлигим,
 Ачылып мени ол тёзюмлю тилим,
 Бир зат да кёрмейин мени кёзлерим,
 Тауушум да тауланы зынгырдата,

Тийген жерими ачыта, ууата,
Барама, тюбегенни жардан ата,
Кимни жухун кьаннга, кьаннга боята.
Аллай кюн тюшмесин ким да аллыма!
Кечгинлик жокъ бир затха, бир кьанлыма.
Ол кюн ачыуумдан тил ачалама,
Сора кесим да тарс деп чачылама!

АНАМА

Бирле ахча, алтын, кюмюш сакълайла,
Кёп болса да, ол кёпдю деп айтмайла.
Ахча сунуп тутуругъу байлыкъны,
Тас этерге кьоркъадыла шайлыкъны.
Мен да байма, мен да байлыкъ сакълайма.
Ол байлыкъны тас этерге кьоркъама.
Бу дуняда анамды да байлыгъым,
Келмейд мени жарлы болуп кьаллыгъым.
Ана барда уллу да – гитче бала.
Ана жокъ кюн жарыкъ кюн да – кьап-къара.
Шукур, шукур, алыкъын юйном жарыкъ, –
Анам сауда жокъду манга жарлылыкъ.
Сен саулукъда болуп турурма эрке,
Жашау манга айландырса да желке.
Мен да – ана, ана неди – билеме,
Жарсыу кюнде чабып санга келеме,
Къууанч кюнде аз ишми эсгереме?
Кечгинлик бер, алай эсе, тилейме!
Къартлыгъында аналарын атханла,
Аналарын ачытып жиятханла,
Жокъ эсе да сизде ахыр адамлыкъ,
Сизге окъун излемейме аманлыкъ.
Бу дунядан кете туруп анала,
Ким билсин, не эсгерелле, жан ала,
Сизден ачий, къара жерге киргенде,
Ала, баям, эки ёлелле, ёлгенде.
Ким биледи, бир-бирледе кесигиз
Жиляймысыз, жыйылгъанда эсигиз,
Бир зат бла кьыйнагъанда балала,
Эсге тюшюп сиз кьыйнагъан анала,
Тишле кьысып, этемисиз кьычырыкъ,
Сизге жетип ол сиз этген ачылыкъ?
Кьычырмагъыз, энди ала эшитмезле.
Саулукъдача, сизге жарсып жетмезле.
Эшитселе уа, этерелле бир асыу,
Жетмесин деп алагъа жетген жарсыу.

Анам, сен кеч, не да болад жашауда,
 Жанынга иш тийген эсем бир дауда,
 Кеч сен манга, кеч болгунчу кечерге.
 Мен суймейме кеч болгъанда бишерге.
 Көрмесем да бирде сени сау айда,
 Насыплыма сен барлыкьда хар къайда.
 Къара чачым агъарып башласа да,
 Ийнем къалмай, зырафха къаршланса да,
 Насыплыма сен жашагъан дуняда,
 Жарсыуум да – асыу кибик сен сауда,
 Эрке къызма сен жашагъан дуняда,
 Гитче къызма сен жашагъан дуняда.
 Кёлум жарыкъ сен жашагъан дуняда,
 Мендед байлыкь сен жашагъан дуняда.
 Ашыкъма сен мени жарлы этерге!
 Ашыкъма сен бу дуниядан кетерге!

АНА ТУЛ

Жан аурутханма агъачха, таугъа, ташха,
 Тилсизликлерине жазыкъсынып къарап,
 Жазыкъсыннганма хар хайыуаннга, хансха,
 Шош тынгылауларын тилсизликге санап,
 Алай, эштада, агъач, суу, хайыуан да,
 Уллу тау, уллу гыйы, бек гитче ташчыкъ,
 Дуняда жашагъан жаныуар да, жан да
 Сёлеше болурла ана тилде шошчукь.
 Ангылай болурла ала бир бирлерин,
 Сёлешип бир бирге кеси тиллеринде.
 Да алай болмаса, къысып эринлерин,
 Былай ёхтем жашармелле жерлеринде?
 Угъай, ёмюрледен ёте бармагъанлай,
 Тилсизлейин болур эдиле биркюнлюк,
 Ташлача, таулача жерде къалмагъанлай.
 Мен а, мен бир адам – ёлюп, жерге кирлик,
 Да, тили жокьду деп, адам жазыкъсына,
 Кетерме дуниядан мен ол ачы кюнде.
 Ёлмезлик саугъагъа, ана тил, сен къалгъанса
 Манга аталадан бу жерни юсюнде.
 Туугъан от жагъамдан айырылгъанда да,
 Шукур жашаугъа, ол айырмады сенден!
 Тау сууну тауушу манга тыннганда да,
 Шукур жашаугъа, ол айырмады сенден!
 Тау башла акълыгъы кёзден тайгъанда да,
 Шукур жашаугъа, тайдырмады сени!

Ата кябырла узакъда кяалгъанда да,
Шукур жашаугъа, ол кяалдырмады сени!
Тап, жангы тилленгенни жарты тилин да
Мен ана тилимде, шукур, ангыладым.
Сууугъан тыпырны жылыныу жырын да,
Шукур, ана тилимде мен шош жырладым.
Нечик жангылычлыкъ эди – бир заманда
Таш, агъач тилсизледиле деп тургъаным,
Ала кеслерича шош тынгылагъанда,
Тынгылауларын мен тилсизлик суннганым.
Энди уа билеме, кьаты ташланы да,
Бар жаныуарланы, хайыуанланы да,
Тюрлю агъачланы, гокка хансланы да,
Ёхтем сюелген бу бийик тауланы да –
Барыны да ана тиллери болгъанын.
Андан жашайдыла ала бу дуняда,
Ёмюрлеге айта ёмюр хапарларын.
Манга да жокъ жашау ансызлай дуняда.

СОРУП БИР КЁРЧЮ

Кётюрюлгенден – жерде кяалгъан тынч,
Узакъды жерни, кёкню арасы.
Жеринден юзюлген айтсын, бир сор:
Аякъ басхан жерни неди багъасы?

Насып – багъалы, учузду жилиу,
Ачыу – алайлай, бер, ким да алсын!
Жилий тургъаннга бир кёрчю соруп:
Неди асыуну анга багъасы?

Тынгылагъандан тынчды кычыргъан –
Жюрегинг, ачып, бургъан заманда.
Алай тилсизге сорчу, кычыргъан
Тынч эсе, айтыр, соргъан заманда.

Анга сор: сёзню неди багъасы?
Танг а – алайлай, ким да кьарасын!
Алай сокьургъа бир кёрчю соруп:
Жангыз бир тангны неди багъасы?

Жашау багъады, учузду ёлюм.
Хауа – алайлай, бу жер хауасы.
Ёле тургъаннга бир кёрчю соруп:
Бир солууну неди багъасы?

ТУУГЪАН ЖЕРИМ

Бу жерде халаллыкъ, кишилик да бар.
 Бу жерни кѳрген, – сукъланып къарар!
 Тынгылауукъ таш мында – хапарчы,
 Къая – суратчы, баргъан суу – жырчы,
 Огъурлулукъ да, ахшылыкъ да – сау,
 Дертчилик, зарлыкъ – бу жерлеге жау.
 Бу жерде адам – тауладан бийик.
 Тазады хар зат, хар зат – игилик!
 Атып къоялмаз ким да телисин.
 Башхагъа сатмаз кеси жерлисин.
 Аны суймейин ёле да турсун, –
 Къоруулар, анга жау ёшюн бурса.
 Тап, той баргъан кюнде унутмай ёлгенни,
 Ач кюнлеринде да кюсей гюллени.
 Мында не сѳз да шошду, бек сабыр.
 Окъулмаз китап – хар зеки къабыр.
 Атха тент мында сѳзню багъасы.
 Былача жырчынг киминг болалсын?
 Такъыр кѳрюнюр сау дуния анга –
 Былагъа тийишли жыр тагългъаннга.
 Журтха сыйынмаз, сыйынмаз кибик,
 Ёню бир чекде тыйылмаз кибик;
 Толгъан аякъча, къайнай, тѳгюле,
 Хар жаны саугъа ол асыу бере.

АТА ЖУРТУМА

Кюч жумдурукъларынг тийген кюнде да,
 Жай сууукъ бузларынг тюйген кюнде да,
 Ачый баргъанда да шинжи жолунгда:
 «Насыплыма, – дедим, – сени къолунгда».
 Бет бургъанымда да жут желлеринге,
 Тюртюлгенимде да ёртенлеринге,
 Тиледим жашаудан: «Кюйдюр отунгда,
 Сен айырма ансы Ата журтумдан!»
 Жютю бичакъ тургъанда да боюнумда:
 «Не татлыды, – дедим, – сени къоюнунгда!»
 Излегенимде да дуния жарыгъын,
 Бир насып сынага сени барлыгъын,
 Айтдым: «Журт жылыгусуз, о, жауум къалсын!
 Сени тас этгенден Аллах сакъласын!»
 Билемидиле да ол насыплыла –
 Журтсуз кюнле сынап жилимагъанла –

Кырдык, сютюнгю да татыулулугъун,
Тауунг, ташынгы да айтыулулугъун?
Билмез – жибимеген журтсуз жауунда
Къалай татлылыгыын сени къоюнунгда!
Къалай чыдаяддым анча жылланы,
Табалмайын санга келир жолланы,
Кёзлерим кёралмай акъ тауларынгы,
Татыуларын алмай чум къолларынгы,
Кёралмайын сенде тангны атыуун,
Бералмайын санга тилни татыуун?
Хауангдан бир солуу алалмагъанлай,
Къалай жашадым эшиталмагъанлай
Агъачларынгы да шууулдауларын,
Таза сууларынгы шорхулдауларын? –
Белгили болгъан, шо, жангыз да манга
Ичги сёзюмю да айталмай санга,
Башхала кёралмаз кёз къарамынгы
Кёргюзталмай, талай жан-жанымы,
Къалай жашаялдым, къалай чыдадым?
Журтсуз, отха кирип, къалай чыгъалдым?
Да, жашау, энди уа ненг да къыйнасын, кулланы
Тёзерме, журтумдан айырма ансы:
Къууанч кёрсем, санга айта, къууана,
Бушуу кюнюмде уа санга табына,
Журтум, бушууунгу кесиме ала,
Хар бир чёбюнге да жууаплы бола,
Къучакъларма ташынгы,
Мен кёз ача,
Шинжилеринги да – сейир
Гокка хансланыча!
Ачыгъаны сайын, къычыра, жилияй,
Ана ёшюнюнде тургъан балалай,
Къысылырма мен сени ёшюнюнге,
Сабий эмчекгеча – татлы кёрюне!
Къара туман басхан бушуулу чакълай,
Ма ол жилигъанча, жерни тансыкълай,
Жилирма, къууана, сени къучакълай.
Жарсыу да – асыу, о, сен барлыкъда!
Кёрюнеди халал тюз таш жарлыкъ да.
Жаны баласында болгъан аналай,
«Жаным – жанынгда», – дей, жашарма алай.
Ким биледи, анам кетер, ачыгыр,
Къызым, тынгыламай, бирде жарсытыр,
Жашым да унутур, къояр жокълауун,
Мен бек суйген адам да – ийнакълауун.

Къолум арыр, тынар, къаламны атар,
 Айтханымы этмей, жүрек да тохтар.
 Журтум, жангыз сенсе мен ышаналлыкъ,
 Ахыр кюннге дери асыу бераллыкъ.
 Тауусулса асыу, мен сенден табар,
 Жылы топурагъынг юсюмю жабар.
 Болса, болмаса да манга жилярыкъ,
 Сенсе ахыр кюнде къоюнуна аллыкъ.
 Бек терк унутулур мен жокълукъ-барлыкъ,
 Санга суймеклигим – дуняда къаллыкъ,
 Анда-санда мени эслеге саллыкъ.
 Дуниядан кетгинчи тюзлюк, ахшылыкъ,
 Журтха кертичилик, журтха суймеклик,
 Жашарла, дунягъа эте билеклик!
 О, болайым, журтум, къумунг, ташынг да,
 Жашагъандан эсе сенсиз тышында!
 Ичги сёзлерими санга ышанган,
 Ариулугъунгу да кёз алда тутхан.
 Кючюм жетип санга, мен тап айталсам,
 Энци сёзлерими туура эталсам,
 Жырым да, жап-жангы макъамла ала,
 Жарытыр, жылытыр, тау жыры бола.
 Туургъа болур эди бу жерледе,
 Санга жумуш эте эниш, ёрледе,
 Ол экибизге да жолну жарыта,
 Туудукъларыбызгъа бизни таныта.
 Манга уа къайда, къайда аллай къарыу!
 Журтум, тохтамысын сенде той барыу!
 Къоркъа, санга сакъдан мен, жаным кете
 Турама, дайым санга алгъыш эте.
 О, болайым, журтум, къумунг, ташынг да,
 Жашагъандан эсе сенсиз тышында!

ЖЮРЕКДЕН КЕЧГИНАИК ТИЛЕУ

Дуняда жарсыулагъа мен артыкъ керек кибик,
 Келдимми бу дунягъа жел тюер терек кибик?

Тюйдюле мени желле, – ачый, тилим тутулду.
 Жютю балта ауузундан жаным ненча къутулду.

Кесим да билалмайма: отда жанып, кюл болуп,
 Ачый, суугъан кюлден чыкъдыммы, жилтин болуп?

Мен башхалагъа ачый, жүрек, сени унутдум,
 Бузлагъан ташланы да жылыуумда жылытдым.

Жюрек, сени кюйдюре, ача къазан къайнатдым.
Сауну жюгюн кётюрте, ёлгенлеге сарнатдым.

Биреулеге жол къоя, кёп жерлеге кечейдим,
Сени аямаууму не кеч, не кеч эсгердим!

Чёпню, ташны аядым, сени аяялмадым.
Жарагъа дарман бола, санга жарала салдым.

Мени ол ишлерими, айт, кёплеми билдиле?
Кёп ахшылыгъым ючюн жумдурукъла тийдиле.

Кючню, алтын заманны изеуледе ишлей жойдум.
Сени да, сёзюмю да жарты жолдамы къойдум?

Отлагъа, боранлагъа къойдум сени ачыкълай.
Кечгинлик бер, жүрегим, билмедим сени сакълай!

Жарыта да, жандыра, этдирдим санга кьуллукъ,
Кюйдюрюпмю бошадым, сунуп сен жанып турлукъ?

Чыда, сен, жарыт, жылыт! Жетдирме манга дертни.
Кёрюрюм келеди энтта Малкъарда эрттенликни,

Тап-таза чууакъ кёкден ай жерни жарытханын,
Акъ таулары артындан кюн кёзюн къаратханын,

Къая жухда сюелген ол ёхтем жугъутурну,
Жашау саугъагъа берген Гирхожанны, Тотурну,

Сюйгеними энтта да жарыкъ, ариу кёзлерин,
Жаннетими эшитирге татлы тийген сёзлерин,

Абдуллахны насыплы, ата болуп, кёрюрге,
Анама да биразгъа энтта асыу берирге...

Манга эришме, жүрегим, сен бираз соз тёзюмню.
Алыкъын айтмагъанма мен бек керек сёзюмю.

Хорлатма сен, жарыт, жан, сууукъгъа жылыу жая.
Мен дуниядан кетгенде – кетерме, сени къоя.

Дунияда кългъанлагъа айтырса: «Сизден тоя
Билмейин, кетди ием, жанын да сизге къоя».

* * *

Халкъ жүрекде сау болмай ачы жара,
 Турабызмы энтта кийгенлей къара,
 Халкъ тюзлюгю терсликлени жыккъганда,
 Туугъан жерде бизге гюлле чыккъганда?
 Кюймей чыккъган тыш жаханым отладан,
 Сауларыгъыз сабийледен, къартладан,
 Журтха къарай, къууаннгандан жилигъыз,
 Ёлгенле да сау болгъаннга санагъыз!
 Биз Аллахха минг, минг шукур этейик,
 Терслеге да терсликлерин кечейик.
 Жерибизде биз тенг этген жан бла
 Тюбей эсек ашхам бла, танг бла.

* * *

Махтау алып, отдан саулай чыгъалгъан
 Кирмегенди махтау излеп ёртеннге.
 Къыйын болур, эшта, махтау алалгъан
 Этген ишин махтау ючюн этгеннге.

Жашау ючюн къанын тёгюп жер жутхан,
 Махтау излеп, жерге андан батмады.
 Хат танымай, халкъгъа ёлмез сёз айтхан
 Кесинге махтау, сый излеп айтмады.

Аны ючюн махтау, хакъ да алмады,
 Бир китапха ол атын да салмады.
 Алай ол акъылман акъылман болду.
 Жашаудан кетмей ол андан къалды.

Бюгюн махтау салады хар салалгъан,
 Ёмюрледен ётюп, бизге жетгеннге.
 Къыйын болур, эшта, махтау алалгъан
 Этген ишин махтау ючюн этгеннге.

ТУЛЕК

Насыплым, аз болгъанда да ашым.
 Баред мени жети да къарындашым:
 Жетиси да – бири биринден ахшы,
 Хар сёзлери – бирер атны багъасы.
 Чырайлары – бири биринден ариу,
 Алада бар адамлыкъ, асыл, къарыу.
 Къууанчлада сюелселе бирге ала,
 Ушай элле сыйлы файгъамбарлагъа.
 Къайда да халкъ бериучю эди хурмет,
 Болмауу ючюн биринде бир кир ниет.

Аманнга да этмегенле аманлыкъ,
Бир жаннга да тутмагъанла харамлыкъ.
Тюзню терсден кьоруи, бола ёкюлле,
Ишлегенле мамырлыкъгъа кёпюрле,
Ала бола мен таяныр тауларым,
Ала бла жарыкъ ата тангларым.
Ала барда ёхтемлене жашадым.
Бушуулары, ах, не кюнде башладым?
Мен тёртюсюн бир бири ызындан ашырдым,
Ызларындан жерни тырнай ачыдым.
Ах, къара жер жутуп кьойду аланы,
Гюняхы жокъ аллай халал жанланы:
Мухамматны, Керимни, Батталны,
Бобаны да кьойдум жайда сакълауну.
Жиляй-жиляй, жашаууму бузгъанма,
Къалгъанланы, Аллах, менден къызгъанма!
Сыйыр, суйсенг, чёбюн кьоймай мюлкюмю,
Жашаргъа кьой жандан татлы ючюмю –
Борис бла, Асхат бла Ахматны,
Бузмагъанлай алада ариу сыфатны.
Саулукъ да бер, кийик саула болурча,
Мен ёлсем да, ала жашап турурча.

САУЛУКЪ

Мен, чулгъанып кесим эшген жаулукъгъа,
Жаным ачий, жыр этеме саулукъгъа.
Ангыламай мен саулукъну багъасын,
Бош затлагъа кёп жыртдырдым жагъасын.
Мен кёп турдум аяй билмей саулукъну,
Бу дуняда эм бек уллу байлыкъны.
Сакълай билмей, ойдум аны хунасын,
Андан кие турамамы къарасын?
Не барды да саулугъунгдан багъалы?
Саулукъ – жанынг, жашауунгу чырагъы.
Ол а мени, ах, атамы турады?
Жюрегим да, ачий, андан бурады.
Аллах, манга ариу кёзню жетдир сен.
Саугъа эт да, манга саулукъ келтир сен.
Жашаууму аякъ юсде ётдюрт сен.
Саулугъуму тас этгинчи ёлтюр сен,
Жанны, санны ачитмайын, акъырын,
Сакълап туруп тюз жанымы къалкъырын,
Бир жанны да эрикдирмей, кыйынамай,
Тёзалмазча саула, ёлсем, жилямай.

СЮЙМЕКЛИКГЕ СОРУУЛА

О, суймеклик, сен эталмаз не зат бар?
 Сенсиз кюн а – кюн къарангы, жол да – тар.
 Бирге къошуп бир бирден кенг жанланы,
 Атдыраса алагъа акъ тангланы.
 Алай бирде айырылыу келгенде,
 Къайры къачып кетесе сен ол кюнде?
 Нек турмайса кертичилей жерингде,
 Махтау ала бийик суймек тёрюнгде?
 О, суймеклик, жетди эсе да тырманым,
 Жаша, сенсе жашауум, жан дарманым.

СЕНИ КЪАТЫНГДА

Сени къатынгда болама къагъанакъ,
 Бу дунягъа жаппа-жангыдан туугъан.
 Сени къатынгда болама къагъанакъ,
 Ашауу, жашауу къолунгда болгъан.

Сени къатынгда болама къагъанакъ,
 Битеу дунягъа хыйсапсыз ышаргъан.
 Сени къатынгда болама къагъанакъ,
 Жаугъа, шуёхха да бирча ышанган.

Сени къатынгда болама сабийчик,
 Бек тартдырып, къолгъа барыры келген.
 Сени къатынгда болама сабийчик,
 Эркелетмесенг, жилярыгъы келген.

Санга ышанама, сабийчик кибик.
 Да, суйсенг – эркелет, суйсенг а – жилият,
 Сен, суйсенг – юйлю эт, суйсенг а – къонакъ,
 Не, мен ийнанырча, айт да тур жомакъ,
 Сен сёзлерин ариу жасап, омакъ,
 Мен эс этмезча айтаса деп жомакъ.

* * *

Суу шууудайды, ол жырлайды жырын,
 Сен а сёлешмейсе, тынгылайса шош.
 Жел кырдыкга шыбырдайды акъырын,
 Сен а, сёлешмей, манга къарайса шош.

Кёк сёлешеди жерге жауун бла,
Сен а тынгылайса, тынгылайла таула.
Сен не айтаса тынгылауунг бла?
Тынгылама, уруш, тырман эт, жаула!

Сен а тынгылайса, бу таула кибик,
Таула уа тынгылайла кёп билгенден,
Сёлешиу бла муратлары ёллоук
Кибик, тынгылайла акъыл теренден.

О, тынгыла сен! Мен да тынгылайым,
Тынгылауунгу бузаргъа базынмам.
Тынгыла, мен сени сунуп турайым
Тауладан да тынгылауукъ акъылман.

ХАЛАЛ ПАРИЙ

Элтедиле парийни ёлтюрюрге,
Ол унамагъаны ючюн юрюрге,
Арбазда тынч, жууаш тургъаны ючюн,
Асыры бек халал болгъаны ючюн,
Адамны жаугъа санамауу ючюн,
Аны къабаргъа унамауу ючюн,
Элтелле парийни жанын жояргъа.
Ол а, эс этмей дунияны къояргъа,
Барады, бу дуниягъа халал къарай,
Иесин ийнакълай, чуругъун жалай,
Ёллоук кетерин билмей халаллыкъдан,
Къарайды, кёзюн алмай жанын аллыкъдан.
О парий, юр, бир къыжырыкълан!..
Парий, жер юсюнде ачитмай бир жан,
Окъгъа тюбеди харамлыгъы жокъдан –
Сынсыды да, ауду огъурсуз окъдан.

* * *

Мен туугъанлы бери – сангады жолум.
Бола жоллада бир къызыу, бир сууукъ,
Тартдыра, сабийча, жеталмай къолум,
Кёрюнуп сен, тауча, къатымда жууукъ,
Къолум жеталмазча, болуп сен узакъ,
Ётдюм къыйын жолла – тауда кезлеулей.
Чачыма къона башлагъынчыннга акъ,
Жолумда кёп тюрлю чырмаула тюбей,
Ол кезлеу сууча келдим, арый билмей.
Энди уа, мен санга къаршы келгенде,

Кьоркъама, кьоркъама жетип кьалыргъа.
 Суу да тенгизни кьаршыда кьоргенде,
 Арсар бола болур жууукъ барыргъа,
 Кьоркъа болур ол жутулуп кьалыргъа.
 Мен жутулур тенгиз сен эсенг да,
 Манга уа кечди, кеч арсар болургъа.
 Менде кьарыу жокъ артха айланыргъа.
 Мен жанып кетер от кесинг эсенг да,
 Келеме санга, келеме жанаргъа!

* * *

Кюн чыкъгъанда, кюннге, насыпха чыгып,
 Кьууаннгандан, жети кьекге жетеме.
 Кюн батса уа, аны кьайтмазын биле,
 Озгъан кюнню мен жиляуун этеме.

Хар такъыйкъа, хар бир сагъат, хар бир кюн
 Кетедиле, бизден алырны ала,
 Ачитсала, кюйдюрселе да ала,
 Ала бизге – жашау берген саугъала.

Сыйламасам бюгюнню такъыйкъаны,
 Тенг этмесем бюгюн аны жан бла,
 Ышансам да танг атар деп тамбла,
 Ким биледи, тубермеми танг бла?!

ХАР НЕ ЗАТХА ДА ТАЯНЧАКЪ КЕРЕК

Алма этмейди бутакъсыз терек.
 Жюзюм терекге таянчакъ керек.
 Къазанынг болса да не бек толу,
 Кьайнатыргъа уа от керек болур.
 Суусапха – багъалы хар суу тамычы.
 Атха минсенг да, керекди къамичи.
 Не ариу болса да ундурукъ къулакъ,
 Юй жарыкъ болмаз, жанмаса чыракъ.
 Ариу этсе да кюйюзюнг юйню,
 Турмаз къабыргъада, урмасанг чюйню.
 Хар не затха да таянчакъ керек.
 Ким билсин, не излейди жашил терек?
 Тау турмаса жерге аякъ тиреп,
 Сюелмез эди ол, кькню тёрлеп.

АНА ДЕГЕН БИР ТАТЛЫДЫ БИЛГЕННГЕ

Ана деген бек татлыды билгеннге,
Къыйын кюнде ананг болур биргенге.
Сен ых десенг, ол тынчайып жукъламаз,
Ананг кибик, бир адам да сакъ болмаз.

Айнырынгы, анангча, киши суюмез,
Жарсыуунгда, анангча, киши куюмез,
Бала ючюн къыйналгъанын тергемез,
Ол къыйналгъан анга къыйын кёрюмез.

Анам, сени жүрегинги аурутмам,
Къолдан келип, сени жерге къаратмам.
Сен барлыкъда къыйынлыкъ жокъду манга.
Къор болайым, о халал анам, санга!

Сууукъ къышда жылыуунгда жатдырып,
Эмчегинги акъ сютюнден татдырып,
Мени ючюн жукъламай, танг атдырып,
Мажал ашны, бёлмей, манга къапдырып,

Ёсдюргенсе, таулу бешикге бёлеп,
Жүрегингден ахшы тилекле тилеп.
Саулукъ бла мени балам ёссюн деп,
Заманына къууанч бла жетсин деп.

Ёсгенме, уллу болгъанма энди мен,
Табылады манга жууукъ эмда тенг.
Алай сени тенг эталмам бир жаннга,
Къор болайым, о халал анам, санга!

Сен болгъанда, чыракъ жарыкъ жарыта,
Сен жокъда уа – ол къарангыга тарта.
Сени сёзюнг жүрегими жылыта,
Бушуу кюнде бушуууму къурута,

Сен этген аш татлы кёрюне манга,
Аз салсанг да, берекет бола къанга,
Жашайма мен, сен барлыкъга къууана,
Къор болайым, акъыллы анам, санга!

Сени кёрсем, жарыйдыла кёзлерим,
Тап чыгъалла аузумдан да сёзлерим.
Сенсиз танг да болур къаппа-къарангы,
Жаша, анам, жиятма сен балангы!

Жашагъандан сени чачынг акъ болса,
Ёмюр озуп, эки жүз жылынг толса,
Тырман этип, анам, сени жиятмам,
Жашагъанынг боллукъду деп мен айтмам.

Толу жүз жыл мен аркъамда жүрютсем,
Чий алтындан сен жашарча юй этсем,
Тёгерегин налмас бла бегитсем,
Жетдиралмам кыйынынгы мен санга.

Къаллай бир кыйын салгъанса сен манга,
Къор болайым бёлеген къолларынга,
Къууанчлыкъда къартлыгъынгы кёрейим,
Жаш болсам да, сенден алгъа ёлейим!

* * *

Жашил терекни жел ууатады бутагъын.
Нек жарсыйма? Манга этмейди хатаны.
Жансыз мияла, жерге тюшюп, ууалды.
Ууалсын. Нек этеме жияуун аны?

Бир башха юйде сарнау, жияуу барады.
Мени юйюм – тынч, суюсенг – той окъуна эт.
Къарт къатын, жүк кётюрюп, арып барады.
Менми арийма? – Кёрмегенча эт да, ёт!..

Угъай, юзюлген бутакъгъа да жиялайма,
Билип татыуун жеринден юзюлгенни.
Сыннган миялагъа да эрип къарайма,
Сынап, аныча, тилсиз, жолсуз кюнлени.

Башха юй жарсыуун юйюм да этеди,
Да ол да сынагъанды да ачыу, жарсыу.
Къартха да эрип, иги болама, билип,
Къарт болурумму, излерими бир асыу.

Хар ёлгенни жияуун андан этеме.
Билип, мен да дуняда къалмазлыгъымы,
Тылпыуум, кюн, ай кёрююм тохтагъанда,
Кеси кесиме жияялмазлыгъымы.

* * *

Чапыракъ агъыуу бла ёледи,
Къар эрип къалыуу бла ёледи,
Элия чыгыуу бла ёледи,
Жауун да жаууу бла ёледи.

Къар эрисе, дагъыда къар тюшеди.
Хау, тюшеди, алай андан башхасы.
Кёгет да жылдан къатлап бир бишеди.
Хау, бишеди, алай андан башхасы.

Чапыракъ акъса, чапыракъ этеди
Терек да. Хау, алай башха чапыракъ.
Кырдык кетсе, дагъы кырдык битеди.
Хау, алай, ол болмай, андан башхаракъ.

Озгъанны жокъду, жокъ къайтыуу артха,
Къайтып келмегенча жашлыгъы къартха.
Тюзлюк кетсе, терслик бла къууулуп,
Жангыз ол къайтады бир кюн жулунуп.

* * *

О, бош кёре эдим тилеп кюрешген
Жерден, кёкден насып, къууанч кёп жылны.
Жашау – бизге заман, хар зат юлешген,
Ол бизден залимди, бизден акъыллы.

Да нени да бола болур заманы.
Саргъалгъан чапыракъ терекден тюшер.
Жангыдан чыгъар да орунуна да аны
Кёк чапыракъ, алма да кызыл бишер.

Къар къояр кырдыкга агъаргъан жерин,
Къуруй баргъан терек бир кюнде ауар,
Жашаудан тоймай, чыгъаралмай кёлюн,
Тюкгюч жанында уа жаш терек чагъар.

Къарт, атдан тюшюп, жашха атын къояр,
Жортууда аны озалмаз болса да.
Шайыр къояр къаламын, жырын тыяр,
Жаш шайыр алай жазалмаз болса да,

Не уа аны унутдурлукъ эсе да
Жангы ауаз бла битеу дунягъа.
Ана да кетер, суйсе, суймесе да,
Жылыуун къоюп жашаугъа, балагъа.

Кетеди дуниядан – ажалы келген,
Киши къошалмаз анга артыкъ заман.
Жашау – бизге заман мардалап берген, –
Ол бизден залимди, бизден акъылман.

Манга уа заман кѣпмю кьалды, азмы?
 Ахыр кюннге жууукъ боламы барама?
 Жашау суймеклигим, ауазымы
 Мен кьоярма журтха, суйген балама.

* * *

Кече, ол кече, кьаппа-кьарангыда,
 Элия, жел ишлерин тындыргьанда –
 Жел, элия, адам да тынчайгьанда,
 Жангыз да жауун челекден кьуйгьанда,
 Кьанча, жауун тамычыла тама элле
 Ташны элия салгьан жарасындан.
 Терек бутакъла кѣз жашла кьуя элле
 Жел салгьан жараланы барысындан.
 Жараларына жилиймы эдиле?
 Терекле сарнауларын этеми эдиле
 Ол жел уруп юзген бутакъларыны?
 Таш ачы сарнауун этеми эди
 Кесине элия салгьан жараны?
 Аланы арасында кесим кьалып,
 Ала сынагьанны мен да сынадым.
 Элияча ачытып, сен тыннганда,
 Сен салгьан жүрек жарама жилидым.
 Сарнауун этдим мен жүрек жарамы,
 Хорлаялмагьанлай ачитхан кючюн.
 Дагьы жилидым, жилидым ол кече,
 Энди ёмюрде ачитмазынг ючюн.

КЮН АХШЫ БОЛСУН, АДАМЛА!

Битеу дуняда инсанла,
 Бу дунягьа кѣз ачханла,
 Сизге атсынла акъ тангла,
 Кюн ахшы болсун, адамла!

Жашаугьа багьа бергенле,
 Ачий, кьууана билгенле,
 О, сизге – насып, адамла!
 Дуня тынчлыгьы – дунягьа!

Балаларыгьыз ачытып,
 Сиз жилимагьыз, адамла!
 Жургундан айырылыуну
 Сиз сынамагьыз, адамла!

Суйген суйгенин тас этип,
 Ичден кюймегиз жашлыкьда.

Адамны кюсей, жангызлыкъ
Сиз сынамагъыз къартлыкъда!

Зордагъылагъа – эркинлик!
Жангылгъанлагъа – кечгинлик!
Къарыусузлагъа уа – къарыу!
Мутхуз кёзлеге – кёз жарыу!

Хар бир акъылгъа – тамамлыкъ!
Хар бир инсаннга – адамлыкъ!
Къургъакъ жерлеге – шош жауун!
Анагъа – баланы сауун!

Эсиргенлеге – жайыгъыу!
Эссизге – эсден байыгъыу!
Къарны ачлагъа – тоюмлукъ!
Осал ишлеге – жоюмлукъ!

Юйсюз, кюнсюзге – юй, кюнле!
Сабийсизлеге – сабийле!
Къылыкъсызлагъа – сабырлыкъ!
Дуниягъа – тынчлыкъ, мамырлыкъ!

Манга да – жерими кёгю,
Мамыр танглары, ингири,
Халкъымы эжиу тартыуу,
Ана тилими татыуу.

Таза хауасы жерими
Минги таууму къатында,
Жашар кюнлени да – мында,
Къабыр юлюш да журтумда.

Хар эрттен мамыр кюн тие,
Сабанла жангы чач ие,
Сюйген сүйгенни ачытмай,
Чабыуулчу жан къоратмай!

Кырдыкла жангыдан чыгъа,
Гюлле да жангыдан чагъа,
Къар да таулада агъара,
Жырчы да турсун жыр тагъа!

О, тынчлыкъ, тынчлыкъ дуниягъа,
Дунияда жашагъанлагъа!
Сизге атсынла акъ тангла,
Кюн ахшы болсун, адамла!

* * *

Бийик таулагъа ёшюн уралла желле,
 Элияла от чакъдыралла таш санларын.
 Тёзедиле таула, аумай сюелелле,
 Кёре элияны, желни озгъанларын.
 Билелле сакъларгъа керек болгъанларын.
 Озалла элияла, бузла, боранла,
 Таула уа не кюнде да таулай къалалла.

Сюедиле кёк, жер бир бирге къараргъа.
 Алай, бирде басып къап-къара туманла,
 Кёзню жумдурадыла, кирип арагъа.
 Жер, кёк да тёзелле, излемей дарманла,
 Ала къымсыз, тынгылап, сакълап туралла.
 Кетелле туманла, къаладыла ала!

Адам бла къууанч да сюелле бир бирни.
 Бирде бушуу, туманча, арагъа кирсе,
 Инбашдан басады, бюк дегенча белни.
 Адам тёзеди, аумай – кётюре билсе,
 Кетерин сакълай да биледи, арымай.
 Бушуу кетип, адам къалады адамлай!

НАСЫП ТАНГЛА

Насып тангларым,
 Чууакъ тангларым
 Журтумда атхан танглалла.
 Дуня жолладан
 Мен суйген жолла
 Журтума элтген жоллалла.

Жаным, жырларым,
 Къарыуум – сизге,
 Манга жан берген тау элле.
 Сизни жаныгъызгъа
 Мени жаным кирген,
 Жаным жашарыкъ тау жерле!

Сен, Ата журтум,
 Сен, элим, манга –
 Дуня мюлкюнден сиз багъа!
 Мен кесим туугъан юй,
 Тау этегинде юй,
 Анам от жагъыучу от жагъа!

Олду насыплы,
 Насыплыды ол –
 Сакълары болгъан жеринде!
 Мен да насыплыма,
 Насыплыма мен да,
 Анам сакълайды да элимде!

Келеме сизге,
 Ана къучакъча,
 Манга къучакъ жайгъан жерле!
 Жашлыкъча тамаша,
 Жашлыкъдан багъалы,
 О, жашлыгъым къалгъан жерле!

Мен насыплыма, –
 Ма эллилерим!
 Жырлайла ана тилимде.
 Жарытып юйюмю,
 Жылытып турады
 Ана жылыуу юйюмде.

Сен, Ата журтум,
Сен, элим, манга –
Дуния мюлкюнден сиз багъа!
Мен кесим туугъан юй,
Тау этегинде юй,
Анам от жакъгъан от жагъа.

АДАМ

Мен жюз, минг ёмюрледен
Ётдюм, сюркеле, жюзе,
Адам болалыр ючюн,
Ачий, ачыгъа тёзе.

Болдум жанмагъан жулдуз –
Кёкге кесин сынатхан,
Жерге кесин танытмай,
Башхаланы жарытхан.

Мен, акъ къар болуп, тюшдюм
Бийик таула башына,
Бузлап, дагъы эридим,
Жабыша тау ташына.

Жилямукъ болуп тюшдюм
Толкъунла арасына.
Черек, толкъуну тюе,
Быргъады жагъасына.

Дуниягъа мен кёз ачып,
Къууана, жайдым къучакъ.
Жашауну ачы къолундан
Чанчылды манга бичакъ.

Ачып, бурулуп, суууп,
Тилсиз, кючсюз таш болдум.
Мен кёз ачхан жеримден
Сызылдым да, тас болдум.

Угъай, шукур! Къалмадым
Сын болуп, не кюл болуп,
Ташны жарып, мен чыкъдым
Бу дуниягъа, гюл болуп.

Умутлалла юзерге
Биреулеге саугъагъа.

Ташха мен аякъ тиреп,
Кёз ачдым бу таулагъа.

Бир ауаз эшитилди:
«Къошул, къошул саулагъа!
Сен адамса – берилген
Бу дуниягъа саугъагъа!

Тире жерде сен аякъ,
Кёргюзт адамлыкъ кючюн!
Жерге, кёкге да атдым,
Сен адам болур ючюн.

Унутма адам борчун!
Тынчмыды адам болгъан,
Сау дунияны къадарын
Кеси боюнуна алгъан?!

Жюрек, кёз, тил, намыс, сый,
Акъл, кюч да берилген,
Дунияны палахладан
Къоруй, къутхара билген

Адамса сен, насыплы,
Жер жюгюн кётюраллыкъ.
Къууанча, бушууда да
Жерде адамлай къаллыкъ!»

Къууаннгандан кычырдым,
Кёзюмден кёз жаш барып,
Кёп адамла ичинде
Кеси кесими табып.

Агъач, таш, къар, кёз жашны
Сынап, кесимде кёрюп.
Жарсыларына аланы
Адамча жарсый билип.

Кюлюр жерде мен кюйдюм,
Сууукъ жылыныр ючюн.
Ненча затдан кем къалдым,
Адамлай къалыр ючюн!

Чакъырдыла, терилте,
Дуния тойла, бийикле,

Адамлыкъны кетере,
Манга махтау берликле.

Анданмадым, о, шукур!
Жюрегим, анга суююн!
Адамлыгы болмагъан
Аллах да Аллах туююл!

Шукур! Жерде туююлдум,
Къапха жыйып эсими.
Кёп загланы тас этдим,
Тас этмез ючюн кесими.

Этмез ючюн ичимден
Кеси кесиме айып,
Тёрге ёрлемей, кирдим
Балчыкыгъа, этек жайып.

Этдим намыс, сый бла
Билгенимча ишими,
Шукур, шукур жашаугъа, –
Тас этмедим кесими.

Бу жерни алай суюдюм,
Насып, ачыу да сынай.
Айырылыргъа тюссе,
Кетерме, жилияй-жиляй,

Дуниягъа жилияй келип,
Жиляу бла кетерик,
Хар жашау такъыйкъасы
Сынаулада ётерик,

Дунияны ауур жүгюн
Инбашына алалгъан,
Тойлада, боранлада
Жүгюн атмай баралгъан

Адам эсе дуняда,
Дуня – аны къолунда.
Ол дуня, бу дуня да,
Жер, кёк да – оноунда.

Адамлыгын тас этмей,
Баралса тюз жолунда,

Жерге, кёкге, дунягъа
Андан насыплык къайда!

Жашау, жер, кёк кёрюрге
Тауусулса да мадар,
Адамлыкъдан чыгъарма –
Жаным ичимде къадар.

* * *

Хата этген да жашап турсун,
Жангы хата этмез болса,
Этгенине сокъуранса,
Бети жибип, уялалса,
Гюняхларын төлеялса,
Адам болуп ол къалалса.
Алай дагъы тыйылмаса,
Тюз оноугъа жыйылмаса,
Андан болса къоркъуу жаннга,
Бугъоу керек, бугъоу анга!

**АНА ТИЛИМДИ ЖАНЫМ,
ДИНИМ ДА**

Сюеме ана тилими –
Сабийлигимде тилленген,
Жарык чыгъаргъан ёнюмю,
Балдан да татлы кёрюннген.

Сюеме, кёз жарыгъымча,
Бай, шатык, татлы тилими.
Жюрегими тамырыча,
Сюеме ана тилими.

Ана тилимди жашауда
Жаным, солууум, диним да.
Ана тилими тас этсем,
Тутулуп къалыр тилим да.

КЪАЛАЙ НАСЫПДЫ!

Къалай насыпды танг бла
Туугъан журтунгда тюбешген,
Суюгенинг бла танг ата
Ана тилингде сёлешген!
Шукур, журтумда танглагъа
Мен сени бла тюбейме,
Бу татлы ана тилимде

Мен сени бла сөлейме!
Бу насыбымы алма деп,
Кюнде Аллахдан тилейме.

ОТ ЖАГЪА ТЮТЮНЮ

Таулада бек кьаргъыш этген
«Тютюнюнг кьурусун» дегенди,
Аны ачылыгъын, ант жетген,
Ах, кьалай ахшы билгенди!

Тыпырым сууумасын ансы,
Ожакъда тютюнюм кьуруп,
Тылпыуум тохтап да кьалсын,
Санларым да битеу суууп!

Мен салалмасам да отун,
Турса да мени жылытмай,
Кьурумасын ожакъ тютюн,
Турсун тыпырны сууутмай!

Топуракъ болуп кьалайым,
Балчыкъ болуп жагъылайым,—
Жарсымам, туудукъ жылынса,
Тыпырда кюл да болайым,
Ол тау сөзю эшитип турса,
Тыпырым сууумай турса,
Тютюнюм кьурумай турса.

СЫНСЫЗ КЪАБЫРЛА

(Жыр)

Атала, жашла,
Бизни суйгенле,
Сиз, кьарындашла,—
Уруш кёмгенле.
Бюгюн да кёпле
Сизге туралла
Къара кийгенлей,
Къара кийгенлей,
Энтта да тешмей!

Къайдасыз, къайда?
Къайда кьалдыгъыз,
Болуп кебинсиз,
Атсыз къабырла,
Сынсыз къабырла?!

Не жерле сизге
Къабыр болдула?
Кёзлеригизни
Кимле жумдула?
Сизге не желле,
Сарнап, улуйла?
Энди уа сизни
Неден кьоруйла?
Неден кьоруйла?
Унутдугъузму
Гыржын татыуун,
Дунияда тангны
Къалай атыуун?
Сабий жилиуну,
Суу шууулдауну?
Татлы тиллерин,
Жарлы аналаны
Татлы тиллерин?
Ол сизни жыкыгъан
Окыла уа, окыла
Жолдалла, жолда,
Бизни ачыта,
Жюрекле жара,
Туумайын ёлген,
Туудукъланы да
Жангыдан жоя,
Баралла ала.

Биз жашар ючюн,
Ёлюп кетгенле,
Жашау барады
Ишин этгенлей!
Жашла кьарта,
Кьартла уа кете,
Сизден тюнголмей,
Ахшы умут эте,
Ахшы умут эте!

* * *

— Къызыу отда
Бише тургъан картофла,
Нек бишесиз?
Сизни ашап кетерле!
— Биз бишмей кьалсакъ,
Ачла не этерле?

– От жагдада
 Жана тургъан отунла,
 Нек жанасыз?
 Сиз кюл болуп кетерсиз!
 – Биз жанмасакъ,
 Сууукъ кюн не этерсиз?
 – Аз бушуугъа
 Кюе тургъан жюрегим,
 Нек жанаса?
 Сен терк кюйюп кетерсе!
 – Мен селейсем,
 Айт, сен а не этерсе?

* * *

Ким биледи
 Батар кюнню жарсыуун?
 Салта тюе
 Тургъан ташны ачыуун?

Кюн, батса да,
 Кюнлей къала батады.
 Таш да ташлай
 Юй хунада жатады.
 Мен да ачийма,
 Салта тюйген таш кибик,
 Ташха абынып,
 Жилий тургъан жаш кибик.

Кюч бер, жашау,
 Кюч, ачыугъа къарырча.
 Ачытсанг да,
 Мен адамлай къалырча.

* * *

Кёк кюкюрейти
 Жауарны аллында.
 От жалын этеди
 Жанарны аллында.
 Кюн кызарады
 Батарны аллында.
 Танг къаралады
 Атарны аллында.
 Танг жарый башласа,
 Кече ёледи.
 Къарангы ызындан

Жарыкъ келеди.
 Бел бурады
 Сабий тууар аллында.
 Суусап болабыз
 Къанарны аллында.
 Мени да бюгюн
 Жарсыуларым манга
 Къууанч келтирлик
 Эселе уа жаннга?
 Къууанчда, бушууда
 Бармыды бирлик?
 Кюн жылытханда,
 Тириледи тирлик.
 Кюн жылытханда –
 Къар болады кюнлюк.
 Кимди да жашауну
 Ахырын биллик?!
 Жаз башы къардан
 Таула агъаралла,
 Да тюзле уа андан
 Балчыкъ болалла.
 Кюн чыкъса, эрийле
 Ариу акъ къарла.
 Кюн чыкъса, кетелле
 Къара туманла.

* * *

Терек, желге бет буруп,
 Ачытады кесин,
 Таш да, таудан тёнгереп,
 Чачылтады кесин,
 Кийик, туурагъа чыгып,
 Ёлтюртеди кесин,
 Эсине алмай
 Ушкок окъну иесин.
 Жауун, ашыгып жаууп,
 Жутулады жерге,
 Къар, жерге ашыгып,
 Эрип киреди кёрге.
 Мен да кесим
 Бек ашыгып келеме санга,
 Бюгюн ёлюм келтирлик
 Сен эсенг да манга.

* * *

Не жарлыды жарыкъ кюн:
«Кюнюм къарангы», – деген,
Къара булут къатында
Акъ булут эслемеген,

Кюннге, кёкге, жерге да
Кёзлерин ачалмазлыкъ,
Дунияда бир затдан да
Жашау ачыталмазлыкъ.

Кюн жарыта турганда,
Дунияны аманлагъан,
Жашауда бир терсликге
Чырт къажау туралмагъан,

Жашау тое турса да,
Кётюре кюнде къазыкъ,
Ол жашау окъун – насып,
Дуниядан кетген – жазыкъ.

Терслик бла сермешде
Насыплыкъ сынамагъан,
Жашау берген сынауну
Бир хорлап чыгъалмагъан.

Сабий кычыргъан, кюлген
Бу тамаша дуниядан,
Къаты таш да гюл берген
Бу тамаша дуниядан,

Ол не багъа бералыр
Жашауну суйгенлеге,
Жыгъылып, жерни тырнай,
Ёрге суюлгенлеге?!

Къара булут туюнден
Кюн ышаргъан дуниядан,
Кёк да, жер да бой салып,
Саугъа ышанган дуниядан;

Угъай, жарлы туююлдю
Ахтынган не кючсунген.
Жарлыды бу дунияда
Адамгъа ачыу берген.

Огъурлулукъ тюзлюкню
Сога тургъан дуниядан,
Такъыйкъасы алтындан
Багъа болгъан дуниядан,

Жарлыды ол, бек жарлы
Аманлыкъны сурген.
Барысындан да жарлы –
Кёз чырагъы ёчюлген.

Къара кече ызындан
Жарыу берген дуниядан,
Огъурсузлукъну хорлар
Къарыу берген дуниядан.

*Дорогой Аскер-ага!
Может с опозданием,
но выполняю твою просьбу!*

Это мое краткое благодарственное слово брата тем, кто чествовал Танзилю в Эльбрусском районе. Кстати, ты там был. Я не стал менять и что-то добавлять. Если считаешь возможным, опубликуй в номере, посвященном юбилею Танзили.

Всегда с уважением Борис Зумакулов.

* * *

Слово о сестре Танзили, сказанное на чествовании в ее родном Эльбрусском районе.

Могут меня спросить любишь ли ты свою сестру Танзилю? Я отвечу, а кто сестру не любит.? Она нам, семерым братьям, одна досталась! Но не мы, а она прославила нашу фамилию, аул Гирхожан, где она родилась, и весь наш малочисленный, и древний народ.

В конце декабря 2012 года Президент Российской Федерации вручал в Кремле государственные награды. Вручил он Орден Почета Танзили. Я при этом впервые присутствовал как «сопровождающее лицо» и был несказанно рад, когда после вручения на фуршет Президент подошел к Танзили, и очень тепло с ней заговорил как почитатель ее таланта.

Потом мы фотографировались, гуляли по Кремлю и я невольно вспомнил нашу жизнь в депортации, сестру с утра до ночи половшую свекловичные грядки, а потом качавшую колыбель своих братьев близнецов. Разве тогда мы могли допустить, что пройдет время, мы вернемся на родную землю, вновь здесь зазвучит родная речь, а Танзиля на своем тогда запрещенном балкарском языке напишет книги, которые войдут в Энциклопедии и в антологии мировой поэзии.

Я как брат и ваш земляк, я тоже родился в Гирхожане, хочу выразить сердечную благодарность всем организаторам, всем участникам за честь, оказанную Танзили, и пусть все вам воздастся за доброту и любовь к поэзии Зумакуловой.

На снимке: Танзиля с братьями Борисом, Ахматом и Асхатом в горах Балкарии

Чингиз Торекулович Айтматов 12 декабрьде 1928 жылда Къыргызстанны Шекер элинде туугъанды. Орус эм къыргыз тилдеде жазгъанды. Къыргыз ССР-ни халкъ жазыучусу (1968), Къыргыз Республиканы жигити (1997), Къыргыз ССР-ни АН-ны академиги (1974), Социалист Урунууну Жигити (1978), Ленинни саугъасыны лауреаты (1963) болгъанды эм юч кере СССР-ни Къырал саугъасын алгъанды (1968, 1977, 1983).

Аны атасы Торекул Айтматов партияны ишчиси болуп тургъанды. 1937 жылда халкъны жаууса деп, аны тутуп, 1938 жылда уа ёлтюргендиле. Анасы Нагима Абдувалиева татарлы эди, ол да къырал къулукълада ишлегенди. Чингиз да, аны къарындашлары, эгечлери да Шекерде ёсгендиле. Была Шекерге аталарыны айтханы бла келгендиле. Улуу Ата журт уруш башланганда, онтёртжыллыкъ жаш элни советини секретары болады. Сегиз классны бошап, Джамбулда зоотехникумга киреди. Аны да айырмалы бошайды.

Биринчи хапары «Газетчик Дзюйдо» 1952 жылда орус тилде жазылып, «Комсомолец Киргизии» деген газетде, 6 апрельде 1952 жылда басмаланады. Андан сора Чингиз къыргыз тилде бла орус тилде бирча басмаланып тебирейди. Институтну бошагъандан сора, юч жылны ичинде, жазыу ишин да тохтатмай, мал доктор болуп ишлегенди. 1956 жылда Москвада Бийик литература курслагъа киреди да, аны 1958 жылда бошайды. «Лицом к лицу» деген повести къыргыз тилде июньда 1957 жылда «Ала-Тоо» журналда, экинчи жыл а, кеси кёчюрюп, «Октябрь» деген журналда басмаланады. «Джамиля» деген повести, Луи Арагон кёчюрюп, биринчи француз тилде 1957 жылда чыгъады. Ол жыл аны дагъыда «Новый мир» деген журналда хапарлары басмаланадыла эм «Джамиля» повести — орус тилде, Айтматовха дуния белгиликни келтирген повести. 1959—1965 жыллада «Литературный Киргизстан» журналны баш редактору болады. Аны бла бирге уа, «Правда» газетни корреспонденти болуп ишлейди.

«Джамилядан» сора «Верблюжий глаз» (1960), «Первый учитель» (1961), «Материнское поле» (1963) деген повестьлери эм «Повести гор и степей» (1963) деген жыйымдыгы басмаланадыла, аны ючюн жазыучу Ленинни саугъасын алгъанды. Бу чыгъармала барысы да эки тилде да бирча чыкыгъандыла.

«Прощай, Гульсары!» (1966) деген повести ючюн а жазыучу Къырал саугъаны алгъанды. 1966 жылга дери Чингиз Айтматов эки тилде да жаза эсе (кёбюсюнде къыргыз тилде), «Прощай, Гульсары!» повестьден

башлап а, орус тилге кёчеди. «Белый пароход» (1970) повести да орус тилде чыгъады. «Ранние журавли» (1975) деген повести ючюн жазыучу Токтогул атлы саугъаны алады. 1977 жылда «Пегий пёс, бегущий краем моря» деген повести басмаланады, ызы бла немецли эм оруслу кинематографла аны кино этип чыгъарадыла. 1978 жылда жазыучу Социалист Урунууну Жигити деген атха тийишли болгъанды. 1980 жылда уа Чингизни «И дольше века длится день» романы басмаланады. Бу романы ючюн Айтматов экинчи кере Къырал саугъаны алады. «Плаха» (1986) романы СССР-да жазылгъан ахыр чыгъармаларындан бириди. ФРГ-гъа баргъанда, Чингиз Айтматов Фридрих Хитцер бла танышады, артда ол аны чыгъармаларын немец тилге кёчюрюп турады, Чингиз аны бла, ол ёлюп кетгинчиге, 2007 жылны январына дери ишелгенди.

2012 жылда жазыучуну кабинетинде алгъын басмаланмагъан романыны къол жазмасы табылады. «Земля и флейта» деген аты бла текстде 1940 жыллада Къыргъыстанда болгъан улуу къурулушладан биринде (Чуё каналны къурулушу) ишлеген адамны юсюнден айтылады, анда ол Чуё Будданы улуу эспертмесин табады. Айтматовну къызы Ширин айтханнга кёре, «чыгъарма Айтматовну жазгъаныча, классика чыгъармады, соцреализм стилде жазылгъанды». Чуё каналны къурулушундан тышында, чыгъармада ачыкъ, таза, жүрек бла суймекликни юсюнден айтылады, роман «кёлюнгю алырчады, анда жигитни жарсыулары, къайгырыулары, тюрлю-тюрлю жүрек сезимлери да ачыкъланадыла». Ширин Айтматова ол роман къайсы жыллада жазылгъанын айтмады. Алай ол къол жазманы бетлери саргъалгъанын айтып, «аны жангыдан жазып, орус тилде чыгъарып, ызы бла уа инглиз тилде чыгъарыргъа умутлары болгъанын билдирди. Совет Союз чачылгъандан сора, Чингиз Айтматовну тыш къыраллада быллай чыгъармалары басмаланадыла: «Белое облако Чингиз Хана» (1992), «Тавро Кассандры» (1994), «Сказки» (1997). «Детство в Киргизии» (1998) эм «Когда падают горы» («Вечная невеста») чыгъармасы 2006 жылда, ол немец тилге кёчюрюлюнюп, 2007 жылда «Снежный барс» деген ат бла чыгъады. Ол Айтматовну ахыр чыгъармасы болады. Кесини 70-жыллыгында в 1998 жылда жазыучу Кыргызстанны Жигити деген атха тийишли болады. Чингиз диабет бла ауругъаны себепли, 10 июнда 2008 жылда Нюрнберг сахарны больницасында дуниясын алышады. 14 июнда «Ата-Бейит» тарых-мемориалда Бишкекни къатында асыралагъанды.

Кайсын КУЛИЕВ

ТОЛЬКО ТАК!

Чингизу Айтматову

Коль упасть суждено, то шагая вперед,
Знамя юности не выпуская из рук,
Только идя вперед, только так:
Высоко держа совести стяг,
Не роняя стяг мужества и доброты
У последней, у смертной черты.
Как уходят храбрейшие, так уходить,
Только так, шагая вперед,
По крутой дороге двигаясь вверх,
Где опасный ждет поворот!
Так упасть, только так, как бывало в бою:
Если уж погибать, то шагнуть
Не назад, а вперед, чтобы пуля тебе
Угодила не в спину, а в грудь!

Вот так и мы, шагая вперед,
Рухнем в последний миг,
Не роняя из рук нашей юности стяг,
Так упасть, только так, -
Только так!

1983 г.

ЖЫГЫЛААР КЕЗДЕ

Чыщгыз Айтматовго
Жаштыктын туусун чыгарбай колдон,
Жециштин ырын чыгарбай ойдон,
Жыгылаар кезде жуткунуп жыгыл,
Алдыга, алга умтулган бойдон!

Баатырлар кандай болушса кайып,
Талпына кербун канатты жайып,
Жыгылаар кезде жуткунуп жыгыл,
Элсец да талсац, болсоц да майып!

Жыгылсац жыгыл майдандагыдай,
Кетеруп байрак майрамдагыдай!
Акыркы ирмем салтанат болсун,
Азалуу кунге айланба, кудай!

Капыстан минтип замана тарып,
Учаарда кезден акыркы жарык,
Биз дагы, билем, кулайбыз тике
Алдыга, алга жуткунуп барып!

Кёчюрген Акбар **РЫСКУЛОВ**

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ СУРАТЛАДА

Чингиз АЙТМАТОВ

ДЖАМИЛЯ

Ма биягы мен артык уллу болмагъан бир бош рамкачыкъгъа салынып тургъан суратны аллында сюелеме. Тамбла, танг эрттен къобуп, элге атланыргъа керекме, мен а, бу суратдагыыла манга ызымдан бир иги алгышыла айтып ашырыларын излегенча, иги кесек замандан бери алагъа кѣзюмю алмай къарайма.

Мен аны алыкъа бир кѣрмючге да чыгъармагъанма. Ол угъай эсенг, бизге элден жууукъларыбыз келлик болсала, суратны элтип, бир ташаракъ жерге салып къоюучума.

Угъай, адам айтырча, суратны бир айыплы жери да жокъду, алай а, жарсыугъа, искусствода юлгюге тутарча зат да туююлдю. Бир тюрюлю бир тасхасы болмай, тюз анга сураты салыннган табиьгъатныча, бу суратны да адам ангыламаз жугъу да жокъду.

Аны арт кѣрмюдюсюнде кюз артыны боз кѣгюню бир къыйыры кѣрюнеди. Узакъда агъаргъан акъ таулары башы бла уа жел къонгур булутлары сюрюп баргъанчады. Ал жанында – лыбытаны къыйыры-чеги болмагъан къызгъылдым-мор жайлыгы. Сора кѣп болмай жаугъан жауунладан сора кепчирге жетишмеген къара жол. Жол жанларында – ууалып, бир бири юсюне аууп тургъан чийле. Жауун жуугъан арба жолну ортасы бла уа – экеу баргъан аякъ ызла. Ызла узая баргъанлары сайын, ала, туманнга кирип баргъанча, аздан-аз эслене, жокъ бола барадыла. Баргъанла энтта бир-эки атлам этселе, суратдан тышына чыгып окъуна кетерикдиле деригинг келеди. Аладан бири... угъай, асыры алгъа чапмайым.

Бу мен акъылбалыкъ да болгъунчу заманымда болгъан ишди. Урушну ючюнчю жылы эди. Узакъ фронтлада Курск бла Орѣл шахарлары тийрелеринде атала бла къарындашла жау бла сермеше, биз а – онбешжыллыкъ сабийле, колхозну харкюнлюк ауур ишин сюеги къатмагъан аркъаларыбызгъа жюклеп ишлей эдик. Къыркъарны заманында бютюнда къыйын бола эди. Кюнле, кечеле, ыйыкъла бла юйге барыр онг болмай, не сабанда, не ындыргъа элтген жолну станциясында къала эди башыбыз.

Бир къыяма кюн оракъла асыры оргъандан къызыл жинк окъунамы болдула дер эдинг, асыры къызыудан, арбамы къотарып, станциядан артха келе, къайта барайым деп, юйюбюзге бурулдум. Тюз сууну жаймасыны къатында дуппурну юсюнде, тамам орам тауусулгъан жерде, тѣгереди да жарагъан саман дууал бла бегитилип, эки юй сюелген арбазгъа жетип тохтадым. Аны тѣгерегин бийик акътерекле къуршалапдыла. Эки юй да бизни юйлерибиздиле. Биз, эки юйор болуп, эрттеден жашайбыз бир арбазда. Мен кесим уллу юйденме. Эки тамата къарындашым да барды. Экиси да менден таматаладыла, юйдегили болмагъандыла. Урушха да

бир кюн кетгендиле. Бек эрттеден бир тюрлю бир хапарлары уа жокъду. Къарындашларымдан сора мени гитче эгешчигим да барды.

Атам, жашауу келген агъач уста, сары тангда эрттен намазын къылып, арбазда агъач бла кюрешиучю юйчюгюне бир кетсе, кечегиде кеч болгъунчу, юйге къайтмаучу эди. Ол къайтхынчы, анама бла эгешчигиме юйде кеслерине туругъа тюше эди.

Экинчи юйде, неда, элчиле айтычулай, гитче юйде, бизни къысха жууукъларыбыз жашайдыла. Бизни уллу аталарыбыз, огъесе аланы уллу аталары окъунамы, туугъан къарындашла болуп, бир арбазда жашап болгъандыла, бир юйча. Бюгюнлюкде биз да, аппаларыбызны туудукълары, аланы ызларын бузмай, алача жашап турабыз.

Элге коллективизация келгенде, аталарыбыз юйлерин бир жерде салгъан эдиле. Къуру биз да угъай, саулай элни узунуна созулгъан Арал орамда юй салгъанла барысы да бизни атауулну адамлары болгъандыла.

Коллективизациядан сора кѐп да турмай, гитче юйню иеси – атамы къарындашы ёледи. Юйде эки гитче жашчыгъы бла къатыны къаладыла. Бурунладан бери жюрюген тукъум адетге кѐре, тиширыу эркегырыу сабийлери бла башсыз къалса, аны башха жары жибермей, ёлгенни бек къысха жууугъуна берип болгъандыла. Алай бла, аны мени атама берирге оноу этиледи. Атам угъай дерик эсе да, тукъум таматаланы буйругъуна бой салмазгъа онг жокъ эди. Энди гитче юй бизни экинчи юйюрюбюз болду. Гитче юйню кесини жашар жери, малы-мюлкю, арбазы болгъанлыкъгъа, биз, бир юйюрча, бирге бек татлы жашагъанбыз. Андан да эки жашны ашыргъан эдик аскерге. Таматалары Садыкъ, къатын алып, бир кесек заман озгъандан сора кетген эди. Бир ауукъ заманнга дери экисини да къагъытлары келип турдула. Артда аздан-аз бола башладыла.

Энди гитче юйде Кичи ана бла келини къалгъандыла – Садыкъны къатынчыгъы Джамия. Кичи ана деп анга къуру мен айтыучу эдим.

Тиширыула экиси да эрттенден ингирге дери колхоз иште ишлей эдиле. Мени Кичи анам, огъурлу, сабыр тиширыу, жаш адамланы аллына иймей, арыкъ къазса, суу сугъарса да, къолунда гетменни къаты тутхан тиширыу эди. Келинчиги, аны анга Аллах кеси саугъагъа бергенча, арий-тала билмеген, ишден къанмагъан, тирнекли, тири Джамияны неси да къайын анасыны къолу бла басылгъанча эди. Алай болгъанлыкъгъа, къылыгъы, кесин жюрютген халы уа андан башхаракъ эди...

Мен жюрегим бла сюе эдим Джамияны. Ол да алай. Биз башха-башха юйюрледен болгъан болсакъ эди, мен анга, айхай да, Джамия деп атын айтырыкъ эдим. Алай ол мени тамата къарындашымы юйдегиси болгъаны себепли, мен анга, атын айтмай, «джене» – келин деп сѐлеширге керек эдим. Ол а манга, эрини кичи къарындашына, «кичине бала» – гитче жаш деучю эди, бир гитче жашчыкъгъа айтханча. Мен а андан кѐпге гитче туююл эдим. Болсада, адетде жюрюгенича, эрини кичи къарындашына, ол келининден таматаракъ болса окъуна, келин

адам не «кичине бала» неда «кайним» – кьайыным деп сёлеширге керек эди.

Эки юйню арбазларыны жумушуна да мени анама кьараргъа тюше эди. Болушлукьну уа анга чач эшмечиклерине да тюрлю-тюрлю халычыкьла эшилген зауукьлу эгешчигим эте эди. Ол кьыйын заманда аны кьалай ишлеучюсюн мен бир заманда да унуталлыкь болмам. Эки юйню бузоуун, кьозусун, улагьын кютген да ол, юйде отлукь тауусулуп кьалмасын деп, сыгын, чымырта жыйгъан да ол, шуу деп тургъан мудах ингирледе анабызны чуулары чыкьмай кьалгъан жашларыны кьайгьысын сынтыл этген да, ауур сагьышларын чачхан да ол эди – мени гитче мытыкьбурун эгешчигим.

Бизни уллу юйюрюбюзде жарашыулукь бла берекет болгъан эсе, ол мени анамы хайырындан эди. Тамага келин кьадамында, эки юйню оноуун да ол жюрюте эди, от жагъаны жылыуун да ол сакьлай эди.

Жаш кьызычыкьлай келген эди ол бизни таматаларыбызны юйлерине, келин болуп. Артда уа, ала ёлгенден сора, унутмагъанлай, аланы атларын тапханлай, аш-суу этсе, этген ашындан кьарты, ууакь сабийлери болгъанлагъа юлюш чыгъарып тургъанды.

Юйюрте бола тургъан ишледен хапары да аны болгъанды, оноуу керек жерде тюз оноу эте да билгенди. Кертисин айтсам, элде атамы, тынч, огьурлу атамы, юйюр башчыгъа хазна киши санамагъанды. Орамда озуп барсам, кьулагъыма аз чалынмагъанды элчилени, бизни юйню сурап, атабызны излегенлеге айтханлары: «Э-э-э, да сен кимге барлыгьынгы билмей айлана кёреме. Андан эсе, Уллу анагъа бар, ол керекди санга, олду сени жумушунга жарарыкь. Устака билген а жаланда сюрме бла балтады...» – деп. Ол сёз манга болмагъанча ачыу тийиучю эди.

Жаш болсам да, чакьдан бир юйде оноугъа кьатышыргъа да тюше эди. Кьарындашларым юйде болгъан болсала, манга жете да турмаз эди оноу. Алай «Ёгюзю болмагъан бузоуун жегер» дегенлей эди ишибиз. Бирде ойнап, бирде кертиге манга: «Эки юйню да асыраучусу, сакьлаучусу да сенсе. Аперим, жигит!» – деп, элчилерибиз кёлюмю бийикге кётюрюучю эдиле. Манга ол бек хычыуун эди. Энди мен кертиси бла да ала айтханча болургъа керекме деген сезим бир кесекге да эсимден кетмей, мени тюртгенлей тура эди. Аны юсюне анам да бек жарата эди мени тирнеклерге кюрешгеними, ишге кьармашхан, аны эбине тюшюнюп эте билген адам болсам. Атамы уа, тынгьлауну ийип, кюнню кюн узуну агъач жонуп тургъандан башха иш тутмагъанын онгсунмаучу эди.

Ма, энди арбаны юй кьатында тал терекни салкьынында тохтатдым. Аны хамут бауларын бошлап, кьабакь таба атлагъанымлай, арбазда бизни бригадирибиз Орозматны эледим. Ол, хар замандача, ат юсюнде эди, кьолтукь таягьы да иерге байланып, аны кьатында уа анам сюелип. Аланы даулаша тургъанларын ангыладым. Жууугьуракь келгенимлей, кьулагъыма биринчи анамы ауазы келди:

– Ол боллукь иш тьюнюлдю! Аллахдан кьоркьмаймыса, ким кёргенди тиширыу адамы арба бла машокла ташып? Угъай, кьарагьым,

угъай. Келинчигими ишлегенича ишлемеге кьой. Анса да кюн жарыгъын кёрмей кюрешеме. Эки юйню жумушун бирден тамамлап бир кёрчю. Ыйыкъдан бери, кийиз ийлеген кибик, белими тюзеталмай турама. Не уа ол нартюхге бир къара, суу излеп, къалай болуп турады! – Ол жүрексинип сёлеше эди, чалмасыны кыйырын жыйрыкъ жагъасына сугъа, ол да, силкинип сёлешсе, артха чыгъа да кете. Анам харип ачыуланса этиучю эди алай.

– Уой, сен къаллай адамса! – деди Орозмат, тепчий тургъан атны юсюнде чайкъала, – ма бу томуроуну орунуна мени аягъым болса эди, сизге жалынамы турлукъ эдим? – деди, къамичисини сабы бла жалгъан аягъына хыны-хыны къатыла. – Машокланы ичине атып, арбаны кесим сюралсам, бек ахшы эди, ай медет... Билеме, билмегенми сунаса, ол тиширыуну иши туююлдо, алай а биз бусагъатда къайдан табайыкъ бу ишни этерге тийишлилерибизни? Ы-ы? Этмезге онг жокъду, этмей да бир кёр! Ма андан туюшуп турады бизге эрлери урушха кетген тиширыулагъа жалыныргъа. Сен келининги аягъанлыкъгъа, къуллукъчула бизни атабызны-анабызны тойдурадыла, ангылаймыса алайчыгъын? Уруш этгенлеге гыржын керекди, биз а салгъан планларын толтуралмайбыз. Къалай болсун да, неге жарагъан иш болсун бу, айт?..

Къамичими жерде сюррей, алагъа жууукълаша келеме. Бригадир, мени эслегенлей, кёрюрге эрттеден термилип тургъан адамынача, бир бек къууанды. Баям, аны башына мени юсюм бла бир акъыл келген болур эди...

– Келининге алай бек кьоркъа эсенг, ма къайыны, – деп, къамичисини сабын мени таба чоелтди, - бир жанны да атлатырыкъ туююлдо къатына. Аз да ишекли болма! Сейит бизни жигит жашыбызды, юй балтабыз! Жангыз былагъа ышанабыз. Хей десек, уой дериклерибиз энди быладыла...

Анам, мени кёргенлей, Орозматны сёзюн бёлуп, манга айланды:

– Оу кюнюм, кимге ушап къалгъанса? Бу баш да неди, бу чач да неди? – деп, мени тизгиними жаратмай, гузаба этди. – Атабызны сени чачынгы ишлер заманы уа, эшта-эшта, къайдан болсун...

– Ма, тап болду! Бюгече кьартлада эркеленсин... – деп, Орозмат анама жакъ басхан халда сёлешди. – Сейит, бюгече юйде кьал, атланы да тойдур. Тамбла эрттенликде уа Джамиягъа арба беребиз: бирге ишлериксиз. Айтып кьояйым, Джамиягъа сакъ болургъа керекесе! Байбийче, сен а жарсыма, Сейит анга уллу кёллю боллукъ туююлдо. Болмаздан кьалса, биргелерине Даниярны да иербиз. Сен да таныйса аны, тынч, огъурлу адамды. Кеси да кеп болмай урушдан къайтып келгенледенди. Ючюсю да бирге ишлеселе, ким базынырыкъды сени келинчигинги жанына тиерге?! Алайды да, Сейит? Сен не дейсе? Биз Джамияны арбачы этип салыргъа сюебиз, ананг а, угъай деп, къатына кьоймай турады, сен да бир сёз кьошсанг а.

Бригадирни мени кётюрюп сёлешгени да, мени бла тенгшиси бла оноулашханча оноулашханы да хычыуун тийип, аны юсюне да, «Со-

кюр суйген – кез жарыгы» дегенлей, мени Джамияны биргесине станцияга бара турлугум учундурду да, тасхамы билдирмез ююн, кесими кятдырып:

– Бир жуць да боллукь туююлдю анга. Не боллукь сунаса, бёрюле-ми ашарыкьдыла муну?.. – деген кибик этдим.

Анам алгъа, кьюуанып, ыразы болгъанча да бир кёрюндю, алай, терк окуна сокъуранып:

– Охо-о-о! – деп, узун созду. – Мен сени кёзюнге кёргюзтюрме бёрюлени! Сен къайдан билесе не боллугъун, не кваллыгъын? Кесин кёпбилгенчик этип, кёрчю муну сен!

– Ким билликиди, ол билмесе – эки юйню да жигити?! Ёхтемленирге керексе аны бла, ёхтемленирге! – деп, Орозмат мени жанлы болду, анам энтта терсинден тутуп кёймагъы эди деген кюркьюу бетинде элене.

Бригадирге анам жуць айтмады, алай, мудахсыннган къарамын узакъга ийип:

– Жигит болуп а, чий сабий... Алай, муну кибик, сабийликлери сыйырылгъан кёплени кечелери, кюнлери да иш юсюндеди. Керти жигитлирибизни къайдагылары а бар да бил! Арбазларыбыз – жансыз, бош квалгъан ыстауатлагъа ушаш...

Кёлюм тёзмей, алайдан узайдым да, анамы артдан айтханларын иги эшиталмай квалдым. Ачыуумдан, къамичими кючюмден келгенича юйню мюйюшюне тартып, букъуну кётюрдюм. Арбазда, кюлчукларын штап-штуп этдирип, сыгын эте тургъан эгешчгими мени кёрюп ышаргъанына да эс буралмай, жапма тюбюне ётюп кетдим. Аякларымы юсюне чёгюп, ашыкмайын, кюшунда суудан кьююп, кюлларымы жуудум. Ызы бла, юйге кирип, бир аякь акъсуу ичдим, экинчисин а, терезе ауузуна салып, ичине бушто этдим.

Терезеден къарап, анам бла Орозмат алыкъа арбазда тургъанларын эследим, алай энди ала, даулашхан угъай, сабыр ушакь этгенча кёрюнедиле. Ала, баям, къарындашларымы юсюнден айтадыла.

Анам, кёпчюген кёзлерин жыйрыкь женги бла сыйпай, Орозмат айтханнга хо дегенча, башын булгъай тынгылайды. Орозмат а, мен ангылагъандан, эки жашына да бирден термилген ананы жапсарыргъа кюреше эди. Анам, мудахлыкъга хорлатып, Орозмат бла андан кёп даулашыр къарыуу болмай, айтханына бой салгъаннга ушайды.

Сёзю ётгенине кьюуанннгандан болур эди, Орозмат, атына къамичини жетдирип, суююнчюлюк айтыргъа ашыкъгъанча, арбаздан будуман болуп чыкьды да, олсагъат кёзден ташайды.

Ол заманда не анам, не мен бу иш не бла бошаллыгъындан хапарыбыз жокь эди...

Джамия эки ат жегилген арбаны элталлыгъына мен аз да ишекли туююл эдим. Бакаир деген тау элден жылкычы кишини кызы эди да, атланы ол иги биле эди. Садыкь да жылкычы жаш эди.

Бир жол жаз башында ат чаришледе ол, Джамияны жеталмай квалгъан ачыуу бурунуна ётюп, аны андан къачыргъан эди деген хапар

жюрюте эдиле бирле. Угъай, ол ётюрюк хапарды, ала бир бирлерин сөй-юп алгъандыла деп да башхалары женгдирмей эдиле. Къайсылары тюз, къайсылары терс болгъанын Аллах билсин, алай алагъа жангыз да төрт айчыкъ жашаргъа тюшген эди бирге, – бусагъатда юйленнген эки жаш адамгъа... Артда уруш чыкъды, Садыкъны да аскерге алып кетдиле.

Джамия, атасыны жангыз баласы, гитчелигинден окъуна анга къызлыкъ, жашлыкъ да эте, жылкъы сюрюп айланнганындан туююл эсе, къылыгында, ишге узалгъанында да эркегырыугъа ушатхан халлары кёп эдиле: хыны узалгъаны, тюртдюм окъуна этгени, сора, эркегырыуча, сермеп ишлеучюсю...

Къоншу тиширыула бла келише биле эди. Алай артыкъ сёз айтхан болса, неда аны юсюнде болмагъан затны жагъаргъа кюрешселе, бирине да женгдирмегенди, кечерге да излемегенди. Бек озгурларыны чачларындан сөйреген заманлары да болгъанды.

Аз келмегендиле къоншу къатынла Джамиядан тарыгъа:

– Не тукъум адамды сизни бу келинигиз? «Аягъы киргинчи – таягъы» дегенлей, не тилин тыймайды, не уялгъан, не намыс этген төреси жокъ! Ол келгенли уа жарым жыл да озмагъанды, – деп.

– Бек да алааматды аны аллай болгъаны, – деп жууаплай эди аны къайын анасы, кир къондурмай, – бизни келинчигибиз адамны кёзюне айтыргъа сюеди, шыбыртсыз келип ургъан жилинча этгенден эсе, ол иги туююлмюдю? Сизникиле уа, былай къарасанг, тыншчыкъла, кеслери уа, чириген жумуртхалача, тышлары – сыйдам, таза, ичлери уа – Аллах сакъласын!

Атам бла кичине ана Джамиягъа, къайынла болуучуларыча, къызгъанып, илинип, чурумла излеп турмаучу эдиле. Сөйген да бек эте эдиле, бек иги да бола эдиле. Ала андан излеген жаланда бир зат эди – Аллахынгы унутма, эринге кертичи бол!

Мен аланы иги ангылай эдим. Төрт да хайт деген жашны бирден урушха ашырып, кеслери къалгъанда, аланы жубанчлары Джамия эди – эки юйге да жангыз келин. Алай багъалы да аны ючюн эди ол алагъа.

Анамы уа мен ангылаялмай эдим. Ол адамны алай бош сөйюп къалуучу адам туююл эди. Ол кючлю, къаты тиширыу эди, – айтса, айтханын этдире билген. Аны кесини ол бир заманда да бузмаучу энчи жашау жорукълары бар эдиле. Бизни да ол халда юйрете эди ишни сюерге, таматалагъа намыс этерге да. Хар бирибизден да сёзюн жерге салмазлыгъыбызны излеучю эди.

Джамияны уа бизге келген биринчи кюнюнден окъуна жангы келинге болургъа тийишли халы жокъ эди. Болсада таматалагъа намыс эте биле эди, айтханларына сыйына эди, ыразы болмаса да, затын билдирмей эди. Алай а, не этсегиз да, боюнум къылдан иничке дерик туююл эди. Айтырыгъын ачыкъ айтып, мени акъылым а былайды дерге да тартынмай эди. Анам аны айтханына хо десе да, ахыр сёзню эркин-лигин а хар заманда кесинде къоюучу эди.

Аны ётгюрлюгюн, тюз ниетлилигин жаратып, аны кьой да, кесине тенг кёрюп, бара баргъан дуняда Джамиядан от жагъаны жылыуун сууутмай турлукъ чынтты байбийче этип, кесини орунуна кьояр умутун сакълай эди анам жюрегинде.

– Аллахха шукур эт, кьызым, – деп юйрете эди анам Джамияны, – сен огъурлу, кьолай юйге тюшгенсе, ол сени насыбынгды.

Тиширыуну насыбы – юйюнде сабийлери бла берекетиди. Сени, Аллахха шукур, юйюнг, берекетинг да барды. Биз, кьартла, биргебизге элтирик тьойюлбюз бир затны да! Алай насып намыс бла бет болгъан жерде болады, аны эсингде тут, кьызым...

Къалай-алай болса да, Джамияны кьылыгында эки къайын ана да ушатмагъан, келин адамгъа келишмеген затлары кёп эдиле: асыры учуна эди, сабий адамча. Бирде, билмей тургъанлай, тегерекни зынгырдатып, кюлюп башласа, бир уллу кьууанчы болгъан сунар эдинг. Ишден юйге къайтса уа, бирле кьуууп келгенча, эшикден юйге чартлап кире эди ансы, сабыр кирген тёреси болмаучу эди. Сора эки къайын анасын да кезиу-кезиу кьучакълар эди, уппа этер эди! Андан сора да Джамия жырларгъа асыры сьуйгенден, таматаладан окъуна тартынмай, кьуру жырлагъанлай, жарыгъанлай айланыучу эди. Арыкъ суучукъдан ётерге тюшсе уа, – жаланда секирип. Быллай затла элде жюрюген адетле бла келин адамгъа, айхай да, келишмей эдиле.

Эки ана да, келинлерини ол кьылыкъларына онгсунмасала да: «Бир аз уллайса, чегер, сабыр болур, алыкъа асыры сабийди. Жаш кьызла кьайсы да алайдыла, ол а аладанмы башхады?» – деп, бир бирин жапсарырдан бола эдиле.

Манга уа сау дуняда да жокъ эди Джамиядан иги. Экибиз бирге болсакъ, ойнап-кюлюп, арбазда бир бирни кьуууп, зауукъ этиучю эдик.

Кеси да бек ушагыулу кьыз эди: узун агъачлы, ариу санлы, тьоппेतюз зыбыр чачы да эки ауур эшмеге эшилип. Ол акъ жаулукъчугъун башына ариу кьысып, бираз мангылайына тартса, аны ариу сьйдама бети андан да ариу кёрюнюучю эди. Аллай бирге дери сьуйдюмлю эди ол – кюлсе, кёзлеринден жулдузчукъла тегюлгенча бола эди. Элде жюрюген ийнарланы жырлап башласа уа, аны кьара эрикге ушагъан кёзлери, кьыз адамдача болмай, бир башха тюрлю жылтыраучу эдиле...

Анга жашланы кьарагъанларын эслеп тура эдим, артыксызда урушдан юйге къайтып келгенле. Джамия кеси окъуна ойнаргъа, лакъырда этерге да угъай демеучу эди ала бла, алай кьолларын тьялмагъанланы уа экинчиде кеслерин эслерча этмей бир кере да кьоймагъанды. Жаш жигитлени ол ишлери манга хар заманда бек ачыу тийиучю эди. Мен Джамияны гитче къайын жаш келинин, кьарындаш а эгечин къалай кьызгъаныучу эсе да, алай кьызгъаныучу эдим алагъа. Джамияны къатында жаш адамла кёрсем, мени сарыным алай къайнаучу эди алагъа... аланы бир зат бла эслерин башха затха бёлүп, Джамиядан айырыргъа кюрешиучю эдим. Бир бирине ал бермей, хар бири кесин бирсиледен кьарыулу, бийик да кёргюзтюрге кюрешип, тегерегинде айланыргъа

къалсала, ол заманда мен, аланы хыликкя этерге базынып, орталарына кириучю эдим.

«Бош кишнейсиз былайда. Ол мени къарындашымы къатындыды! Аны къоруулар адамы болмагъанмы сунасыз?» – дей эди мени сур, огъурсуз къарамым.

Ол да болушмаса уа, мен, тутушурукъ бугъача, тёппем бла къарап, къайырылып, уллу-уллу солуп, юслерине бара башласам, жашла бууурлургъа жетип кюлор эдиле. Сора, мени масхара этип:

– Къарагъыз, къарагъыз жигитге! Да муну келини бола ушайды да бу! Биз аны къалай билмей тургъанбыз андан бери? – деп, кюллюкleri тыгъыла келип, ахырында уа, харх этип, бирден атыла эдиле. Аланы ол этгенleri болмагъанча къыйын тие эди манга. Алай, кесими не бек къолда тутаргъа кюрешсем да, къулакъларым отча жанып, кёзлерим да жилимукъдан чарс болуп, мени сатып къоюучю эдиле. Аллай заманда Джамия мени бек терк ангылаучю эди да, кюлорге хазыр болуп тургъан бетин олсагъат къатдырып:

– Сиз а келинле жолда атылып тургъанмы суна эдигиз? – дер эди, бир къолун да жан сюегине тиреп, – сизде алай эсе да, бизде алай туююлдю! Ой, сизни огъесе! Кел, кичине бала, кетдик былайдан! – деп, аланы алларында омакълана, башын ёхтем кётюрюп, инбашларын да бир тюрлюле ойната, мени бла алайдан кетип къалыучю эди. Алай кетип бара болсакъ, аны ачыуу къууанчы бла къатышып, бир къужур ышармышын эслеучю эдим бетинде. Аны ол халы: «Ой, теличик! Кесими бошларгъа излесем, саулай юйюрюгюз бла кютсегиз да, ызымы табарыкъ туююлсюз. Кесим суймесем, манга ким да не этерик сунаса сен?» – дей эди.

Аллай кезиуледе мен, терслигим болгъан адамча, тынгылауно ийип къоюучю эдим. Хау, мен бек къызгъана эдим Джамияны. Аны мен, жерде къоймай, кёкге миндире эдим! Ол мени келинчигим болгъаны бла ёхтемленген эте эдим: ариулугъу бла, эркин, ёхтем къылыгъы бла да. Биз экибиз бек татлы шуёхла болуучю эдик, бир бирден бир жукъну букъдурмагъан.

Ол кюнледе элде эркегырыу аз эди. Алагъа ёре сюеллик адам болмагъанына базынып, ала бла не кюрешир кереклиси барды, бармагъынг бла чакъырсанг тамамды – бири да угъай дерик туююлдю дегенча, элчи жашла кеслерин тиширыула бла къылыкъсыз эркин жюрюте эдиле. Бир жол дырында Осмон деп бизге жууукъ жетген бир жаш Джамиягъа къадалып къоймай эди. Ол да кесине бек базынган жашладан эди. Бичен тишни салкъынында солуй тургъанлай, ол Джамиягъа эркин узалды.

– Айырыл! – деп, аны къолун хыны тюртюп, Джамия ёрге къопду.

– Анса уа, сизден ким игилик сакъларыкъ эди, ажирле! – деп, къыйналгъаны бла ёпкелегени къатыш болуп, алайдан кетди.

Осмон, гебен тубюнде былхымсызла олтуруп, ачыуундан мылы эринлерин да къыйыгъына ийип:

– Жёрмеге жеталмагъан киштик, бокълу жёрме дегенлей, кесинг да онгсунуп тургъанынглай, не бурунунгу чюйюресе? – деди.

Артха хыны бурулуп:

– Сен айтханча окъуна болур, алай уруш чыгып, алай болургъа тюшгенди. Сен а, тели, кюлген этесе. Аны сакълай сау ёмюрюм озса да, сенляйгъа уа тюкюрюгюмю да салмаз эдим, зийрет!¹ Уруш болмаса, кёрюр эдинг сени бла ким сёлеширигин, – деди, кызып, Джамиля.

– Мен да аны айтама! Урушду да, эринги къамичесине тансыкъдан къутураса сен былай. Ай, сен меники болгъан болсанг эди, башха тюрлю жырлатыр эдим сени мен.

Джамиля, Осмонну юсюне атылып, не эсе да айтыргъа кезледи, болсада, быллай бла ёрелешгенден хайыр чыгъарыкъгъа ушамайды дегенми болур эди, кесин кючден тыйды.

Аллай кёрюп болмаулукъ бла тиреген эди ол эки кёзюн Осмоннга, бусагъат экисинден да эки окъ чартлап, Осмоннгамы атыладыла дерча.

Андан жийиргенгенин кёргюзте, «тьфу» деп, жерге тюкюрдю да, сенекни жерден ёрге алып, алайдан терк-терк атлап кетди.

Мен бичен тишни артында можарны² юсюнде эдим. Мени эслегенлей, Джамиля, терк окъуна башха жанына бурулуп, алайдан кетди. Ол ангылагъан эди мени халымы. Ол сагъатда къаным асыры къайнагъандан, бирле мени кесими сындыргъанча, мени ууатханча, халым тюз алай эди. «Бу жапысызла бла сен нек илинишесе, нек сёлешесе, кёрмеймисе аланы кимле болгъанларын?» – деп, ичим кюе, Джамилягъа кеси акъылымда тырман эте эдим.

Ингирге дери Джамиля, кёзюн кётюрюп, не манга сёлешмеди, не, этиучюсюча этип, ойнамады, кюлмеди.

Можар бла аны къатына келсем, Джамиля, мен аны, къанын бузуп, жүрегин кыйнап тургъан ишни юсюнден сёз башларма деп къоркъгъандан, сенекни къарыуу бла батаннга беклеп, аны артындан бети кёрюнемезча, саулай кётюрюп, терк окъуна можаргъа быргъай эди да, кесин башха батан таба ата эди.

Можар терк толгъан эди. Узайып бара, мен артха бурулуп къарадым да, Джамиляны сенек сапха таянып, бир кесек заманчыкъгъа сагъышха кете да, сора, эс жыйса, жангыдан ишге къадала тургъанын эследим.

Ахыр жүкню жүклеп бошагъаныбызда, Джамиля, олтургъанлай, несин да унутуп, татаргъа тёнгереп баргъан кюннге къарап кёп турду.

Анда, сууну бирси жанында, къайда эсе да къазах жайлыкъланы этегинде, ичинде оту жана тургъан тандырны тёгерек эшигича болуп, ташыуулну талчыкъгъан кюню татаргъа жүзюп бара эди. Ол барыуунда женгил, жукъа булутчукъланы наныкъ суу ичиргенча кызарта, кюн ахыр жарыгъын энишгеледе ашхам кесини кёксюл жабыуун жабаргъа жетишген чернил бетли жайлыкъгъа атып, жер кыйырындан энишге ташая башлады...

¹ *Зийрет* – жийиргенчли.

² *Можар* – бичен кыйгъан заманда арба бла угъай, аллай чаналагъа жүклеп ташыгъандыла батанланы.

Бир сейир жомакъгъа тышгенча, Джамиля, алай сейир этип къарай эди батып баргъан кюннге. Аны аз ачылып тургъан эринлери, сабийча, жумушакъ ышара эдиле...

Сакъламай тургъанымлай, Джамиля, манга бурулуп, тилими кыйырында тургъан тырманларыма жууап бергенча:

– Эсинге да алма, гитче жаш! Ол адаммыды?.. – деди, биз жартылай къойгъан сёзюбюзню жангыртханча. Сора, биягъы халына келип, кюнню батып кетерге жетишмей тургъан кыйырчыгъындан къарамын айырмагъанлай:

– Осмончала къайдан билсинле адамны жүрегинде неси болгъанын? – деди, – аны киши да билмейди. Эркегырыулары ичинде уа аны биллик жер башында бола да болмаз... – деп, мудах кючсүндю.

Мен атланы бура тургъунчу, Джамиля къарап-къарагъынчы бизден арлакъда ишлеген тиширыулары къатларына жетди да, олсагъатдан аланы жарыкъ дауур-дууурлары келди къулагъыма. Алай жарырча, ол сагъатха не болуп къалды Джамилягъа дедим кеси аллыма – билген кыйынды. Бата тургъан кюнню ажайып ариулугъуму эритди аны жүрегин алай терк, огъесе бюгюн иги ишлегени ючюн, кесине ыразы болупму къууанады?..

Мен можарда бийик гебенни юсюнде олтуруп, аны башындан Джамилягъа къарап турама. Ол, акъ жаулукъчугъун башындан сыдырып алып, эки къолун да кенг жайып, ингир салкъыны юсюне тышген биченликде, жыйрыкъ этеклерин жел тарай, тенг къызыны ызындан чапды.

Аны жарыкъ халын кёргенимде, къалай эсе да мени кёлум да женгил болду. Осмонну халсызлыгъы жүрегиме салгъан буз гырт да эрип кетди.

– Учух, кетдик, – деп, атлагъа ашыгъышлы къагылдым.

Ол кюн бригадирибиз манга айтхан эсимде эди да, атамы сакълап, чачымы къыркъдыра кетейим деп, юйге къайтдым. Ол келгинчи уа, Садыкъны къагъытына жууап къайтарайым деп келди эсиме. Бу ишни юсюнде да бизни энчи ызыбыз бар эди: къарындашларым атабызны атына жибере эдиле жазгъан къагъытларын, почтальонубуз а аланы анабызны къолуна бериучю эди. Окъугъан бла алагъа жууап жазгъан а – мени борчум.

Къагъытны ачхан да этгинчи билиучю эдим Садыкъны анда не жазгъанын. Хар жангы къагъыты аны аллында келген къагъытына айланмай ушаучу эди.

Къагъытын ол, хар замандача, саулукъ-саламатлыкъ соруп башлаучу эди, ызы бла: «Гюл бахчалы Таласда жан жууукъларыма почта бла бу къагъытны жибере, багъалы атам Жолчубайгъа...». Андан сора бизни анабызны, аны ызындан кесини анасын, артда, бир бири ызыбыздан тизип, бизни – уллу юйчюлени – сурар эди. Эки юйню да адамларын санап бошаса, тукъум къартланы саулукъларын, турмушларын сормай амалы болмай эди. Артда, бек ахырында, узакъ жууукъланы уллусун-гитчесин

кьоймай жокълап бошаса, бир жерге кетерге ашыкьгъан кибик: «Юйдегим Джамиягъа да соруп салам айтыгъыз», — деп кьошуучу эди.

Айхай да, ата-ана сау эселе, элде, Аллахны ахшылыгъындан, акъ-сакъалла, жууукъла кѣп бар эселе, алгъа юйдегисин сурагъан, андан да игиси уа, кьагъытны аны аты бла жиберген кьуру Садыкьгъа угъай, кьайсы эркегырыугъа да ушагъан иш тьойюл эди. Ол элде, халкъда кьалыубаладан жюриюген тѣре эди — таматалагъа намыс эте билген.

Ол себепден аны сартын хапар айтыр кереклиси да жокъ эди, аллайла эте туругъа кишини эсине да келмей эди, хар жангы келген кьагъыт бизге уллу кьууанч эди да.

Анам манга кьайтарып-кьайтарып окъутуучу эди, жашладан кьагъыт келсе. Артда, бетинде бир тюрлю жарыкь эслене, айыпсына, тартына, кьагъытны менден бусагъатдан учуп кетерик чыпчыкьныча алып, жарылгъан кьолларыны бюгюлюрге унамагъан бармакълары бла ючгюл бюклеучю эди. Сора:

— А-а-а, жанларым, — дей эди кѣз жашлары буугъан ауазы бла, дууаны сакълагъанлай сакълайыкь сизни кьагъытларыгъызны. Кѣремисе аны, бир кишини да унутмай, кьыйырдан тутуп соргъанын! Биз юйдебиз, кеси элибизде, бизге не боллукъ сунасыз? Бизге зат да боллукъ тьойюлдю, сизге анда не кюн келе болур ансы? Саубуз деп, бир-эки сѣз тырнасагъыз, андан кѣп бизге керек да тьойюлдю... — деучю эди.

Андан сора да анам ючгюл кьагъытдан иги кесек заман кѣзюн алмай туруп, кьобюрде тери хуржунда сакъланнган кьагъытлагъа кьошуп, киритин салып кьоюучу эди. Ол кезиуде Джамия юйде болса, анга да бериучю эдиле кьагъытны, сен да окъу деп. Хар жолдан кьагъытны кьолуна алгъанлай, кьып-кьызыл ингилик чабып, Джамияны бети жанып кьалыучусун эслеучю эдим. Ол, уллу окъумай, кѣзлери бир тизгинден бир тизгинге учхалай, жудайып¹ окъуй эди. Алай кьагъытны ахырына жете башласа, тынчайып, инбашларын энишге бошлап, уууртларыны кьызгъанлары да аз-аздан кете башлаучу эди. Сора, эки кьашын тьойюп, ахырына дери да чыкьмай, ѣнкючюн кьайтаргъанча, кьагъытны анабызгъа сууукъ кьайтарыр эди.

Анабыз да, тиширыуча, аны халын сезип, кѣл этдирирден кьалмай эди:

— Не зат? Кьууаныр орунуна нек тьютюкдюнг²? Огъесе сенден сора эри урушха кетген жокъму сунаса? Кьуру сен тьойюлсе, халкьгъа саулай келгенди кьыйынлыкь, халкь бла бирге сен да тѣз. Не уа эрлерине кьайгырмагъанла, тансыкь болмагъанламы бар сунаса? Алача, сен да термиле болурса, тансыкь да бола болурса, алай аллай затларын сеничала ичлеринде тутуучудула, сен да чыгъарма тышына, ичингде кьой!

Джамия айтхан жукъ да этмеучю эди. Алай аны термилиуло кьарамы: «Мени ичимде не бола тургъанындан сени хапарынг болурму дейсе, анабыз?» — дей эди.

¹ *Жудайып* (диал.) — жутланып.

² *Тьютюк* — тунтуй.

Садыкны кьагыты бу жол да Саратовдан келди. Ол анда госпитальда жата эди.

«Аллах айтса, кюз артында юйге кьайтырыкъма, жараларым ючюн», – деп жаза эди Садыкъ. Аны юсюнден ол алгъаракълада да жазгъан эди да, биз аны кёп турмай кёрлюгюбюзге кьууанып тургъан эдик.

Ол кюн мен, кьалай-алай болса да, юйде кьалмай, ындыргъа кетген эдим. Керек болса, мен анда кьала-къала туруучу эдим кече.

Атланы бошлап, жонгурчха элтдим. Председатель атланы жонгурчха кютерге кьойгъан да этмеучю эди, алай мен, атларым жарагъан атла болурларын излеп, аны жоругъун буза-буза да тургъанма.

Энишгерекледе бир аума жерчик биле эдим да, кече алайда киши эслемез деп тургъанымлай, алайгъа, менден алгъаракъ болуп, ким эсе да тёрт атны кьыстап тура эди. Анга мен ыразы болмадым. Эки ат жегилген арбаны иеси мен болгъаным манга аллай эркинлик бере эди. Уллу сагъыш эте турмай, атланы алайдан узакъ кьыстар акьылгъа кирдим, ол ким эсе да экинчиде мен сайлагъан жерге сугъанакълыкъ этмезча. Алайлай, кюндюз бригадир хапарын айтхан Даниярны эки атын тандым. Тамбладан башлап, Данияр бла бирге станциягъа мирзеу элтиргим эсима тюшдю да, атларын тынч кьоюп, ындыргъа кьайтдым.

Данияр да анда кёре эдим. Чархларына тюз бусагъатчыкъда жау ышып бошап, энди хырларын кёчер агъачына бура тура эди.

– Данике, ол энишгеледе атла сеникилемидиле? – деп сордум.

– Экидиле меники.

– Бирси экиси уа?

– Ма... ким эди аты да – Джамиямы дейсиз – аны атларыдыла.

Киминг болады ол сени? Жененгмиди?

– Хау, женемди.

– Бригадир кеси кьойгъанды, кёз жетдире тур деп.

Кьалай иги эди мен ол атлагъа тиймегеним!

Кеч болду, тауладан ургъан аязчыкъ аз шошайды, ындырны даууру да энди тохташханды. Кече кьалыргъа Данияр салам тиш тюбюнде мени кьатымда орналды, алай бир кесек замандан, кьобуп, сабыр атлай, суу боюну таба кетди. Ол жар кьыйырындан берлакъда тохташды да, кьолларын артына тутуп, башын бир жанына адуруракъ этди. Тюз ол халында, алайгъа битип кьалгъанча, тепмегенлей, иги кесек сюелди. Данияр манга аркъасын буруп сюеле эди. Аны балта бла жонулуп этилген кирик узун агъачы айны жумушакъ жарыгъында шарт кёрюне эди. Данияр сууну жайма жерлеринде кече бютюн бек эшитилиучю тауушуна тынгылап тургъанча кёрюне эди манга. Алай, кечени дагъыда мен билмеген, алыкъа мен сезалмагъан бир башха тауушларын сезип сюеле эсе уа? Ким билсин аны...

«Биягъы суу боюнунда кьалыр умуту барды муну, сейир адамды бу!» – деп кюлюмсюредим.

Данияр бизни элде кёп болмай кёрюннгенди. Бир жол чалгъыны заманында элден бир жашчыкъ чабып келеди да, элге бир жаралы сол-

дат келгенди. Ким болгъанындан, кимники болгъанындан хапарым а жокъду дейди.

Ах, аллай башланды! Элде төре алайды да – урушдан бир адам къайтса, уллу-гитче деп къарамай, эл саулай чабышады келгенни аллына, аны ким болгъанын билирге, кеси адамларындан хапар сорургъа, къолундан тутуп саламлашыргъа, жангы хапарлагъа тынгыларгъа.

Дауур эте, даулаша кетип, ким болур экенин ангылаялмай, бири къалмай, хапар билейик деп, элге ашыкъдыла.

Хапар сорушханларындан сора, Даниярны тукъум тамырлары бизни элден болуп чыкъды. Сабийлигинде ёксюзлей къалып, юч жылны арбаздан-арбазгъа кире, айлана кетип, арта Чакъмакъ тюзюнде жашагъан къазахлагъа – ана жууукъларына кетеди. Сабийни, жокълап, арта къайтарыргъа къысха жууукълары болмай, ол, унутулуп, анда къалып къалады.

Элден ары кетгенингден сора, къалай болду жашауунг деп соргъаннга, ол, башыжапды хапар айтып къойгъан болмаса, тюз жууап бермечю эди. Бермесе да, аны халындан бек шарт кёрюнюп тура эди ёксюзлюкню ачы гыржынындан нелляй бир татханы.

Къадары Даниярны бир жерден бир жерге сюрюр ючюн къоймагъанды. Кёп заманны анга Чакъмакъ тюзлеринде къой кютерге тюшгенди. Уллуракъ болгъанлай а, къум тюзледе канаула къазгъанды. Мамукъ ёсдюрген жангы совхозлада ишлегенди, арта – Ташкентни тюбюнде Ангрени шахталарында. Алайдан а армиягъа кетгенди.

Туугъан жерине санап, Даниярны элине къайтханын аперимликге санап, элни таматарлары анга ыспас этип, ариу тюбеген эдиле.

«Къадар аны тыш жерлеге не кёп атды эсе да, къайтды. Алай эсе уа, ичер сууу туугъан элинде арыкъда алыкъа тауусулмагъанды. Тилин унутмагъаны уа?! Къазахча бир кесек да жангылады ансы. Кеси тилинде таза сёлешеди!» – деп, сейир этип, къууана эдиле элчиле.

«Тулпар¹ жерни жети къатысында да табарыкъды кесини ажир юлюшюн. Ким суймейди кесини туугъан жерин, халкъын?! Къайтханынг ючюн – аперим! Биз да – ыразы, ёлгенлеринги жанлары да – ыразы. Аллах айтса, герменни уатып бошасакъ, мамыр жашау башланыр. Сен да, бирсилеча, юйлю-юйюрлю болурса, сени от жагъангдан да сууурулур кёк тютюн!» – дей эдиле элде акъсакъалла.

Ала Даниярны ата-бабаларын келишдире келип, ол къайсы тукъумдан болгъанын тохташдырдыла. Алай бла, бизни элде «жангы жууукъ» табылды.

Ма энди бригадир Орозмат бизге чалгъыгъа узун санлы, аркъасын бир кесек гуппуракъ тутуп, сол аягъына сынчыкълагъан арыкъсуу солдатны алып келди. Шинелин инбашына атып, ол бир акъырын, бир теркирек атлай, Орозматны жоргъалап баргъан алаша атчыгъындан арта къалмазгъа кюрешип келеди. Бригадир кеси уа алаша ёсюмчюгю,

¹ *Тулпар* – богатый конь, скакун.

жюрююшю бла да къзауаты къурумаучу суу чыпчыкъчыкъгъа ушай эди. Жашла кюлген окъуна этдиле.

Даниярны алыкъа сау болуп бошамагъан аягъы тобугъунда бюгюлмей эди. Аны ючюн чалгъы тутдурургъа болмай, аны бизге, жашлагъа, къошхан эдиле – бичен чалычулагъа. Кертисин айтайым: биз аны артыкъ жаратмагъан эдик. Бек биринчиси, ачыкъ туююл эди, кесини къабындан чыкъмай тургъан, тынгылауукъ адам.

Данияр кѣп сѣлешмей эди, сѣлешген окъуна этсе да, ол заманда аны сагъышы бир башха затда болгъаны сезилип тура эди. Бир-бирде ол санга кесини сагъышлы, умутлу кѣзлери бла тюз бетинге къарап турса да, кѣремиди ол сени, кѣрмеймиди – ангыларыкъ туююл эдинг.

– Жарлы жаш, урушда кѣргенинден, сынагъанындан алыкъа къайтышалмайды, баям, – деучю эдиле, аны юсюнден сѣлеше, элчиле.

Сейир эди Даниярны ол башы тумандан толуп тургъан халы бла окъуна, женгил узала, ишин кимден да терк къоратханы. Ол тирилиги аны жарашыулу, ачыкъ адамгъа ушата эди.

Ким биледи, жюрегин, кѣлюн ачар адамы болмай, ѳксюз сабийлиги юйретген болур аны былай къысылып турургъа. Алай окъуна болур...

Даниярны жукъа эринлери хар заманда къаты къысылгъанлай туруучу эдиле. Кѣзлери мудах, сабыр къарай эдиле, жаланда тынч турмагъан къашлары жан сала эдиле аны арыкъсуу бетине. Бир-бирде ол, бирсиле эшиталмаз затны эшитгенча, сакъсыннган къылыгъы болуучу эди, ма аллай заманда аны эки къаши ѳрге секирип, кѣзлери уа бир чексиз къууанча жылтырай эдиле. Артда ол, ышара, не затха эсе да ыразы болгъанча къууана эди... Башха тюрлю къужур къылыклары да бар эдиле Даниярны.

Ингирде, атланы бошлап, къош къатында жыйылып, ушхууур хазыр болурун сакълаучу эдик. Данияр а, къалауур сыртха ѳрлеп, анда къарангыгъа дери туруучу эди, биз да, кюлюп:

– Не ишлейди бу анда, къалауурлукъму эте болур? – деп.

Бир жол, сынап, мен да ѳрледим Данияр бла сыртха. Анда адам сейир этер жукъ жокъча эди. Тѳгерекге кенг жайылгъан тау аллы тюзле ашхам къарангысына бѣлене тургъан кезиу. Аз-маз эсленнген бозбет тюзле сангырау шошлукъда эрип баргъанча кѣрюне эдиле.

Мени келгениме Данияр эс да бурмады. Ол, бир тобугъун къучакълагъанлай, аллында неге эсе да, сагъышлы болса да, жарыкъ къарамын тиреп, шош олтуруп эди. Манга ол биягъы кесини мени къулагъыма келмеучю къужур тауушларына тынгылай тургъанча кѣрюндю.

Бир арада ол, билмей тургъанлай, неге эсе да сакъсыннган этиучю эди. Ызы бла, сесекленип, кѣзлерин да кенг ачып, бир кесекчикге сын болуп къала эди. Аны не заты эсе да, сѣзсюз, ичинден эгеп тургъан бир заты бар эди. Ол къужур халындан чыкъса, бусагъат къобуп келип, ичин ачарыкъ сунуучу эдим – манга угъай, мени ол сан да этмей эди, – бир мен билмеген, алай а Данияр кесини жанын тынчайтмай тургъан ауур тасхасын арсарсыз анга ышанып къояр кибик бир уллу, огъурлу затха...

Бизни колхозну чаллыкъ жерлери Куркуреу сууну ауузунда эдиле. Ала, бир жерде болмай, анда-мында чачылып эдиле. Бизни къатыбызда ёзенден энишге къутулуп, Куркуреу, кёмюкленип, кюкюрөп, тюзледе суу ызланы ырхы сууу бла толтуруп барады. Чалгъыны заманында тау сууланы, эрип, кеслерин энишге атхан заманларыды. Ингирден окъуна суу кёмюкленип, мутхузланып, кётюрюле башлагъан эди.

Кече белинде къошда аны ачы гюрюлдеген тауушундан уяндым. Кечеги кёк жулдузлары бла къошну ичине къарай, сууукъ аяз а, тохтай да ура, кесин къош ичине ата эди. Кечеги жер шош къалкъыуундады, жалаңда ырхы суугъа жокъ эди тынчлыкъ, ол, тохтаусуз ёкюре, бусагъатдан юсюбюзню басыпмы къояды дерча, алай огъурсуз келе эди.

Биз жагъагъа жууукъ да туююл эдик, алай аны узакъ болмагъанын терим бла сезе, къоркъуругъум келе эди, – къошну жуууп, алып кетсе алайлай деп, бек тынгысыз эдим.

Нёгерлерим затдан хапарлары да болмай, чалгъычыла жукъусун эте эдиле. Мен а, жукъылаймай, эшикке чыгъа да кире турдум.

Къоркъуулу да, ариу да эди Куркуреу сууну жагъасы. Анда-мында кишенленген атланы къарелдилери эсленедиле. Ала, юсюне чыкъ тюшген кырдыкдан тойгъунчу отлап, энди уа, чакъдан бир пырх-чырх этген тауушлары болмаса, сакъ къалкъыудадыла. Алайдан узакъ болмай а, ахшы къамичилленген тал терекни бюге, зыккылланган узун чыбыкъларын талап, жагъадан тышына секире да, артха къача, Куркуреу ташланы тунукъ таууш этдире, суу тубюнде тёнгеретеди. Не арый, не тала билмеген ырхы сууу, кечени огъурсуз тауушдан толтуруп, асыры къоркъгъандан аркъангы къалтыратады. Аллай кечеледе мен хар заманда Даниярны эсериучю эдим. Ол суу жагъагъа бек жууукъда гебенледен бирини ичинде жукълаучу эди. Къоркъгъан да къалай этмейди, сууну бу эриши тауушундан сангырау да къалай болмайды? Бусагъатда уа жукълай болурму? Кеси жангызлай да нек къалады суу къатында, жанызлай анда къалып да не зат табады? Сейир адам. Бусагъатда уа къайда болур? Тёгерегиме къарайма, киши кёрюнмейди. Сууну дуппурулу жагъасы узакъгъа дери созулады, къарангыда тау сыртлары аз-маз эсленедиле. Анда, баш жанында, шош кёкде жулдузла жана.

Эндиге дери Данияр элчи жашладан бир адам сайларгъа да боллукъ эди шуёхлукъ жүрюютюрге. Алай ол энтта жангызлай эди, тенгликден, жаулукъдан, зарлыкъдан, халаллыкъдан да бир хапары болмагъан адамча. Элде уа жигитге аллай жашла саналадыла – кесин, башханы да къоруулаяллыкъ; кимни къолундан келсе, игилик этерге, тап аманлыкъ окъуна – анга да кишилик керекди; акъсакъалладан кем къалмай, къууанча, бушууда да тюз оноу эте, сёзюн ётдюре билген. Тиширыуланы кёзлерине да аллайла бегирек илиниучюдоле.

Даниярча, адам кесин бир жанында тутса, элни игисине-аманына къатышмаса, бирле аны эслеген, жокълагъан да этмейдиле, бирле уа, аллайгъа ат башындан къарап: «Мындан кишиге хата да жокъ, хайыр да жокъ. Къолундан келгенича жашай барады, харип. Ол да игиди», – деп, сансыз этип къоядыла.

Алай адамны элде хыликкя этген төре болуучу эди.

Болмаздан кьалса, жан аурута эдиле. Биз а, энди жете келген жаш кьауум, кесибизни чынтты жигитлеге тенг кёргюзтюр ючюн, бетине болмаса да, кеси арабызда Данияргьа кюлген этиучю эдик. Ол гимнастёркасын сууда кеси жуууп кийсе, анга окьуна кюлюрге кюрешуучю эдик. Андан сора быстыры жокь эди да, жууса, кьуругьунчу сакьламай, кийип кьоюучу эди.

Алай, не сейир, не алакат, Даниярны халы не тюрлю эсе да, биз анга, бирсилеге базынганча, таматалыгьын-кичилигин сормай, не кюлген, не, бетине кьарап, хыликкя эталмаучу эдик. Кьалай эсе да тилибиз айланмай кьала эди аны жанына тиерик не сындырлыкь сёзню айтып кьояргьа, намысына, менлигине кьатылыргьа.

Тамата болуп да, ол бизден кёпге тамата эсе, бир юч-тёрт жылгьа тамата эди. Анда да туююл эди иш. Аны халында – адамгьа илешмеуонде, мудах тынгылауунда, кесин жюрютюуонде адам кьарыу эталмазлыкь бир сейир, бир кюлю, бир сейир зат бар эди. Бизни тыйгьан да, баям, не зат эсе да, – ол эди...

Десем да, бир жол болгьан иш да болгьан болур эди бизни арсарлыгьыбызны сылтау.

Мен аберини билирге суюген, сорууларым бла адамланы эрикдирген зат болуучу эдим. Бютюнда урушдан келгенлеге соруу этиуню уа – мен неден да бек сайлай эдим.

Данияр биз бичен ишлеген жерге келгенинде, андан бир зат соруп билир ючюн, тап заман излеп, тапмай тура эдим. Бир ингирде уа, ишден сора от төгерегинде олтуруп, ушхууур да ашап, тынч солуй болабыз.

– Данике, айтсанг а бизге урушдан бир зат, жукьларгьа жатхынчы, – деп тиледим.

Данияр, алгьа жукь айтмай, тынгылап кьойду. Жанына окьунамы тийдим деген эдим. Ол, отну жаннганына кёп кьарап турду да, башын кётюрюп, бизге кьарады.

– Урушну юсюнденми дейсе? – деп сорду ол, сора, кесини сагьышларына жууап бергенча:

– Угьай, сизге урушну юсюнден билмесегиз игиди, – деп кьошду. Бурулуп, отха отлукь алып атды да, бирибизге да кьарамай, энишге ийилип, юфгюре кетди да, аны жангьыдан тиргизди.

Данияр андан башха зат да айтмагьан эди. Алай урушну юсюнден хапарны жукьларгьа жатарны аллында сабийге айтылыучу жомакьны айтханча айтыргьа жарамазлыгьын ангьлар ючюн, ол да тамам эди.

Мен кесим кесимден уялдым.

Ол жолдан сора бир заманда да сормагьан эдим Данияргьа урушну юсюнден хапар.

Ол ингир кёп бармай унутулду, элчилени сейирлери Даниярны кесине да унутулгьанча. Экинчи кюн эрттенликде эртте Данияр экибиз атланы ындыргьа келтирдик, ол заманнга уа Джамия да жетди.

Узакьдан окьуна, бизни кёргенлей:

– О-ой, кичине бала, атларымы терк келтир бери! Хамутларым а къайдадыла мени? – деп кычырды. Сора, анасындан туугъанлы да арбачы болуп тургъанча, арбаны тегерегине-башына къарап, чархланы аягъы бла, аягъы бла тюртюп кёрюп, аланы жолгъа хазырлыкъларын сынап кёрдю.

Данияр экибиз Джамияны къатына жетгенибизде, ол, бизни сыфатыбызгъа къарап, кюллюгюн кючден тыйды.

Данияр, энди бир-эки силкинсе, иги да эркин кенгбаш кирза сапоглары эки узун арыкъ аягындан тюшюп кетерикге ушагъан халда аланы арбадан энишге салындырып келе эди. Мен да, табанлары къара къайишге ушаш, къап-къарала болгъан аякъларымы жаланлатып, атлагъа ух-чух эте, Данияр бла бирге ол халда жетдик Джамияны къатына. Ол, бизни алай кёрюп:

– Нечик тап келишесиз сиз экигиз бирге! – деп, кюлюмсюрөп, жарыкъ халда бизни масхара этди.

Сора, андан ары сюрмей, бизни акъылыбызны ишге бура, ашыкъдырып башлады:

– Хайдагъыз, кымылдагъыз! Кюн къызгъынчы, тюзден ётерге керекбиз, болугъуз! – деп, атланы жоугенлеринден тутханлай, тири-тири атлап, арбаны къатына келтирди да, жегип башлады. Сейир-аламат, жекген да кеси этди! Жаланда бир кере жоугенлени къалай этеригими бир кёргозт деп тиледи ансы. Данияргъа уа, ол алайда болмагъан кибик, ахыры бла эсин бёлмей эди.

Джамияны таукеллиги, кесине оздуруп базыннганы Даниярны, баям, сейир этдирди. Аны ол этгенине сюйсюнмей къараса да, этиучюсюча, эринлерин да къаты кысханлай, Джамиягъа ичинден ыразы болуп тургъаны баям эди. Ол, тынгылагъанлай, базман юсунден толу машокну алып, арбагъа жетгенлей, Джамия, аны ызындан жетип:

– Неди бу, хар ким кесинлейми тарт-соз этерикди быланы? Угъай, къарагъым, алай боллукъ тыйюлдю. Берчи былай кьолунгу. Эй, кичине бала, сен а не къарап тураса? Арбагъа мин да, машокланы тиз!

Джамия Даниярны кьолун кеси сермеп тутду. Сора ала, бир бири кьолларындан тутуп, бирден машокну кётюргенлеринде, Данияр кыйынлыны асыры уялгъандан, бети жинк болду. Артда да кьолларындан къаты тутуп, башлары да бирге тиерге аздан къала, машокну арбагъа жетдирселе, Данияр, асыры жунчугъандан, эринлерин чайнай, Джамиядан бетин букьдурургъа кюреше эди.

Джамияны уа эсинде да жокъ! Ол, базманчы къыз бла ойнай, сёлеширге болуп, нёгерин кёрмегенча окъуна эди. Артда, арбаланы жоуклеп бошап, жоугенлени кьолубузгъа алгъанлай, Джамия, хыйладан топпатолу кёзлерин ышарта, кюлгени къатыш былай айтды:

– Эй, атынг да Даниярмы болуучу эди?! Былай къарасанг, эр кишиге да ушайса, хайда, жолну биринчи болуп, сен ач!

Данияр, биягыча тынгылагъанлай, арбаны жеринден хыны теп-дирди. «Ох, жазык сен, къалгъан къылыкъларынг азды деп, энди уял-чакъдамы болуп чыкъдынг?» – дедим ичимден.

Биз барлыкъ жол узун эди: тюз бла барсанг, бир жыйырма километр болур эди, артда ёзенни юсю бла, тюзюнлей станциягъа. Бир игилиги: чыкъгъан бир этсенг, жетер жеринге жетгинчи, жол энишге баргъанлай тура эди да, атла артыкъ бек къыйналмай эдиле.

Бизни элибиз Куркуреу сууну жагъасында орналыпды, Уллу тауну этегинде. Ёзеннге киргинчи, элибиз узакъда къаралгъан тереклерини чукуйлары бла къол аяздача кёрюнюп тура эди.

Бир кюннге жангыз да бир кере барып къайтыргъа бола эди. Эрт-тенликде чыкъсакъ, жетер жерибизге кюн тюшден аугъандан сора жетиучю эдик.

Кюн тергеусюз кюйдюре эди, адам асыры кёпден, станциягъа кирип онг жокъ: ат арбала, машокла бла жюкленнген можарла тегерекден-башдан келип, узакъ тау элдеде колхозладан да эшекле, ёгюзле кёп. Эрлери урушда болгъан тиширыула жашчыкълары бла бирге сюрюп келген эдиле аланы. Жашчыкъланы жалан аякълары, ташлагъа тийип – жаралы, тиширыула да – кюнде онгнган къара кийимлери, къызыудан бла букъудан жарылгъан эринлери бла ол халда.

«Заготзернону» къабакъ эшигинде тагъылгъан къумач быстырны юсюнде: «Хар будай баш да – фронтха!» – деп, алай жазылып эди. Арбазында халкъ а – къара къалжа: тюртюшгенле, даулашханла, арбачыланы хахайлары.

Алаша дууалны къатында поездни бугъасы, тебалмай кюрешгенча, къалын тютюннюн кёкге бёлюп-бёлюп быргъайды. Башха поездде да ачы таууш этип озадыла. Тюеле, жерден ёрге къобаргъа унамай, ауузларын кенг ачып, огъурсуз къычырадыла.

Мирзеу алгъан жерде кюнде къызгъан жапманы тубюнде эл бла бир мирзеу къуюлупду. Агъач басхыч бла жапманы тюз башына дери ёрлерге керек эди, мирзеуню алайдан энишге тегер ючюн. Кюнню къызыуу бла мирзеуню букъусу бир болуп, солууунгу тыя эдиле.

– Эй, жашы, башына дери элт, бек башына! – деп къычырады тубюнден ёрге приёмщик киши, жумдуругъун кёргюзтюп, дунияны аманын да къуя, – артда эшитмегенме деме!

Бу не къычырады? Биз алайсыз да билебиз къайры элтирге, къалайдан къуяргъа да. Биз ол мирзеуню къартла, сабийлери бла тиширыула ёсдюрген, жыйгъан жерлеринден башлап келтиребиз, аркъабызгъа жюклеп.

Ташыуулну бу къызыу заманында, комбайнчы «суу сыгъылып» бошагъан комбайнын, алыкъа бир затха жарар эсе уа деп, ишлерге кюрешеди. Тиширыуланы беллери къызгъан оракъланы башларындан энишге ийилгенлей, сабийле да къарыусуз къолчукълары бла жерге тюшген хар бюртюкчюкню ёрге алыргъа кюреше, бусагъатда да анда болурла...

Мени бюгюн да кетмейди эсимден инбашымда ташыгучу машокларымы ауурлукълары. Аллай иш жаланда бек кючлю эркегырыуланы кьолларындан келлик иш эди.

Мен хар атлам этгенимден, таууш этип, энишге ийилген басхычны юсю бла, инбашымда машогуму энишге бошлап кьоймаз ючюн, кьыйырын тишлерим бла кьаты кьысханлай бара эдим. Букьудан а солуп онг жокь, иегилерими басхан ауурлукь кезлерими кьарангы этдиреди...

Ненча кере болгъанды, кьарыуум кьуруп, инбашымда учхалап тохтамагъан машокну бармагъа кьоюп, кесим да аны ызындан секирлигим келген заманым! Алай мени ызымдан башхала келе эдиле: мени тенгшилерим, эрлери урушда болгъан тиширыула – мени анам тенглиле. Уруш болмаса, ким кетюрте эди алагъа аллай ауур жюкню? Жокь эди мени аллай эркинлигим – тишырыула этгенни эталмай, артха турургъа.

Ма, Джамия аллымда барады, жыйрыгыны этегин басып абынмазча, тобугъундан ёргерекге кьайырып, мен а аны кюнде кюйген ариу аякъларыны шаугютлери кьалай ойнагъанларын, ауур машокну тюбюнде санлары пружинача ийиле, кьалай кьыйналып баргъанын кёреме. Жаланда чакьдан бир Джамия, туракълап, мени хар атламдан кьарыуусудан-кьарыусуз бола баргъанымы сезип:

– Хайт де, кичине бала, энди аз кьалгъанды! – деп, келлендирирге кюрешсе да, ауазы уа, болуучусуча болмай, тюз бууулгъан ауазча чыгъа эди.

Мирзеуню тегюп, артха тюшюп келе болсакь, биз хар жолдан Данияргъа тюбеучю эдик. Ол басхычны юсюнде, аз сынчыкьлай, ёнчелеп атлагъанча, аякъларын кьаты-кьаты басып ала эди. Бизни тенгбизге жетгенлей, Данияр Джамияны, мудах болса да, исси кьарамы бла аулаучу эди. Джамия уа, арыгъан аркьасын тюзете, жыйрыкь этеклерин кьагъа тура эди, аланы тап этерге кюреше.

Ол анга хар жолдан алай кьараучу эди, биринчи кёрген кибики. Джамия уа аны артыкь сан этмеучю эди. Кьылыгы алай эди: не масхара этерге керек эди не эслеменгеча этип кьояргъа, халына кёре. Сёз ючюн, жолда бара турабыз. Алайлай Джамия, эсине бир зат тюшюп, манга: «Айда, кетдик!» – деп, кьамичини башында ойната, атланы чапдырыр эди, мен да – аны ызындан. Даниярны арбасын озуп, жолну кёпге дери чёкмеучю кьалын букьусуну ичинде кьоя озар эдик. Джамияны бу этгени оюн болгъанлыкьгъа, кёпле тёзаллыкь туююл эдиле аллайгъа. Данияр а ёпкелемей эди. Биз аны озуп башласакь, ол арба юсюнде ёрге сюелгенлей, жарыкь кюле баргъан Джамиягъа мудах сейирсинию бла кьараучу эди. Мен артха бурулуп кьарасам, Данияр ол кьалын букьуда окьуна анга кьалай кьарагъанын эслеучю эдим. Бир сейир жумушакьлыкь, хар затны да кечерге хазырлыкь бар эди аны кьарамында. Дагьыда мен Даниярны жибермеген термилиулюкню сезе эдим аны халында.

Джамияны масхара этгени да, сан этмегени да Даниярны бир кере да кесинден чыгъармагъанды. Ол аны хар несин да кетюрюп турургъа

ант этген кирик эди. Ал заманда мени Данияргъа жаным ауруп, Джамилягъа:

– Нек этесе мынга быллайла, джене, нек кюлесе бу тынч адамгъа? – десем, Джамиля уа, къолун булгъап:

– Ай, къой, – деп кюле эди. – Мен ойнап этеме алай, бу бѳрюге не боллукъ сунаса сен? – деп къоюучу эди.

Мен а артда Джамиляны кесинден да аман этип башладым Данияргъа. Аны Джамилягъа бир тюрлю къарап туруучусу мени тынгысыз этип, аны къой, къозутхан окъуна эте башлады. Джамиля машокну инбашына ата тургъан кезиунде ол бир къарай эди да анга! Кертиси бла да, бу кими тюртюше, кими къычыра, кими ары, кими бери жортуп айланган арбазны къара къатышлыгъында Джамиля кесини таукел атлагъаны, быллай жерде керегича, женгил къымылдаялгъаны бла кѳзге бек илине эди.

Анга къарамазгъа онг да жокъ эди. Машокну арбадан ала туруп, созулуп, инбашын тиресе, башы бир жанлыракъ болуп, ариу боюну ачыла эди. Кюнде онгган чач эшмелери уа – жерге жетерге аз къала.

Данияр билдирмезге кюрешип туракълай эди да, артда уа, ол эшикке дери жетгинчи, ызындан таша къарап туруучу эди. Ол кесин не билдирмей этгенге санай эсе да, мени кѳзюмден бир заты да ычхынмай эди, мен хар нени да эслей эдим. Ол этгенин жаратмай, Данияргъа Джамиляны бек къызгъана эдим.

«Сен сагъыш эт – бу окъуна къарайды, кѳз алмай, бирсилеге уа не айтырыкъса?» – деп, саным-чархым бирден угъайлай эди. Сабий къызгъанчлыгъым отча жандыра эди жюрегими, мен аны кимге да къызгъана эдим, Данияргъа угъай эсенг! Сабийле къайсысы да къызгъанадыла сюйген адамларын башхалагъа.

Энди Данияргъа жаным ауругъан угъай, ол манга эриши окъуна кѳруне эди. Жашла анга, болуучусуча, масхара этип кюлселе, мен энди къуанып къала эдим.

Болсада Джамиля бла мени анга этген «оюнларыбыздан» бирини ахыры бек тапсыз бошалды: ичине мирзеу къуюп элтиучю машокларыбызны ичинде бир сегиз пуддан аз болмагъан уллу шынтагы машок да бар эди. Биз экибиз бирге кѳтюрюучю эдик аны, биреуге уа ол къолдан келлик иш тнойул эди. Бир кюн биз ындырда Данияр бла ойнар умут этдик. Ол уллу машокну толтуруп, Даниярны арбасына атдыкъ да, юсюнден гитче машокла къаладыкъ. Жолда бара, бир орус элде кимни эсе да терек бахчасына кирип, алмала жулкъуп да чыкъдыкъ. Кѳлюбюз асыры жарыкъдан, жол узуну ойнап-кюлюп барабыз: Джамиля Даниярны алмала бла да ата эди. Артда уа, этиучюбюзча этип, букъуну кѳтюрюп да оза эдик.

Ёзенден чыгъып, темир жолдан ѳтуучю жерде жетген эди Данияр бизни ызыбыздан. Жол жабылып эди да, алайдан станциягъа ючюбюз да бирге жыйылдыкъ.

Ол уллу жетипудлукъ машок а эсибизден кетип, жаланда арбаны кьотарып бошар заманнга эсгердик. Джамия жингириги бла кьабыргьама кьатылды да, ариу кёзлерин хыйла жылтырата, башын силдеп, эсими Данияргьа бурду. Ол арбада уллу машокга арсарлы кьарап сюеле эди. Кётюрейим да не этейим, кетюрмей да не этейим дей эди аны эки кьолун да энишге бошлап сюелген халы. Ол, тегерегине кьарап, Джамияны кюлюмсюрегенинден ангылады ишни болушун.

– Шалбар бауунгу кьатыракъ кьыс, жарты жолда тас этерсе! – деп кьычырды Джамия. Данияр, бизни жаныбызгьа огьурсуз кьарап, кьарап-кьарагьынчы машокну сюйреп, арбаны кюбюр кьангасына салды. Сора, аууп кетмезча, аны бир кьолу бла тутханлай, энишге секирди да, аркьасына адуруп, кетип башлады.

Алгьа биз бир уллу кьайгьы этмедик. Бирсиле уа – бютюнда. Хар кимча, ол да, машокну кётюрюп, басхыч таба барады, не сейири барды аны дегенча.

Жаланда Данияр басхыч кьатына келгенлей, Джамия чабып алайгьа жетди да:

– Ат машокну, ойнагьанны билмеймисе? – деди.

– Кет! – деди Данияр, сууукъ ауаз бла. Сора, кьынгыр да бир кьарап, басхыч бла ёрлеп башлады.

– Кьара, кётюрюп барады, – деди, терслигин жулургьа айтханча, Джамия. Аны бетинде кюлюмсюрегени алыкьа кетмеген эди, алай энди ол жарыкъ угьай, кесин зорлап, ёхчеге ышаргьаннга ушай эди. Биз Даниярны ауругьан аягьына иги да сынчыкьлагьанын эследик. Аны сагьышын аллындан кьалай эталгьан болмаз эдик биз?! Бюгюн да кечалмайма кесиме ол акьылсыз оюнну. Мени эссизлигими хатасындан болгьан эди бары да.

– Кьайт! – деп кьычырды Джамия, амалсыздан адыргы кюлюмсюрей.

Алай энди Данияр кьайталлыкъ тюйюл эди: аны ызындан да адамла бара эдиле. Андан ары не болгьаны энди эсимде хазна жокьду, алай мен кёрген жаланда Даниярны, башын да энишге бошлап, тюп эринин кьаба, ауур машокну тюбюнде кьалай жюгенип баргьаны эди.

Санап атлагьанча, кьыяулу аягьын айыртлап ала, Данияр тынч бара эди. Хар жангы атламы аны бек кьыйнагьанын ким да эслерча эди: ол, бир тюрлю сескенип, кёзю кьысып ачхан тенгли бир заманчыкьгьа жеринден тепмей да кьала эди.

Ёрлей баргьаны сайын Данияр машокну ауурлугьуну тюбюнде бекден-бек тентирей бара эди. Мени асыры кьоркьгьандан бла уялгьандан тамагьым кьургьакьсыды.

Санларым кьурушуп, этим-женим бла сезе башладым мен Даниярны жюгюню ауурлугьун бла саусуз аягьыны тёзюп болмазча ачыгьанын.

Ма биягьы башын тартды Данияр! Мени кёзюм кьарангы этди, жер тегерек айланып, кьайры эсе да батып баргьанча болдум...

Ким эсе да кьолуму кьаты кьысып ачытханына аяздым. Джамияны таныйлмай кьалгъан эдим: бети чыммакъ болуп, кенг ачылгъан кезлеринде дугъумлагъа ушагъан кьап-къара кез гинжилери кенгерип, бир затла шыбырдай тургъанча кьымылдагъан эринлери...

Джамия да менден онглу туююл эди.

Былайгъа кьуру биз угъай, битеу ындырда болгъанла жыйылдыла, кьызылкёз приёмщик да ичлеринде болуп.

Данияр энтта эки атлам этди да, машогун тап этеме деп, тынч-тынч ийиле, тобугъуна турду. Джамия эки кьолу бла кезлерин жапды.

– Ат! Ат машокну! – деп, гузаба этди.

Алай Данияр машокну атмай эди. Тюзю, ызындан келгенлени жыкмаз ючюн, алгъаракъ окъуна атып кьойса керек эди. Данияр Джамияны ауазын эшитгенлей, кьаллай эсе да бир кьарыу аны ёрге тартханча, тобугъун ашыгышлы тюзетип, дагъыда бир атлады да, биягъы жюгюндю.

– Ат да кьой! – деп, бирсиле да кьошдула. Алай Данияр бу жол да аягъы юсюнде кьалды.

– Угъай, ол атарыкъ туююлдю, – деп шыбырдады биреу, анга аз да ишекли болмай.

Басхычда ызындан баргъанла, тюбюнде сюелген халкъ да, биргесине кеси да кетмесе, Данияр машогун атмазлыгъына тюшонюп, анга солуу алмай кьарайдыла.

Тышында, дууалны ары жанында поездни бугъасы ачы-ачы кьачырды. Данияр а, тентирей, сангырау болгъанча, кьызгъан кьанжалны тюбюнде агъач басхычда гыллыулай, ёрлерге кюрешеди. Хар эки атламдан тохташа, дагъыда, эуюлленип, ёрге бара эди. Данияр тохташа, ызындан келгенле да анга тапха мычый эдиле. Аллайла эте турургъа, айхай да, алагъа да тынч туююл эди, алай бир адам не тырман этмеди, не аман айтмады. Ала, бир бирине жип бла кьысылып, бирини кьадарын бири аркъасына кетюрюп элте, кьоркьуулу, уччалауукъ жолда баргъанлача барадыла. Аланы бирден шум тутханларында бла бирча чайкьалгъанларында бир ауур низам бар эди. Атлам, атлам Даниярны ызындан, энтта бир атлам...

Даниярны ызындан келген тиширыу, тишлерин да кьаты кьысханлай, кьаллай бир жазыкъсыныу, кьаллай бир жалбарыуу бла кьарай эди анга, жыгъылып кьалма деп тилегенча. Аны энди кесини тобукьлары да тутмай эдиле, алай ол кесине угъай, Данияргъа тилек эте эди.

Энди кёп да кьалмагъанды. Къанга басхычны тик ёрге элтген жери бусагъат бошалады. Алай Данияр энтта да тентиреди, жаралы аягъы энди аны айтханын этерге унамай эди. Ма, бусагъат машокну атмай эсе, жыгъыллыкъды.

– Чап, арт жанындан тут да, болуш! – деп кьычырды манга Джамия. Кеси уа, абызырап, кьолларын Данияр таба узатды, андан анга болушлукъ боллукъча.

Мен кесими ёрге атдым. Машокланы, адамланы ортасы бла сыпдырыла, Даниярны кьатына жетдим. Ол манга жингиригини тюбюнден кьарады. Аны тер суу саркьа тургъан мангылайында битеу сингирлери кёбюп эдиле, кьан чапхан кёзлери уа мени кёрюп болмаулукь бла кюйдюрдюле.

Болушургъа узалгъанымлай а, Данияр, огьурсуз:

– Былайдан кет! – деди да, кесин кючлеп, энтта бир атлам этди...

Данияр, ауур солуй, акьсай, энишге тюшгенде, эки кьолу, кьами-чилеча, энишге салынып эдиле. Адамла, тынгылагъанлай, анга жол бередиле, приёмщик а, тёзмей:

– Жашы, сен телими болгъанса, не эди бу этгенинг? Мен да адам ушайма да, кьуюп кьойгъанлыгъынга мен санга не айтырыкь сунган эдинг? Аллай ауур машокланы нек кётюресе? – деп кьычырды.

– Ол мени ишимди, – деп, тынч жууаплады Данияр. Бир жанына тюркюрюп, арбасы таба кетди. Биз а, уялгъандан, кёзюбюзню кётюрюп кьараялмай эдик анга.

Сау кечени тынгылагъанлай бардыкь. Даниярны ол хар замандагъы халы эди. Аны ючюн биз ангылаялмай эдик ол алыкьа бизге ёпкелеп-миди, огьесе унутханмыды? Кьалай-алай болса да, биз уялгъандан бек кьыйнала эдик.

Эрттенликде арбаланы жүклеген кезиуде, Джамиля ол хайырсыз машокну алып, бир жанындан аягъы бла басып, ёрге тартды да, узунуна гьырт деп жьыртды. Келтире келип, базманчы тиширыуну аллына атып:

– Ма машогунгу! – деди. – Бригадирге да айт, энди быллай затны сукьмасын машок орунуна.

– Не этесе? Не болгъанды санга?

– Бир зат да угъай!

Экинчи кюнню узунуна Данияр бир зат бла да билдирмей турду халын: Тынгылагъаны – тынгылагъанлай, кьылыгъы – кьылыгъынлай. Жаланда акьсагъан бегирек эте эди.

Тюнене аягъын иги кьыйнагъаны баям эди. Аны алай акьсагъаны биз этерге жарамгъан иш этгенибизни кёзюбюзге тутуп, кьыйнап тура эди. Не бир кюлгени болса, неда ойнап сёлешсе, аны бла тап болуп кьаллыкь эди хар зат да, алай... Джамиля да жукь болмагъанча жүрюютюп турду кесин. Ёхтем эди Джамиля – мен эслеп турдум аны, кюлорге кюрешсе да, сау кюнню кесине келалмай тургъанын.

Станциядан кечирек кьалып келе эдик. Данияр – аллыбызда. Бир алаамат ариу кече! Ким билмейди августну кечелерин, аны кёгюню бийигинде узакь да, жууукь да кёрюннген, башха айладача болмай, жап-жарыкь жанган жулдузларын! Кёкню кенгинде хар бири да кьол аяздача! Ма ол бирчиги уа, буз ийнечикледен жаратылгъанча, сууукь-сурай, ууакь-ууакь кьалтырай, кьарангы кёкден жерге кьарап турады. Биз ёзен бла келе эдик да, мен ол жулдузчукьга, кёз алмай, кёп кьарап турдум. Атла, юйге ашыкьгъанча, жортуп барадыла, чархла тюбюнде ууакь ташчыкьла, бир бири бла ушакь этгенча, жыгъар-мугьур этедиле.

Къырладан, тюзледен аяз акътасманы ¹ букъусуну ачы ийисин келтире эди. Дагъыда, кызыу кюнден сора бишген сабанны суууй тургъан хылкыларыны мирзеу ийиси бурунума келе, аз-маз сезиле эди. Ала, арба жауну ийиси бла, сора тер ийис этген ат кереклени хауасы бла бирге къатышып, башымы тегерек айландыра эдиле.

Бир жанындан жолну башына къаядан басып ёсген юлекъу юлкюле энишге салынып, жолгъа салкъынлыкъ бере эдиле. Экинчи жанында уа адамны башын тегерек айландырыр теренликде тал тереклени бла акътереклени ичи бла тынчылыкъсыз Куркуреу кёмюкленип, булгъанып бара эди. Чакъдан бир кёпюрню юсю бла поездле темир жолну тыхыр-датып уча эдиле, озуп кетгенден сора да, кёпге дери чарх тауушларыны келгени тохтамай.

Хычыуун эди кече салкъында баргъан, атланы чайкъала баргъан сыртларына къарай, августну кечесине тынгылай, кечени ариу ийис-лерин тогъуп.

Джамия алда бара эди. Жюгенни атланы сыртларына атып, тегергине да къарай, ол къаллай эсе да бир жырчыкыны мурулдай эди. Мен ангылай эдим аны бизни тынгылауну ийип баргъаныбызгъа ауурсунганын. Быллай кече тынгыларгъа угъай, жырларгъа керек эди!

Джамия жырлап башлады. Аны жырлагъаны, Даниярны бла бизни арабызда болуучу халланы къайтарыр муратда, терслигибизни жыры бла жулургъа суйгенлигиме эди, огъесе... ким биледи!

Джамияны макъамы ариу, жарыкъ макъам эди. Ол асламында эл-леде жырланыучу соймеклик жырланы жырлаучу эди. Анга элчиле да суйюп тынгылагъандыла.

Алайлай, жырлагъанын кёюп, Данияргъа:

– Эй, Данияр, бир жырласанг а! Жигитмисе сен, огъесе кимсе? – деп кычырды ол.

– Жырла, Джамия, жырла, – деди Данияр, атланы ауузлукъларын къатыракъ тарта. Сора дагъыда, тартынаракъ:

– Жырла сен, Джамия. Мен санга эки къулагъымы да салып тынгылайма, – деп кёшду.

– Бизни уа къулакъларыбыз болмагъанмы сунаса? Жырламай эсенг, жырлама! – деп, Джамия биягъы кеси жырлап башлады. Ким биледи, нек тиледи ол Даниярдан жырла деп?! Бош алай, огъесе аны сёзге ачаргъамы изледи? Тюзю – сёлеширге суйюп. Нек десенг, бир кесекден Джамия биягъы:

– Данияр, айтчы, сен бир заманда суйгенмисе бирлени? – деп кычырды да, ызы бла кюлген этди.

Данияр жууап бермеди. Джамия да шош болду.

«Тамам жырларыкыны тапханса», – деп кюлюмсюредим мен а.

Жолну юсю бла ётген суучукъгъа жетгенлей, налларын кюмюш бет-ли суу ташлада нал таууш этдире, атла жорюшлерин тынчыракъ этдиле.

---

¹ Акътасма – битимни аты.

Сууну кечиунден ётгенлей, биз да сакъламай тургъаныбызлай, атлагъа къатылып, чарх чунгургъа тюшгени сайын ауазы къалтырай, Данияр тунугъуракъ ауазы бла жырлап башлады:

*Мени тауларым, кёксюл-акъ таула,
Ата-бабаны жерлери!..*

Алайлай ауазы бёлюндю, жётелми къысды, алай жырны андан арысын, хырхаракъ болса да, кёкюрегин толтуруп бардырды:

*Мени тауларым,
Кёксюл-акъ таула
Мени бешигим...*

Былайда, бир затдан элгеннгенча, ауазы юзюлдю да, тохтап къалды. Мени уа аны бусагъатда къалай тартыннганы кёз аллыма келип къалды. Алай аны бу жунчуулу жырлаунда окъуна адамны жүрегин къозгъагъан къаллай эсе да бир зат бар эди. Макъамы да – бир ариу, алай бу Данияр болгъанына ийнаннган а бек къыйын эди.

– Къара мынга! – деп ийдим, къууанчым бла сейирим ичиме сыйымай. Джамиля да, сейир этип:

– Эй, шёндюге дери къайда эдинг?! Жырла, жырлачы энтта! Адамыча жырла! – деп къычырды, бу ариу макъам кертиси бла да Даниярны болгъанына тюшонюрге суйгенча.

Тардан чыкъгъан жерден жарыкъ ура башлады, сериуон желчик да мычмай жетди. Данияр жангыдан тартды жырын. Алгъа тартынаракъ башласа да, аз-аздан къарыу ала баргъан ённо битеу да тарны толтуруп, андан ары узакъ къаяла арасына къутулуп кетип, ызына айланды.

Неден да бек а аны жүрегинги къылларында ойнагъаны, сора кюйдюрюп къояргъа боллукъ бир кючлю сезимден толу болгъаны къозгъай эди сейирими.

Мен билмей эдим муну нелигин, бюгюн да билалмайма, тюзюрек айтсам, бу макъаммыды жаланда, огъесе адамны жүрегини бек теренинден келген андан да магъаналы бир затмыды, башха адамны сезиминде да тюз аллай сезим туудургъан, кеси кесине окъуна айтыргъа базынмагъан умутларына уа жан салгъан?

Мен Даниярны жырын къатлаялгъан болсам эди! Аны жырыны сёзлери жокъну орунунда эдиле, ол сёзсюзлей ангылата эди кёлюндегин, ич дуниясын. Не мынга дери, не мындан сора эшитмегенме быллай жырны – ол не къыргъыз, не къазах жырлагъа, айтыулагъа ушамай эди, алай андан да, андан да бар эди юлюшю.

Данияр музыкасына кесине багъалы эки халкъыны да бек ариу макъамларын сайлап, бирин бирине эшгенди да, ол а бир жан да къатлаялмазлыкъ алаамат ариу жыр болгъанды. Ол тауну бла тюзню жыры эди: бир, къыргъыз таулача, ёрге учуп кетген, бир а, эркин къазах тюзлеча, жумушакъ жайылгъан.

Анга тынгылап, мен сейирден ёле эдим. «Кимни эсине келлик эди сени былай болгъанынг, Данияр?! Сен а...»

Биз, тардан чыгып, ызланган жол бла келебиз. Энди Даниярны макъамы тюзлеге жайыла, жангыдан-жангы макъамла бири бирин алыша, узакъгъа кете эдиле. Муну жыр хазнасы былай баймыды? Не болуп къалды Данияргъа, тюз бу кезиуню сакълап туруп ачылгъан кибик? – деген соруу манга тынчлыкъ бермей эди.

Алайлай мен Даниярны адамланы башларына тюрлю-тюрлю акъыл келтирген къужурлугъун да, таймай сагъышлагъа батып тургъанын да, тынгылагъанлай, жангыз турургъа суйгенин да ангыладым. Дуппургъа ёрлеп, ингирлерин анда нек ашыргъанын, кече суу боюнунда кесинлей нек къалгъанын да ангыладым. Табийгъатны бирсиле сезалмагъан тауушларына къулакъ нек салыучусуна, билмей тургъанлай, кёзлери сескек болуп, къашлары ёрге нек секириучолерине да тюшондюм.

Ол жюрегинде уллу суймеклиги болгъан адам болгъанына ишексиз болдум!

Суймеклиги да жаланда адамгъа угъай, къаллай эсе да бир башха – сау дунягъа къучакъ керген, деменгили суймеклик эди. Мен энди ангыладым – ол жерни сие эди, жашауну! Ол суймекликни сакълай эди жюрегинде, жырында, ол суймеклиги бла жашай эди дуняда. Затны къулагъына ала билмеген адам, не ариу ёню болса да, алай жырлаяллыкъ туюлюдю. Данияр а жырларына жанындан юлюш этгенча, суйгенине ичин ачханча алай жырлай эди.

...Ма энди жырын бошады деген кезиучюкде Даниярны ёню жангыдан кюч алып, къалкъыу эте тургъан тюзно сагъайтды. Тюз да ыразы болуп тынгылай эди жырчыны аны ийнакълагъан эти-жени макъамларына.

Бишип, заманын сакълап тургъан будай сабан, тенгизча чайкъала, кенгинден тутуп толкъунлайды.

Тирмен къатында сюелген деменгили тал терекле, даулашхан этген кибик, къазауатдан шыбырдашадыла. Сууну бирси жанында сабан къошланы отлары да жанып бошай тургъан кезиудю. Ким эсе да бир атлы уа суу жагъаны къашы бла, ауана кибик, шумсуз, эл таба чабып бара эди, терекле арасында бир жокъ бола, бир биягъы кёрюне. Ол жанындан аяз бла ариу алма ийис келе эди, чач ие тургъан нартюхню сют бла бал къатыш ийиси, сора жарты къуругъан сыгынланы жылы тылпыулары.

Иги кесек заманны Данияр къаныгъып жырлагъанлай турду. Августну сейирлик кечеси шош болуп, Данияргъа ол да тынгылагъанча эди. Атла окъуна энди, жоргъаламай, тынч, акъбырын барадыла, бу сейирлик шошлукъну аякъ тауушлары бла бузаргъа къоркъгъанча.

Алайлай, бичакъ бла кесгенча, Данияр жырын тохтатды да, атлагъа хыны къатылып, аллы айланган таба чапдырды.

Мен, Джамиля аны ызындан къуууллукъ сунуп, кесим да хазыр болдум, алай ол тепген да этмеди. Тюз олтургъан халында, башын да бир жанына салгъанлай, Даниярны жырыны алыкъа хауада суууп

бошамагъан хурттакларыны макъамына тынгылап тургъанча... Данияр кетди, биз а, элге жетгинчи, бир сёз айтмай бардыкъ. Айтып да не айтырыкъса?! Сёз бла ичингде, жүрегингде болгъанны толу ангылатыр онг жокъду...

Ол кюнден башлап, бизни жашауубузда бир зат тюрленгенча кёрюне эди. Мен энди бир иги зат сакълай эдим, не боллукъ болур деп...

Эрттенликден арбаланы жүклекп, станциягъа жете эдик. Артха айлансакъ, Данияргъа тынгылар ючюн, кетерге ашыгъып башлай эдик. Аны макъамы жүрегимде орналгъан эди да, ол мени бир атлам этген тенгли заманчыкъгъа да бошламай эди: эрттен болса, аны бла бирге чыкъ жылтыратхан кырдыкны юсю бла атланы кишенленип тургъан жерлерине чаба эдим, кюн а, жумушакъ ышара, тау артындан мени аллыма чыгъа эди. Мен ол макъамны ындырда будай сууруучула аны кёкге-кёкге атхан заманда алтын жаууннга ушагъан будайны тауушунда да таний эдим, кёкню бийигинде тегерек айлана къалкъгъан жангыз къушну учуунда да – хар кёзюме илиннген затымда, хар эшитген тауушумда Даниярны макъамы чалына эди къулагъыма.

Ингирде ёзенни юсю бла бара болсакъ а, хар жолдан мен кесими бир башха дунягъа тюшген сунама.

Данияр жырласа, мен анга кёзлерими къысып тынгылаучу эдим. Ол заманда мени кёз аллыма сабий заманымда мени жүрегиме бек хычыуун тийиучю затла келе эдиле: зурнукла учхан бийикликде къайры эсе да кёчюп баргъанча, жаз башыны кёксюлдюм-боз булутларыны кёкде бирден жүзюп баргъанлары неда, аякъ тауушлары жер тепдире, жылкыла жаз кютюулеге озуп баргъанда, эзилген эрикlege ушаш, къапкъара мылы кёзлерине къырккылмагъан жалкъа чачлары тегюле, жаш ажирлени кишенгенлери хауаны титирете озгъанлары... Бирде уа тау этеклеринде къой сюрюуну бирден, ашыкъмай, сабыр отлай, бир жерден башха жерге саркъгъаны.

Чучхур сууну кёз къамата, чыммакъ акъ кёмюкленип, кесин таудан энишге атханы; сууну бирси жанында кенг тюзде ёсген чийлени ичине кюнню ашыкъмай кирип баргъаны; узакъ кёзкёргенни отча жаннган къыйырында жангыз атлы кюнню ызындан чабып баргъаны, ол анга къолун узатса, жетип къаллыкъ жууукълукъда кёрюне, чийледе бла кёксюл ашхамда батып баргъаны.

Кенгди, эркинди сууну ары жанында къазах тюзю. Тауларыбызны эки жанына тюртюп жатады, шум тутуп, юсюнде бир жан айланмай, сурланып.

Алай бу унутулмазлыкъ уруш чыкъгъан жазда жандыла тюзде отла, урушха хазырлагъан атла кётордюле къызыу къумну, чапдыла жержерге къуугъунла.

Эсимде къалгъанды бир къазах атлы сууну бирси жанындан къайгылы къычырып келгени: «Олтуругъуз, къыргъызлыла, иерлеге, жау келди!» – деп, букъуну бла къызыу чарсны жырып, андан ары атылып кетгени.

Төгөрек аякь юсюне болду, мудах кётюрюлююлюкде саркьдыла таудан, тюзден да бизни биринчи ат аскерлерибиз. Ёзенгиле зынгыр таууш эте, жюз минг жигит оза эдиле, алларында кьызыл байракь жел эте. Артда уа, ат туюкьла кётюрген букьу кьатыш тиширыулары жияулары кесин жерге-жерге ура эди. «Аллах сакьласын сизни, топурагыбыз болушсун сизге, жигит Манасны жаны!..»

Урушха кетип баргьанланы ызларындан ачы жолла кьала эдиле...

Да ма бу жерни кьайгьыларыны бла ариулукь кьудуретини магьанасын кесини жырына саулай сыйындырып, алай ачыкьлайды манга Данияр! Кьайдан юйренгенди ол анга, кимден эшитгенди муну барын?

Мен ангылай эдим жерин аныча сюерге жаланда анга кёп жылланы жюреги бла термилип тургьан, тансыкьлыгьын бла сиймеклигин ичинде биширип бошагьан адам боллукь эди. Данияр жырласа, ёксюзлюго жоллада-кьоллада сюрюп айланган гитче жашчыкь заманыча болуп, алай келе эди кёз аллыма. Ким биледи, ол заманлада окьуна туугьан болур эдиле аны жюрегинде туугьан жерине сиймекликден бла термилиуден толу тизгинле. Огьесе урушну кюйсюз жолларын кьыдырып айланганындамы, ким билсин?.. Данияргьа тынгьыласам, мен, жерге бауурланып, жашы атасын кьучакьлагьанча, жерни кьаты кьучакьларыгьым келиучю эди, аны адам алай сюе билгени ючюн. Мен ол заманда биринчи кере сезген эдим мени жюрегимде, алыкьа мен анга былайды деп айтырча нелигин кесим да ангылаялмагьан бир жангы зат туугьанын. Алай ол сезим мен аны, бир жанына салып, унутуп кьоярча зат туююл эди. Ангьымы саулай бийлеп, ол мени бошларгьа унамай эди. Мен дунияны кесим кёрген бла, кесим сезген бла кьалмай, акьылымда не болгьанын башхалагьа да ангылатыргьа, сездирирге, кёргюзтюрге сюе эдим, жерибизни ариулугьуну юсюнден айтыргьа да, тюз Данияр эте билгенча, аллай талпыныу бла. Мени сылтаусуз кьоркьуу бла белгисиз кьууанч сескендирип, амалсыз эте эдиле. Алай мен ол заманда сезмей эдим манга сурат ишлеп башларгьа керек болгьанын.

Мен сабий заманымдан бери сюеме сурат этерге. Школ китаплада суратлагьа кьарап ишлеучю эдим да, нёгерлерим а: «Тюз да-тюз да андача», – деучю эдиле. Школда кьабыргьа газетге сурат ишлеп келтирсем, устазла да махтаучю эдиле мени. Алай артда уруш башланды, кьарындашларым да аскерге кетдиле, мен а, школну кьоюп, мени тенгшилеримча, колхоз ишге чыкьдым. Бояулары, кисточкалары да унутдум. Энди аланы бир заманда эсгерирме деп да жокь эди акьылымда.

Алай Даниярны жырлары жюрегими кьозгьадыла. Мен тюз туюшомдеча айлана эдим, дунияны энди кёре тургьанча, хар затха сейирден толу кёзле бла кьарай эдим төгөрекке.

Джамия уа, Джамия? Ол кьалай тюрленип кьалды! Кьайры кетди ол чёрчек, тири кьызчыкь, кюлгенден бошамаучю жютюттилчик? Жаз башыны хычыуун мудахлыгьы аны кёзлерине акь ауун атханды. Жолда бара болсакь да, ол кьуруда сагьыш этгенлей тура эди. Аны эринлеринде умутлу ышармыш аз-маз эслене, не затха эсе да, – кьуруда ол кеси бил-

ген бир иги затха, – тыншчыкь кьууана эди. Бирде, инбашына машокну атып, жеринде битип кьалгъанча, иги кесек туруп эди, аллында кьутуруп баргъан суудан ётерге керек болуп, кирирге уа базынмай тургъанча.

Даниярдан жанлап, бир жанына тура эди, башын кётюрюп, кёзюне кьарамай эди.

Бир жол а ындырда Джамия Данияргъа эрттеден окьуна айталмай туруп, бусагъатчыкьда кесин хорлап:

– Бу гимнастёркангы да бир тешсенг а, жуууп берир эдим, – деди. Аны эрттеден да жууулукь болуп тургъанынамы жаны ауруду, огъесе ачыму тийди аны алайлай айланганына?!

Этип, суу боюнунда жууду да, кьурутургъа сайыракь ташны юсюне жайды. Кеси уа, кьатында олтуруп, кьол аязлары бла итиу этгенча сылап, таш юсюнде тюзете эди. Инбашларында кюн кюйдюрюп агъартхан жерлерине кьарап, башын чайкьай ахтынады. Сора дагъыда тюзетеди, мудахсынып сылайды...

Ол замандан бери Джамия биринчи кере кюле эди, кюлюочюсюча, жарыкь, кёзлери да алгъынча жылтырап.

Люцернаны тишлеге кьалап келген жаш тиширыула, кьызла, урушдан келген жашла, даурлары бла ындыргъа кьайтдыла.

– Эй, байла, сизден сора будай гыржын ашарыкьла жокьму сунасыз, сыйлагъыз! Алай тьуйюл эсе, бирем-бирем суугъа атабыз! – деп, жашла, ойнап, сенеклерин тиредиле.

– Бизни сенекле бла кьоркьуталмазсыз. Кьызлагъа бир зат тапсакь да, сиз а кесигиз мажарыгъыз, – деп, жарыкь жууаплады Джамия.

– Алай эсе, – барыгъызны да суугъа! – Башланды тарт-соз: бир бирлерин суугъа тюртедиле, кьычырадыла, кюледиле.

– Тутугъуз, сьуйрегиз бери! – деп, кимден да уллу кьычырады, кюледди Джамия, кесине тиерге кюрешгенледен уста сьыпдырылып кьутула. Жашла уа кьайсы бири да Джамияны кесине кьысаргъа излеп, анга кьадала эдиле. Ма ючюсю бирден аны сууну жагъасына тартып:

– Эт уппа, алай тьуйюл эсе, атдыкь! – деп бири.

– Хайдагъыз, силкиндиригиз, – деп башхасы. Джамия уа, аладан ычхыныргъа кюреше, башын артха атып кюледи, кьызладан болушлукь излеп кьычырады. Ала уа, киши кьайгъылы да болмай, суугъа тьושген жаулукьчукьларын сууда тутаргъа кюреше, жагъа бла ёрге-энишге гузаба этип чабышадыла.

Жарыкь кюле, жашла Джамияны суугъа быргъадыла. Суудан ол жибиген чачы тозурап чыкьды, алай а – болгъанындан да ариу болуп: суу жьйрыкьчыгъы кьарыулу жаш санларына жабышып, аны ариулугъун бютюн бек черте эди. Джамия уа, жукьдан хапары болмай, жеринде чайкьала кюледи, бетинден суу тамычыла илипинчиклеча энишге саркьа.

– Эт уппа! – деп кьадала эдиле жигитле. Джамия аланы уппа этсе окьуна, биягъы суугъа уча эди. Биягъы кюле, суу ауур этген чачын, башын силкип, бетинден артха ата эди.

Жаш адамланы ол ишлерине ыразы болуп, ындырчыла аланы ойнагъанларына зауукъ этип къарай эдиле. Мирзеу суууруучу къартла уа, кюреклерин да бир жанына быргъап, асыры кюлгенден, жиямукъларын сыйпаргъа окъуна жетишалмай эдиле. Алагъа бир кесек заманчыкъгъа жашлыкълары къайтып келгенча, ол кюн кюйдюрген бетлерин жарытып, нюр эте эди.

Мен да зауукъ этип кюле эдим, бу жол Джамияны къатына адам къоймазгъа борчлу болгъанымы ахырыда унутуп. Ол кюн кюлмеген жаланда Данияр эди. Аны алай эслегенимде, мен да тындым. Ол, эки аягъын кенг салып, эки жумдуругъун да къаты къысханлай, ындыр къыйырында кесинлей сюелип тура эди.

Мен ол, бусагъат барып, Джамияны къолундан тутуп, камсык жашланы арасындан суууруп чыгъарлыкъ сунган эдим, алай...

Ол андан мудахлыкъ бла сейирден толгъан кёзлерин алмай къарай эди, къууанчы бла ачыуу да бирге къатышып. Хау, аны насыбы, къыйынлыгъы да Джамияны ариулугъунда эди...

Жашла аны, ючюбюзню да эт уппа деп, къысып, кеслерине тартсала, Данияр, башын энишге бошлап, кетейим деп тепчисе да, кетип а къалмай эди. Тюз аллай кезиуде эслеп къойду Джамия да Даниярны. Эследи да, кюлгенин къоюп, симсиреди. Сора, ауазын иги да тюрлендирип:

– Ойнадыкъ, болду! – деди мардадан озгъан жашлагъа. Аны айтханын сан этмей, жашладан бири биягъы къучакъларгъа тартханлай:

– Айбырыл! – деп, аны да кючю бла артха тюртдю. Сора терсеме, кечгинлик бер дегенча, Данияр таба да бир къарап, сууу саркъа тургъан жыйрыгъын сыгъаргъа таша жерге кетди.

Мен аланы араларын, былайды деп толу ачыкълаялмай эдим кесиме. Тюзюн айтсам а, къоркъгъан эте эдим аны юсюнден сагъыш этерге, ангыларгъа да. Болсада ол Даниярдан кеси жанласа да, мудах болуп, тынгылап турса, мени жүрегимде бир тюрлю тынгысызлыкъ тууа эди. Андан эсе, алгъынча, кюлсе, этиучюсюча этип, масхара этип ойнаса сюе эдим. Алай, не тынгысыз болсам да, Даниярны жырына тынгылай, кече бла элге къайтып келе болсакъ, нек этгеними кесим да ангыламай, экисини арасында бу бола тургъан ажайып сезимлеге жүрегимден къууана эдим.

Тарда болсакъ, Джамия арба юсюнде бырыучу эди, тюзге чыкъсакъ а – тюшноп, жаяулай.

Алгъа хар бирибиз да кеси арбабызны жанында барсакъ да, артда кесибиз да эслемей, Даниярны арбасына жууукъдан-жууукъ келе, аны къатына жетип къальгучу эдик. Мукъуладис тартханча тарта эди Данияр бизни кесине. Ол этибизни сууукъсуратхан ауазы бла жырлай баргъан кезиуде къарангыда аны бетин, кёзлерин кёрюрге суйноп, къулакларыбыз эшитгеннге ийналмай, кёзлерибизге сора эдик – кимди бу былай къаныгъып жырлагъан, адамгъа ийлешмеучю мудах Даниярмы?!

Хар жолдан эслеучю эдим Джамиляны жыр жүрегине жетип, хайран этгенча, къарангыда Данияр таба къолун тынч узатыучусун, алай аны ол халын Данияр эсlemeучю эди: башын желкесинде чалдшиген къолларына салып, арба юсюнде эки жанына чайкъала, къарамын кёкню теренине бошлап, мудах жырлай эди. Джамиляны къолу, акъырын-акъырын арбаны агъачына дери тюше келип сескендирсе, олсагъатдан къолун артха тартып, тепмей, жеринде тохтап къала эди. Жол ортасында мугурайып, узая баргъан арбаны ызындан иги кесекге дери кёзюн алмай туруп, эс жыйгъанлай а, дагъыда аны ызындан ашыгъышлы атлап тебирей эди.

Бирде Джамиляны да, мени да бир белгисиз къайгъылы сезим ангыбызны алып, тынчлыкъ бермей тургъанча кёрюне эди.

Ол зат алгъадан окъуна жүреклерибизде бугъуп, энди уа, тышына чыгъып, ачыкъ болургъа излегенча.

Иш юсюнде болса, Джамиля, къайгъысын унутуп, бир кесек жайыкъгъанча да кёрюне эди. Солургъа бек аз тюшюучю заман болуп, ындырда мычысакъ а, ол кесин къайры этерге билмей, адыргыгъа къала эди. Мирзеу сууруучулары къолларындан жүреклерин алып, болушургъа да жүрешир эди. Будайны кёкге-кёкге бир ненча кере атса, олсагъат сокъуранып, жүрекни да жерге атып, мыккыл атлай, салам тишле таба кетип къалыучу эди, сора, салкында олтуруп, жангыз туругъа къоркъгъанча, мени чакъырыр эди:

– Эй, кичине бала, бери кел, бир кесек олтурайыкъ.

Аллай заманда мен, Джамиля манга аны не зат кемирив тургъаныны юсюнден бир магъаналы зат айтырыкъ болур деп, алай умут этиучю эдим. Алай ол бир зат да айтмай эди. Тынгылагъанлай, башымы тобукъларына салып, къайры эсе да узакъгъа къарагъанлай, ийнелеге ушаш зыбыр чачым бла жүрешип туруп эди, бетими къызыу бармакълары бла жумушакъ-жумушакъ сылар эди. Мен а, тюбюнден ёрге аны термилиулю мудахлыкъ саз этип тургъан бетине къарай, аны ол ышанларында кесими таныгъанча бола эдим. Аны да не зат эсе да инжилте эди, кёлюнде бишип бошап, тышына къутулургъа излеп. Ол да андан къоркъа эди – ол азап чекдирген сезимден, айтыргъа, айтмазгъа да билмегенини сылтауу Данияр болгъанындан...

Мени ичимде къайнагъан да ол эди: Джамиля Даниярны сюеригине къаллай бир ыразы эдим эсе да, аллай бирге дери жүрегим унамай эди аны бир башха адамны къатында кёрюрге: Ол мени анамы келини эди сора уа, саппа-сау къарындашымы юйдегиси!..

Алай быллай оюмла жаланда бир кесекчик мычый эдиле ангымда. Аланы мен терк окъуна къыстап къоя эдим кесимден. Ол заманда манга бек хычыуун эди аны, сабийнича, бир кесек ачылып тургъан эринлерин, кёз жашы ау тартып тургъан ариу кёзлерин кёрюрге.

Къалай тап эди ол, къалай ариу! Къаллай жарыкъ, кемсиз сүймеклик бар эди аны учунган чырайында! Бу затланы ол заманда мен жаланда кёрген эте эдим, ангылагъан а – угъай. Бусагъатда да мен кёп сорама

кесиме: назмучугъа, суратчыгъа келиучю талпыныуча, суймеклик да жүрек талпыныуму болур деп?

Мен Джамиягъа къарасам, тюзге къачып кетип, уллу къычырып, жерге да, кёкге да сорлугъум келе эди, къалай хорлайым мен бу белгисиз къайгъымы бла бу мен ангыламагъан къууанчымы деп. Бир кюн мен сорууларыма жууап тапханча да болдум.

Кюнледен биринде, хар замандача, биз станциядан къайтып келе эдик. Ашхам къарангысы тюшюп, кёкде аз-аздан жулдуз сюрюуле кёрюне башладыла. Кенг тюз, жукъусу келгенча, шошду. Жаланда Даниярны ауазы, шошлукъну буза, бир зынгыр эшитиле, бир а тюзно жумушакъ къарангысында жутула эди. Джамия бла мен а аны ызындан бара эдик. Алай бу жол Данияргъа не болгъан эсе да, аны жырында адамгъа бек ётген аллай бир жумушакъ термилиу бла жангызлыкъны ачкыл татыуу сезиле эди... Джамия да, мен да, аны терисине кирип къалгъанча, Данияргъа эригенден, жиялукъларыбыз тамагъыбызгъа тыгъылып, амалсыз болдукъ.

Джамия, башын энишге бошлап, арбаны къангасындан къаты тутуп келе эди: Даниярны ауазы кюч ала башлагъан кезиуде ол, этиучюсуча, башын да бир силкип, бара тургъан арбагъа секирип минди да, Даниярны жанына олтурду. Эки къолун да кёкюрегине къысханлай, ол сын болуп барады. Мен арбаны жанында бара эдим да, алгъаракъ ётюп, жанларындан кёз жетдирдим. Данияр, Джамияны эслемегенча, жырын бузмады. Бир кезиуде Джамия, къолларын кёкюрегинден энишге тыншчыкъ бошлап, Данияргъа жууугъуракъ тепди да, башын аны инбашына салды.

Кёзно къысып ачхан тенгли бирчикге Даниярны ауазы бёлюндю, сора жангы кюч алып, бийикге учду. Ол суймекликни юсюнден жырлай эди!.. Мен сейирден хайран болдум!

Жукъусурагъан тюз, чагъып къалгъанча, тепди, чайкъалды, къарангыны юсюнден атды, мен а ол кенг тюзде эки суйгенни кёрдюм. Ала мени эслеген да этмей эдиле, мен аланы бу дуняда болгъанларын унутуп, жырни макъамына кёре, арба юсюнде бирча чайкъала баргъанларына жүрюшюмю бузмай къарай эдим. Аланы мен не ангылаялмай эдим, не таныялмай... Данияр алгъыннгы Данияр эди, кесини тауусулгъан солдат гимнастёркасы бла, алай эки кёзю уа къарангыда жылтырагъан этгенча кёрюне эдиле. Бири да Данияргъа къысылып тургъан Джамиям эди, алай ол шош эди, ийменип, кирпиклеринде, чыкъ тамычылача, жылтырай тургъан жиялукълары бла... Была, мен таныгъанла угъай, жангы, болмагъанча насыплы адамла эдиле. Данияр кесини жүрегини бек теренинден чыгъаргъан макъамларын саулай анга атай эди, анга деп жырлай эди, аны юсюнден!

Биягъы манга Даниярны жырларына тынгыласам келиучю къайгъы келип, саулай бийледи. Болсада мен не этерге суйгеними ангыладым.

Мен аланы суратха салыргъа сюе эдим! Сагъышымдан кесим къоркъдум. Къоркъсам да, аны этмей къоймазгъа къаст этдим. Хау,

мен аланы ма былай насыплы болуп ишлерикме суратларын. Тюз бусагъатдача!

Эталлыгъ а болурмамы? Къоркъууум бла къууанчым бир болуп, солуууму тыйдыла, неми да унутуп, татлы умутларым учундуруп барама. Мен да насыплы эдим, билмей эдим да манга артда къаллай кюн келтирлигин бу таукел итиниюум.

Жер юсюн Данияр кѳргенча кѳрюрге керекди дей эдим кесиме, Данияр жыры бла айтханны мен бояула бла айтыргъа керекме. Мени да боллукъдула тауларым, жайлыкъларым, адамларым, кырдыгым, булутларым, сууларым...

Ол заманда мен былай окъуна сагъыш этген эдим: «Бояула уа мен къайдан аллыкъма? Школда берлик туююдюле: аланы кеслерине да керекди!» – деп, ишни бек башы ол болгъан кибик.

Биз бирибиз да сакъланмай тургъанлай, баям, жюрегинде къайнагъан сезимлеге хорлатып, Джамия Даниярны эки къолу бла да боюнундан къучакълары. Алай олсагъатдан сокъураныпмы, эс жыйыпмы, терк окъуна арбадан секирип тюшдю. Данияр, жырын юзюп, жюгенлеринден тартды да, атла тохтадыла.

Джамия, аркъасын буруп, тюшген жеринде сюелгенлей къалды. Сора, башын къагъып, жанына хыны бурулду да, кѳлю толгъанын букъдура:

– Не къарайса? – деди Данияргъа, бетине къарамай. Бир кесек тынгылап, – къарама манга, бар жолунга, – деп къошду. Сора басма жыйрыкъчыгъы да желпегей эте, бизни арбабызны къатына жетип, ачыуун менден алгъанча:

– Сен а не аралып тураса? – деп, манга да ачыуланды, тырман этди: – Олтур, ал жюгенлеринги! Э-э-х, сиз экигизни... – деп, бизни жаныды.

«Не болду мынга?» – деп, сейир эте, жюгенни къаты тутуп барама. Алай аны соруп кереклиси да болмаз эди. Тынчмы эди анга, аны неяхлы эри бар эди, сау эри! Кеси да – къайда эсе да Саратов тийрелеринде госпитальда.

Бир тюрлю бир затха сагъыш этерге суймей эдим мен а. Анга да, кесиме да бирча къайнай эди сарыным. Даниярны энди жырламазлыгъын билип, манга да энди аны жырларын эшитирге тюшмей къаллыкъды деп ангыласам, Джамияны кѳрюп болмай къалыргъа да болур эдим.

Асыры арыгъандан санларымы жыялмай эдим. Теркирек жетип, саламгъа бир тѳнгерер эди! Жоргъалап баргъан атланы къарангыда чайкъалып баргъанлары кѳроне эди. Арба асыры силкиндиргенден, жюгенле къолумдан учхалап кете эдиле.

Индыргъа жетгенлей, атланы хамутларын тешип, арба ичине атдым да, саламгъа аудум. Бу жол атланы отларгъа Данияр къыстады.

Эрттенинде жюрегимде бир уллу къууанчлы сезим бла уяндым. Мен Даниярны бла Джамияны суратларын ишлерикме! Кѳзлерими къысып,

ол сурат тамам кяаллай боллугъун кёз аллыма келтирдим – кисточка бла бояуланы ал да, ишле да башла!

Суу боюнуна чабып, бетими жуууп, кишенленип тургъан атланы кьатларына бардым. Юсюне сууукъ чыкъ тюшюп тургъан люцерна аякларымы кьамичилей эди, аякъ тюплеримде жарылгъан жерчиклерими ачыта эди, алай манга бир иги эди, хычыуун. Чабып бара, тегерекде не бола тургъанын эслерге жетише эдим. Ма кюн, тау артындан чыгып, таякъларын жерге созады, суу жагдада кеси аллына чыгып ёсген чёплеуню башы уа – кюннге. Аны юсюне акъбаш чыпчыккъла басынганлыкыгъа, ол кюнден юлюшюн алып, урлукъ четенинде къара бюртюклерин суудан къандыра эди. Ма арыкыны арба чархла халек этген кечиую, суу да жолгъа ычхынып. Алайда уа чернил бетли чакъгъан дугъуманы, ёсюп, белинге жетген ариу ийисли жоккусу. Мен туугъан жерими юсю бла чабып барама, къарылгъашчыккъла уа мени башымда бир бирге эришгенча къуушадыла.

Ах, бояуларым болса эди, эрттенлик кюн бла кёксюдюм акъ тауланы, юсюнде чыкъ жылтырагъан люцернаны бла арыкыны къатында ёсген чёплеу башны суратларын салырча къагъытха!

Ындыргъа къайтханымда, мени тейри кылычны бояуларына ушагъан жарыкъ халым олсагъатлай мутхуз болду. Мен тютююп, мугурайып тургъан Джамияны кёрдюм. Ол бюгече жукъламагъаннга ушай эди. Эки кёзюню тюбю да къаралып, мудах болуп тура эди. Манга ол, этиучюсоча, ышармады не саламлашмады. Орозматны кёргенлей а, къатына барып, саламлашхан да этмей:

– Магъыз арбагъызны. Къайры суюсегиз, ары ийигиз, станциягъа уа энди мен барлыкъ туююлме, – деди.

– Неди бу айтханынг, Джамия, саскымы къапханды сени? – деп, Орозмат жумушакъ ышарды.

– Манга энди соруу этип туруп кереклиси жокъду. Барлыкъ туююлме дедим эсе, – барлыкъ туююлме!

Орозматны бетинде ышаргъаны ёчюлдю да:

– Сюемисе, суюмеймисе – мирзеуню элтириксе! – деп, кьолтукъ таягъын жерге урду, – адам жанынга тийген эсе, айт – муну аны боюнунда сындырырма. Алай туююл эсе, тели болма: урушдагъыланы гыржынларын ташыйсыз, кеси эринг да анда ушайды да! – деп кызыды. Сора, хыны бурулуп, таягъы бла секире-секире, алайдан кетди.

Джамия уялды, кызарды, сора Данияр таба къарап, тыншчыкъ кючсюндю. Данияр а арлакъда аркъасын буруп, айыл бауланы тартдыра тура эди да, Орозматны бла Джамияны даулашханларын толу эшитгенди, баям.

Джамия, кьамичисин кьолунда ары-бери эте, бир кесек мычыды да, кьолун умутсуз булгъап, мыккыл атлай, арбасы таба кетди.

Данияр атланы, солутмай, чапдырып келгени ючюн болур эди, ол кюн биз келиучю заманыбыздан артха алгъаракъ къайтхан эдик. Джамия жол узуну кёзюн кётнормей, тынгылауну ийгенлей тургъан эди.

Мен а аллымда, кюйюп, къаралгъан тюзю кёре тургъаныма ийналмамай эдим. Ол тюнене башха тюрлю эди да!

Мен къачан эсе да бир аны жомакъда эшитгенча болуп, башымдан кетмей эди аны, тюбюн башына буруп, тейри къылыч боялу насыпны нелляйлыгъын манга баям этген сураты. Ол кюн Аллах манга: «Жашау ма быллай да болады», – дегенча, мен аны жүрекни терк-терк урдура, кёз къаматхан ариулугъуна шагъат болгъанча эдим. Ол ариулукъну кёз аллымда къалгъаныча, бир затчыгъын да къошмай-къоратмай, эсимде сакълаялырмамы деген къоркъуу тынчлыкъ бермей эди.

Жаланда базманчы къатындан къаты акъ къагъытын урлагъанымдан сора тынчайдым. Жюрегим асыры ургъандан, чыгъып окъунамы кетеди деп, чапханлай тишле артына кирдим. Чабып бара, мирзеу суууруучуладан «секиртген» сыйдам жүрекни юсюне къагъытымы жайып, атам айтханча:

– Аллах, сен болуш. – деп, шыбырдап, карандашымы къагъытха жетдирдим...

Ала мени биринчи тартхан билмечи сызларым эдиле. Алай къагъытда Даниярны сыфаты чыгъа башлагъанда, мен неми да унутдум! Энди мен ол август айны кечеги кенг тюзю да тюшген сундум къагъытха, Даниярны жырын эшите тургъанча кёрюндю, аны кесин да кёрдюм – кюннге кюйген жалан кёкюреги бла, башын да ёрге тутханлай. Сора – аны инбашына башын салып тургъан Джамиляны.

Ол мени кесим салгъан биринчи суратым эди: ма арба, ма Джамиля бла Данияр экиси, жүген да, арбаны ал къангасына атылып; къарангыда аз кёрюннген атланы сыртлары, арлакъда уа – тюз бла кечеги жулдузла.

Мен алай къаныгъып ишлей эдим ол суратны – тегерекде не бола тургъанын не кёрмей эдим, не эшитмей эдим.

Жаланда:

– Не, сен сангырауму болгъанса? – деген ауаз жыйдыргъан эди эси-ми. Ол Джамиля эди.

Мен къызардым, абызырадым да, суратны букъдурургъа жетишмей къалдым.

– Арба жүкленип, сен а жокъ, сау сагъат къычырабыз, эшитмейсе! Не зат ишлейсе былайда? Бу уа ненгди? – деп сорду да, Джамиля суратны къолуна алды:

– Гм! – деп, инбашларын къакъды.

Мен жерге кирип къалыргъа да угъай демезча болдум. Ол, суратха иги кесек къарай кетип, манга мудахсыннган мылы кёзлерин кётюрюп, тыншчыкъ:

– Кичине бала, муну манга бер да къой... Мен аны букъдуруп... – деди. Сора, эки бюклеп, суратны къоюнуна сукъду.

Жолгъа чыкъгъаныбызда, келалмай эдим кесиме. Тюз тюшдеча болду хар зат. Ийнаналмай эдим мен ол кёрген затларымы ушатып, къагъытха суратларын салалгъаныма. Алай жүрегими теренинде бир хыйласыз, сабий къууанч, ёхтемлик окъуна жаратылып, бир бирине ал бермеген

умутла бла муратлагъа айландыла да, башымы тегерек айландырдыла. Мен энди кеп тюрлю суратла ишлеригим келди, алай карандаш бла угъай, бояула бла.

Асыры терк баргъаныбызны да эслемей эдим. Атланы Данияр хайдалата эди. Джамияла да атланы андан артха къалмай сюре эти. Тегерекге къарай, бирде ол не затха эсе да, терслиги болгъанча, уяларакъ, эриуло да ышара эди.

Аны жарыгъан халын кѳргенимде, мен да ышардым. Алай эсе уа, ол Данияр экибизге энди ёпкелемейди, тилесе, Данияр жырлагъан да этер бюгюн.

Станциягъа ол кюн келиучю заманыбыздан иги да алгъа жетген эдик, алай атла уа, кѳмюк этип, халек эдиле. Данияр, жете келгенлей, машокланы ёрге ташып башлады. Ким биллик эди аны къайры ашыкъгъанын, не бола тургъанын да?! Ындырны хунасыны жаны бла поездде ёте башласала, ол, тохтап, аланы сагъышлы къарамы бла ашыра эди. Джамияла да, аны акъылында не болгъанын ангыларгъа кюрешгенча, Данияр къарагъан жары бура эди къарамын.

– Бери бир келчи, нал тюше турады, тешерге болуш, – деп чакъырды ол Даниярны.

Данияр, атны аягъын эки тобукъ ортасына къысып, салынып тургъан налны юзюп, ёрге къопханында, Джамияла, аны кѳзюне къарап, шош сѳлешди:

– Сен не этесе, огъесе ангыламаймыса? Сау дуняда менден сора жан жокъму сунаса?.. – Данияр, тынгылагъанлай, кѳзлерин букъдурду.

– Манга бир тынчмы сунаса? – деп кючсюндю Джамияла. Даниярны къашлары ёрге секирдиле да, ол анга сюйген кѳзле бла мудах къарап, бир затла айтды, алай асыры тынч сѳлешгенинден, мен айыралмадым, ол а, не затха эсе да ыразы болгъанча, терк-терк атлап, арбасы таба кетди. Кетип бара, ол налны къол аязы бла сылай-сылай бара эди. Аны ызындан къарап, Джамияланы къаллай сѳзлери жапсарыргъа боллукъ эдиле Даниярны деп, сагъыш эте эдим. Алай, ауур кючсюнюп: «Манга тынчмы сунаса?» – деген сѳзле не хазна жапсарсынла кимни да.

Биз, жюгюбюзню да къотарып, кетейик деп тургъанлай, арбазгъа бир жаралы солдат кирди, – арыкъ, юсюнде уа – угу-жугу болгъан шинели, артмагъы да – аркъасына атылып. Ол кирирни аллында станцияда поезд тохтагъан эди. Солдат, тегерегине къарап:

– Ким барды мында Кукуреуден? – деп къычырды.

– Менме Кукуреуден! – деп жууапладым мен.

– Сен а, къарындашчыгъым, кимникисе? – Солдат мени таба атлагъанлай, Джамияланы кѳрюп къойду. Сейир да этип, жарыкъ ышарды.

– Сенмисе, Керим?! – деп жарыды Джамияла.

– Ой, Джамияла, эгешчигим! – Солдат, алгъа терк атлап, эки къолоула да Джамияланы къолун къысыды. Ол Джамияланы жерлеши кѳре эдим.

– Къалай тап болду! Тюз билген этгенча, бери къайтырыгъымы! – деп, солдат къууанып сѳлешеди, – ма бусагъатчыкъда тюшгенме поезд-

ден. Садкык бла бирге госпитальда эдик. Аллах айтса, ол да бир айдан, эки айдан сора дегенча кыйтырыккыды. Кетерге саламлаша туруп, мен анга жаз кыагыт, тапдырырма деген эдим да... Ма, саппа-саулай, тас этмей келтирдим, ал, – деп, Керим Джамиялга ючгюл кыагытны узатды.

Ол кыагытны сермеп алганча алды да, бир кыызарды, бир агъарды, сора, эслетмезге кюреше, Данияргга кез жетдири.

Ол заманда ындырда сюелгенича, арбасыны кыатында эки аягын да кенг салып, Джамиялга тюнгюлююлю кыарап тура эди. Олсагыт тегерекден-башдан адамла чабышдыла. Солдатны таныгъанла, жууукъ жетгенле да чыккыдыла. Аны-муну кердюнгмю дегенча соруула кыуюлдула.

Джамия анга сау бол деп айтыргга жетишгинчи, жаны бла Даниярны арбасы дауур этип озду. Арбаздан бирле кыуугъанча чартлап, жолну чунгур-дуппуларында секире, болганны буккыгга алдырып узайды.

– Тели ауруууму барды муну? – деп кычырдыла, ызындан кыарап, адамла.

Солдатны кыйры эсе да алып кетип тура эдиле, Джамия экибиз а, арбаз ортасында сюелип, узая барган буккы толаннга кыарап сюеле эдик.

– Барайык, джене, – дедим мен.

– Бар сен, мени кесимлей кый, – деди, Джамия, кыйюксюнюп.

Биринчи кере бара эдик биз башха-башха. Кызу хауа кыургкакъ эринлени кыйдюре эди. Кыйюп жарылган жер, кюнню узунуна агъаргынчы кызып, бусагыатда уа суууй турганча керюне эди, юсюн тузлу чал жаба. Кюнбатышны тюз аллай аккыыл тузлу чарсында кыарыусуз чайкыала эди керюмдюсю бузулган кюн.

Анда, кыауггалы керню кыйырында, кыызгылдым-сары булутла басына башлагъан эдиле.

Тохтап-тохтап, исси жел жете эди, акъ буккы болуп, атланы жухларына олтура. Сора жалкыаларын тозуратып оза эди, акътасманы силпи кекеллерин жюгюндюре. «Жауунму жауарыкк болур?» — дедим мен. Бир ышыкксыз керюндюм кесиме, аллай кыйгы бийледи жанымы! Терк барыргга сыймеген атлагга кыамичини жетдире барама. Узунаяк дууадакыла, кыйгылы чаба, кыйры эсе да кюл таба оздула. Жол юсюн жел кыуругъан мант чапыраккыладан толтурганды. Ала бизде есмейдиле – кызах тюзледен жайылгандыла, баям. Кюн да батды. Тегерекде жан да жокк. Жаланда кюн узунуна талчыккыган тюз.

Мен ындыргга жетгенимде, кыарангы тюшюп эди. Тегерек шош, жел да жокк. Мен Даниярны излеп кычырдым.

– Ол суу боюнуна кетгенди, – деди кыалауур. – Кызыудан онг жокк, хар ким юйлереини жайылгандыла. Аяз айланмаса, ындырда этеригинг жоккду!

Атланы отларгга кыстап, суу боюнуна бурулдум, – жар тюбюнде Данияр сыйюучу жерни таный эдим.

Ол, гуппурчукк болуп, башын да тобуккыларына салып, жар тюбюнде екюрюп барган суугга тынгылай олтура эди. Мен аны, кыатына

барып, кьучакълап, бир иги зат айтырыгъым келди. Алай мен не айталлыкъ эдим анга? Бир кесек сюелдим да, артха кьайтдым. Артда уа, саламда кеп жата кетип, булутла кьаралтхан кекге кьарап: «Ярабий, жашау былай ангылашыусуз бла кьыйын нек болур?» – деп сагъыш этдим.

Джамиля энтта да кьайтмагъан эди. Кьайда кьалгъан болур бу? Арыгъаным хорласа да, кезюме жукъу кирмей эди. Таула башы булутланы теренинде элияла чакъсала, тегерек жарый эди.

Данияр келгенде, мен алыкъа жукъламагъан эдим. Ол, ындырны тийресинде ары-бери атлай, терк-терк жолгъа кьарагъанын эслеп турдум.

Сора, келип, мени жанымда саламгъа ауду. «Кетер да кьалыр бир жары, кьалмаз элде! Кьайры барсын ансы? Жангыз, юйсюз-юйюрсюз кимге керекди ол?»

Жукъусурай башлагъанымда эшитдим жууукълаша келген арбаны тауушун. Келди дейме Джамиля...

Кьаллай бир жукълагъаным эсимде туююлдо, алай кьулакъ жаным бла салам юсюнде атлагъан аякъ тауушла эшитдим, сора мылы кьанат тийгенча, инбашыма бир зат ышылып озду. Мен кезлерими ачдым. Ол Джамиля эди. Ол суу боюнундан сыгъылгъан жыйрыкъ бла келгенди. Джамиля, тохтап, тегерегине тынгысыз кьарады да, Даниярны кьатына олтурду.

– Данияр, мен келдим, кесим келгенме, – деп, шыбырдап айтды.

Тегерек шош эди. Кекден, тауушу-даууру болмай, элия эниште учхалады.

– Сен ёпкелепми кетген эдинг? Мен бекми кьыйнадым сени?

Биягъы сангырау шошлукъ, жаланда суу жагъадан зылды юзюлюп, аны суугъа кемюлген тауушу келди.

– Мен терсеми да? Сен да туююлсе терс...

Узакъда биягъы кек кюкюреди. Элия Джамиляны бетин жарытды. Ол, артха бурулуп, Данияргъа кьысылды. Элгенгенден, аны инбашлары Даниярны кьолларыны туююнде кьалтырагъан эте эдиле. Джамиля Даниярны жанында таянды.

Бурдум этип, жел жетди да, саламны тегерек айландыра кетип, ындыр кьыйырында анса да тентирей тургъан балаганнга кесин уруп, сора, жанбаш бурула, жол таба кетди.

Биягъы булутла ичинде от чагъып, ызы бла кьургъакъ чыбыкъ сынган таууш этип, башыбызда элия атылды. Кьарагъан да, кьууанган да этдим – жел кьагыш жауун келеди, быйылгъы жайда, баям, ахыр кере.

– Мен сени анга алышырыкъмы сунган эдинг? – деп, Джамиля кьызыу шыбырдай эди, – угъай-угъай! Ол мени суююп да алмагъанды.

Атымы окъуна кьагъытыны бек ахырында учхара сагъынып кьуюучу эди. Керекмейди энди манга аны саламы да, кечикген суюмеклиги да. Адамла уа не суюселе, аны айтсынла! Мен сени кишиге да берлик туююлме, мени жыйынымдан ажашхан жангыз зурнугум, мени жаным, мени жюрек жырым...

Эрттеден, сени танымагъан заманладан бери сую эдим, ол заманладан бери сакълай эдим, келлигинге ашыгъып. Сен а келдинг, къалай сакълагъанымы сезгенча. Элия таякъла, ууалып, бир бири ызларындан жар тюбю бла баргъан суугъа чанчылдыла.

Сёдегей тюшген сууукъ тамычыла, къургъакъ саламны шыбыр-шыбыр тауушха алдырдыла.

– Джамиям, Джамалтай! – деп, шыбырдай, Данияр къыргъызы, къзаха да жюрютген ариу атланы санап айта эди Джамиялгъа, – бери айланчы, кёзюнге къарамагъа къой. – Жели бла келген жауун бекденбек жаууп башлады.

Къошну башындан жел юзген кошма¹, бир уллу жаралы къанатлыча, кесин жерге-жерге урады. Жауун а, къарыу ала, уруп жауады. Кёк, бирден тутуп, сёдегейине элия таякъларын чартлатды да, къаты кюкюреди. Таула башында да жаз башында къуйкъа² чакъгъан къызыл гюлле бетли элияла аякъ бюге чартлайдыла. Жел а, кесин сынагъанча, къарыуун аямай, бурдум этеди...

Жауун да къуя, жүрегими къалай ургъанын эшите, саламгъа кёмлюоп жатама. Мен насыплы эдим! Мени халым, кёп ауруп, бююн а, къобуп, кюннге къараргъа эшикке чыкъгъанча алай эди.

Жауун да, жарыкъ да мени салам тюбюнде да таба эдиле, алай манга хычыуун эди. Мен, ышара, жукъугъа батып бара эдим. Алай ол хычыуунлукъну сылтауу Джамиялны бла Даниярны шыбырдашханларымы, огъесе салам юсюнде селее баргъан жауунну тауушуму эди?..

Кюз келе турады. Энди жауунла башланырыкъдыла. Хауада мылы акътасманы бла суу саламны ийиси сезиледи. Кюз арты бизге не келтирлигини юсюнден а мен нек эсе да сагъыш этмей эдим.

Ол кюз артында, эки жыл бармай туруп, мен жангыдан школга бардым. Дерследен сора суу боюнуну барып, бусагъатда тауушу, даууру да тунчукъгъан гумнону къатында олтура эдим. Былайда мен школда хайырланган баяула бла кесими биринчи этюдларымы – уллу болмагъан суратларымы сала эдим. Суратланы алаамат эталмагъанымы ол заманда билимим бла окъуна уста ангылай эдим. «Бояула жукъгъа жарамайдыла. Иги бояуларым болса эди!» – дей эдим кесиме, алай иги бояула не тукъум болгъанларындан хапарым болса уа!

Артда, иги да кеч, кёрдюм мен къоргъашин орунчукълагъа къуюлгъан керти бояулары.

Бояу бояу болса да, устазларым айтханнга уа тюшюндюм: окъургъа керекди, ол ишни эбине тюшер ючюн. Алай окъууну жаланда тюшюмде кёрюрге боллукъ эдим, ол заманда къарындашларым, хапарлары да болмай – урушда, анам а къатына да къоярыкъ туююл эди эки юйюрню да тухан жангыз жигитни къайры иерге да. Башханы къой, сагъыныргъа да базынмай эдим. Кюз арты уа, ёхчеге этгенлей, бирда ариу болгъан эди – олтур да, аямай сал ол къудуретни суратын!

¹ Кошма (къзаха) – юртаны башын жапхан кийиз.

² Къуйкъа – бюркюп.

Энди сууукъ суулу Куркуреу да таркбайгъанды. Сууну сай жерлеринде уллу гыйы ташланы юслерин кьаралдым жашил габу басханды, башхаларында кьызгьылдым-сарысы да кьрюнеди. Эртте тюшген сууукъла жаш терекчиклени чапыракъларын тюшюргендиле, алай тал терекчикле уа сары кьаты чапыракъларын алыкъа атмагъандыла.

Жылкычыланы жауун суула жуугъан жалынбаш кьошлары суу ауузда саргьалгъан алысынны юсюнде кьараладыла, ожакъларындан а ариу ийисли тютюнчук, бурулуп, кькге кьтюрюледи.

Кюз артында болуучусуча, ажирле тегерекни зынгырдатып кишнейдиле, байталла да тегерекге чачылышып, артха кьайтыргъа артыкь излемейдиле. Энди жаз башы жетгинчи, аланы бирге тийишидирген алай тынч иш боллукъ туююлду. Таудан тюшген уллу аяклы малла да, сюрюу-сюрюу болуп, орулгъан сабанда кьаурагъа жубана айланадыла, аны башындан аягъына дери жол-жол этип.

Кеп да турмай, жел да келди, кюн бокъланды, кьышны келечилери – сууукъ жауунла башландыла. Бир жол ариу кюн болду да, мен суу боюнуна эндим. Анда юзмез чекген сай жерчикде кьызыл-ала болуп сюелген тау тукьузгюню бир бек жаратып кетген эдим да, сууну жаймасындан узакъ болмай, жаш терекчиклени ичинде олтурдум. Ашхам заман эди. Алайлай мен экеуленни кьрюп кьойдум. Ала, баям, сууну жайма жери бла этгендиле. Ол экиси Данияр бла Джамиля эдиле! Мен, кезюмю кьакъмай, алагъа сакъсынып кьарайма. Бетлеринде не эсе да бир кьайгьылары болгъанын эслемим. Данияр, аркьасында машогу бла хыны-хыны атлай, туюмеси этилмеген шинелини этеклери да эскиден тауусулгъан кирза сапогларын сопакълай бара эди. Джамиля башына акъ жаулукъчугъун кьысып эди, юсюнде уа – ариу кьолан, мажал жыйрыгъы. Аны кийип, базарда айланыргъа бек суююучю эди ол. Аны юсюнден а – сырылгъан кьатапа женгсизи. Бир кьолунда – уллу болмагъан туюмчек, бирси кьолу бла уа Даниярны машогуна бауундан тутханлай, экиси да не затны юсюнден эсе да селешип бара эдиле.

Ма энди ала, жаяу жолчукъгъа тюшюп, чийлени ичи бла жол тутуп барадыла. Мен а, ызларындан кьарап, не этерге билмейме. Кьычыргъанмы этейим? Алай тилим тынгылауугъума жабышып кьалгъанчады. Батып баргъан кюнню ахыр таякълары кьая кьоюнлагъа кьысылып тургъан кьолан булутчукъланы бир сылап этдюле да, олсагъатлай кьарангы бет алып башлады. Джамиля бла Данияр а, артха кьарамай, темир жол станция табагъа ал буруп барадыла. Чийле ичинден бир-эки кере башлары кьарап, артда уа кьрюнмей кьалдыла.

– Джамиля-а-а! – деп, кючюмден келгенича кьычырдым. «А-а-а-а!» – деп, кьая кьызы жууаплады.

— Джамиля-а-а! – деп, дагъыда кьычырдым да, не этгеними ангыламай, кесими аланы ызларындан атдым. Суугъа кирип, аны ичи бла энишге чапдым. Сууукъ суу бетиме чачыла эди, юсюм жибигеннге да кьарамай, кючюмден келгенича, жол айырмай, ызларындан чабама. Алайлай, не затха эсе да аягъым илинип, жерге бир аман тийдим. Бетими

жилямукъларым жууа, башымы кётюрмей жата эдим. Къарангы мени инбашларымы басханча кёрюндю. Чийни бюгюле тургъан сабакълары, манга жанлары ауругъанча, жарсыулу сызгыра эдиле.

– Джамия! Джамия! – деп, жүрексине эдим, жилямукъларымы жута.

Мен бек багълалы, мени жанымы бек жууукъ адамларындан айырыла тура эдим. Тюз ол сагъатчыкъда, жерде жатып тургъанымлай ангылагъан эдим Джамияны суйгеними. Хау, ол мени биринчи суйгеним эди, биринчи сабий суймеклигим.

Жибиген жингиригиме бетими тирегенлей, къопмай кёп жатхан эдим. Ол мени къуру Джамиядан бла Даниярдан угъай, сабийлигимден айырылыуум эди.

Къарангыда къармала, юйге жетгенимде, арбаз къаугъадан бла даурдан толуп: ким атланы жерлей, ким да ачгулу сёлеше. Ичгени татыгъан Осмон а, атын тепсете, тамагын бошлап, болалгъаныча къычыра тура эди:

– Эртте окъуна къыстап къояргъа керек эдик ол тукъумсуз-жукъсуз итни элден! Сау тукъумну къалай бедишлик этди! Кёргенимлей, ёлтюрлюкме, тутсала, тутсунла, мен къайда болса ышыкъсызлагъа тиширыуларыбызны секиртдире турмам энди. Хайдагъыз, жигитле, тебирейик, къайры кетерикдиле? Бир жары да кеталлыкъ туююлдюле, станцияда жетербиз!

Мен сууукъсурагъан иш да этдим: къайсы жанына барлыкъ болурла? Алай къуугъун уллу жол бла станциягъа кетгенин ангылагъанымдан сора, тынчайып, кишиге да кёрюнмей, юйге къутулдум. Бир адам да мени жилямукъларымы кёрюрюн суймей, атамы тонуна башым бла чулгъанып жатдым.

Къаллай бир сёз, къаллай бир даулаш бар эди элде! Тиширыула, бирден бирге ётдюрюп, Джамияны жырта эдиле.

– Телиди ол – кеси насыбын малтап, аллай жерден кетген!

– Не затына алданган эди бу муну! Жангыз бир шинель кибиги бла эки жыртыкъ сапогу!

– Хау-хау, толу арбаз малы болмай а! Юсюндеги – байлыгъы. Охо-охо, ашыкъмасын, жингиригин къабар алыкъа, жеталырма ансы?

– Аны айтсанг а! Садыкъны уа не хатасы бар эди? Аман жашмы эди? Билирге суйсе – элде биринчи жаш, кишини аллына иймеген!

– Къайын анасы уа?! Аллах аллай къайын ананы хар кимге берип да бармайды. Барчы, бир изле, табаллыкъ эсенг аллай байбийчени! Акъылсыз, башына-аягъына тийишли болмагъан иш бла кесин къалай жоюп къойду!

Жангыз мен болур эдим Джамияны терслемен, энди мени болмагъан келинчигими айыпламагъан! Не эски эди эсе да Даниярны юсюндеги шинели, не жыртыкъ эселе да сапоглары, мен ахшы биле эдим ол жүреги, кёлю бла да бизден кёпге бай болгъанын! Джамия аны бла насыплы болмаз деген сёзге мен ийнанмай эдим, угъай! Анама жаным

бек ауруй эди ансы. Аны алгъыннгы кючю-къарыуу Джамия бла бирге кетгенча эди. Ол мудах болгъанды, мугурайгъанды. Энди ангылайма анга кюч кёрюннгенин жашау бирде эрттеден келген адет-къылыкъланы, адам юйреннген ызны тамыры бла тюрлендирип, тюбюн башына буруп къоялгъанын. Мазаллы терекни боран тамырлары бла бир къобарса, андан сора ол жангыдан чагълалмайды, алгъыннгы халына къайталмайды.

Анам алыкъа бир адамдан да тилемегенди, халы сууур ийнеге деп: ёхтемлиги жибермей эди. Мен а бир кюн школдан келгенимлей эследим, ийнеге халы суууралмай, къоллары къалтырай, бетин а кёз жашлары жууа олтургъанын.

– Ма, сууур халыны, – деп, терен кючсюндю. – Къуруду Джамия... Ах, къаллай байбийче боллукъ эди ол бу юйде! Кетди да къалды!.. Харам этди... Кетген а нек этди? Бизними жаратмады?..

Анамы къучакълап, Даниярны къаллай адам болгъаныны юсюнден айтып, жапсарлыгъым келди, алай базынмадым. Мен алай этген болсам эди, аны жанына тиерик эдим. Ёмюрден ахыргъа кёлюн къатдырлыкъ эдим.

Къалай-алай болса да, мени ол ишге суююп-суюмейми къатышханымы киши сурамаса да, шагъат болгъаным элге баям болду.

Кёп да турмай Садыкъ да келди. Эшитгенинде, не сёз, бек къыйналды, мудах болду. Осмоннга: «Кетди эсе, жолу – мамукъдан. Бар да сор къалайдан келир хапары?! Бизге да тиширыу аты къурумаз. Алтынчач тиширыу окъуна тутмайды андан аманы жокъду деген эркегырыуну окъуна магъанасын», – десе да ичгени хорлагъан кезиуде, ичи уа кюе эди, жана...

– Ол а алайды! – деп жууаплай эди Осмон да. – Алай ол заманда къолума тюшмеди ансы, ёлтюрлюк эдим! Ол бирин а чачындан атны къуйругъуна къысаргъа керек эди! Къыбыла таба тутхандыла, баям, жолларын – мамукъгъа, неда къазах юйле сайын айлана болурла, юйренмейми къалгъанды! Алай бир затны ангылаялмайма, бу къаллайла болгъан иш болду? Кишини эсинде, сагъыгъышында да болмагъан? Бары да ол уялмагъанны кесинден чыкългъанды! Аны мен!..

Осмонну ол сёзлерине тынгылай, мен: «Не, унуталмаймыса ол санга чалгъыны заманында этгенин? Сен итден башха туююлсе», – деригим келе эди.

Бир кюн юйде олтуруп, не зат эсе да школ газетге сурат эте тура эдим. Анам да от жагъада кюреше. Алайлай Садыкъ хыны кирип келди. Бети огъурсуздан агъарып, кёзлерин да жепичикле этип, кесин манга атды да, бурун тюбюме бир къагъытны тиреп:

– Муну сенми этгенсе? – деди.

Мен абызырадым. Ол мени биринчи этген суратым эди. Данияр бла Джамия, тюз сау адамлача, суратдан манга къарадыла.

– Мен.

– Бу кимди? – деп, бармагъын къагъытха тиреди.

– Данияр.

– Сатхыч! – деп кычырды Садык, бетин бетиме тиреп.

Суратны ууакь-ууакь жырттып, жерге атды да, эшикни уруп, чыгып кетди.

Кёпге дери тынгылап туруп, анам:

– Сен билеми эдинг? – деп сорду.

– Хау, биле эдим.

Печыге таянганлай, анам, кырамында кёлкялдысы бла сейири бир бирин алыша, жютю кырай эди манга. «Мен энтта ишлерикме ала-ны!» – дегенимде, ол, ачыусунуп, тюнгюлген халда башын булгыады.

Мен а, юй тюбюне жайылган кыагыт хурттаклагыа кырап, ачыу-умдан солуюум тыйылганча болдум.

Санай эселе, санасынла мени сатхычча. Кимни сатдым мен? Юй-юрюбюзноюю? Тукьумубузному? Алай мен кертиликни сатмаганма, жашауну кертилигин, бу эки адамны кертилигин. Мен бу затланы бир адамгыа да айталлыкь туююл эдим, анам окыуна ангыларыкь туююл эди мени.

Кыагыт хурттакла, жаны болган затлача, юй тюбюнде тегерек айланганча кёрюне эди мени кёзюме. Данияр бла Джамия, сау адамлача, суратдан манга кыраган кезиучюк акылыма алай туюрелип кялган эди, ол сагыатда Даниярны август айны кечесинде жырлаганы кыулагыма келгенча болуп, аланы кетип барганлары кёзюме кёрюнюп, мени жолгыа чыгыарыгым келген эди, алача чыгып, арсарсыз насыпны кыйын жолуна атланырыгым келген эди.

– Мен окыургыа барлыкьма... атагыа айт. Мен суратчы болургыа сюеме! – дедим анама кыаты.

Аз да ишеклигим жокь эди аны урушда жоюлган кыарындашларымы эсгере жыларыгына, тырман этеригине, алай, мени сейириме, ол жыламады. Жаланда тыншчыкь мудах айтды:

– Бар... Энди сизни кыанатларгыыз кыатхандыла да, аланы кесигизча кыагыасыз...

Бийик учалырмысыз, огьесе... – биз аны кыайдан билейик. Ким билсин, сиз тюз окыуна болурсуз. Бар... анда жыаргыа да болурса акылынгы. Адамгыа иш туююлдю ол – сурат этип, анга бояу жакыган. Окыу да кёр... Алай юйюнгю унутма.

Ол кюнден сора Гитче юй бизден айырылды. Мен а, кёп да турмай, окыургыа кетдим.

Хапар алайды.

Суратчыла хазырлаган училищеден сора мени жиберген академияда мен диплом ишими кёргюзтдюм – ол мени эрттеден этерге кюсеп турган суратым эди. Анда кимле суратланганларын билген кыйын туююлдю – ала Данияр бла Джамия эдиле. Ала кюз табийгыатны юсюне тюшген жол бла кетип барадыла. Алларында – кенг, жарыкь тюзле.

Усталыкь адамгыа терк келип кялмайды. Мени ишлеген суратым суюгенимча тынгылы туююл эсе да, ол манга кемсиз багыалыды, ол

мени акъылымда бишген биринчи чыгъармачылыкъ тынгысызлыгъым эди.

Бусагъатда да боладыла мени кесим суйгенча болалмагъан заманларым, аллай кыйын чакъларым – кеси къарыуума кесим базаиналмагъан. Ма аллай заманлада мукъуладисча тартады кесине мени жанымча кѳрген сурат – Данияргъа бла Джамиягъа. Хар жолдан мен, ала бла ушакъ эте, сѳлеше, кѳпге дери къараучума суратха.

Къайда болурсуз сиз энди, къаллай жолла бла жюриойсюз? Энди бизни тюзледе да кѳп жангы жолла бардыла – сау Къазахстанны ичи бла Алтайгъа, Сибирьге дери да. Кѳп хайт деген адамла ишлейдиле анда. Ким билсин, сиздамы жокълагъан болурсуз ол тарафланы ¹? Артынга къарамай кетдинг сен кенг тюз бла, мени Джамиям. Арысанг, къарыунга ышанмай башласанг, Данияргъа таян. Ол санга жырлар кесини суймеклигини, жерини, жашаууну юсюнден айтхан жырын! Жайлыкъ да тейри кыйлычны бояулары бла ойнай чайкъалсын!

Эсинг а ол август айны сейирлик кечесин жангыдан кесине чакъырсын. Бар, сен кыйын насыбынгы тапханса, Джамия, сокъуранмай бар!

Мен, суратха къарап, Даниярны ауазын эшитеме. Ол мени да чакъырады жолгъа, алай эсе уа, чыгъар заман жетгенди!

Кенг тюз бла элиме барайым, табарыкъма мен анда жангы бояула. Мен хар бояу жакъгъан жеримден Даниярны макъамы эшитилсин, мен хар бояу сюртген жеримде Джамияны журеги урсун!

БОТТАЛАНЫ Рита кѳчюргенди

---

¹ Тарафла – жерле.

ТАУКЕНЛАНЫ Борис

**АЖАЛ –
КЕЧЕ-КЮН ДА ЖАНЫБЫЗДА**

Баргъаны

Бизни бу жангы келтирген жерлерине тѣшекле да сала турмадыкъ, битеу саныбыз-чархыбыз бла къангаланы жылыуун алырча. Бусагъатдагъы жашау журтубузну алгъыннгы бла тенгleshдиргенде, аны патчахла юй-юне ушатдыкъ ючюбюз да. Ушхуурубузну да сорма. Тынгылы бишген къой этни бир уллу табакъ бла келтирдиле. Шорпаны ариу ийиси уа жангы тургъан жерибизни ичин хычыуун ийисден толтурду. Ол ариу ийисле Алий бла москвачыны къууанч сагъышлагъа бѣледиле: Алий эркин, Максим а, къадарына бой салып, ажалдан къутулургъа боллугъуна къууана.

– Къалай игиди къыйынлыкъдан къутулмакълыкъ, – деди Максим, солууун теренден ала.

– Алий, сени аякъ кийиминги размери къаллайды, – деп сорду ол сагъатда биз болгъан жерге келген Боксѐр.

Алий къайсы размер кийгенин айтды.

– Тамбла ингирге хазыр этерге кюреширбиз санга юс-аякъ кийимлени, – деди Боксѐр. – Тынч кечели къалыгъыз! – деп, чунгурну башына лом бла эки бетон плитаны бир бирге этип, хауа келирге деп, аз жепи къоюп жапды.

Жашла ушхуурну бек суююп ашадыла. Иги тойгъандан сора, татлы жукъугъа батдыла. Мен аладан юлгю алалмадым. Башымы асыры къайгъы алгъандан жукъялайлмадым, алай асыры кѐп сагъыш этгенден, къалай жукълагъанымы да билмей, терен жукъугъа батдым.

Эрттенликде нѣгерлерими къууанч тыпырлы болуп, дауур этгенлерине уяндым. Кѣзюмю ачып жапханча кѣрюннгенликге, иги кесек жукъладым. Уяннганымда, кюн кийип тура эди. Нѣгерлерими бетлеринден тургъан жерлерини жаратхан ыразылыкълары кетмей эди. Кеслери да терк-терк ол эт болгъан кастрюльгъа къарай эдиле.

– Этни ашап бошагъыз ансы, бузулгъан этерикди, – дедим алагъа, нек дегенде кесими да ашарыгъым келмей эди. Алай ала бирден угъайны салдыла, мени юлюшнومه тиймез ючюн.

Заман баргъанлыкъгъа, бизни подвалгъа киши да келмей эди.

Тѣгерек шош эди. Жаланда тауукъ къычыргъан тауушдан башха таууш жокъ эди. Быллай бир заманны ичинде былагъа да адам къараргъа керекди.

Бизни экинчи күн тюшлеге жокъладыла. Алгъа жер тюбю юйге жууукълашхан адамны аякъ тауушун эшитдик. Алий, люкнубашы теркирек ачылып, ол келген тышына чакъырлыгъын ашыгъып сакълайды. Жер юйню башында тешикке жабылып тургъан ауур затны ачалмай кю-решедиле. Биз тургъан жерде да хауа жетишмей къыйналыргъа тюшюп турады. Бизге Боксёр бла бирге тигелеген боевик манга иги кесекни аралып турду. Боксёр анга чечен тилде бла орус тилде къатышдырып бир зат айтды, ахырында уа былай къошду: «Къарыулу жан». Сигарет узатды. Андан жүрегим къаннгынчы тартдым. Жер тюбюнде хауаны жетишмегенин окъуна эсге алмадым.

Арта ол жаратхан жерибизге кирирге суймей тюшдюк, алай терк окъуна терен жукъугъа кирдик.

* * *

Жукъудан уянып, тынгысыз болуп, суймедим уянганымы. Ёллом бла мен биргебиз даулашсыз, дауурсуз. Бусагъатда мени ол къылыкъсыз оюмуна киши чырмау болмайды...

Мен сыртымдан жатып, терен сагъышха кетипме. Бирде къолуму узатсам, ол къалын бетон къабыргъаны сылайды.

Жер юйюню башына жабылгъан эки ауур плитаны бирге къошулгъан жерлеринден аз жепи кёрюнеди. Бирде бизге сууукъ хауа да алайдан тигелейди. Хар неге да кёлум бла эс бургъанлыгъыма, ахчаны юсюнден сагъышларым тынчлыкъ бермейдиле. Кёп затны юсюнден кесими оюмларымы хорлап, Алийге бир зат сорургъа таукел болдум:

– Ким биледи, ахча табылыргъа болса...

Алий сагъайды.

– Ким биледи, ахча иш табылса, аланы кесинг келтир.

Былайда эссиз сёз айтханымы ангыладым, алай ол соруу Алийни тынгысыз этеди, аны башына эркин этерге боллукъларын айтханымдан сора.

– Алдап къояргъа да боллукъдула, – деп, кесим ийнаныргъа суйген керексиз затланы айтып тебиредим. – Ахчаны алырла да, иймей къоярла.

Шофер тынгылауну басыпды, тобугъун къайгъылы ары-бери къымылдата.

– Боевикле Россейде тутулуп тургъан адамларына алышыргъа болурла, – деп, айтханыма не кесими, не шофёрну ийнандырыргъа кюреше.

Аллай ишни мен жесирге тюшгюнчю окъуна эшите тургъанма. Аны юсюнден сагъыш этген да ауурду. Аллах сакъласын, кеси бла да алай болса.

Шофёрум тынгылайды. Ол намыссыз иш этерме деп, асыры къоркъгъандан, дуня азабын сынап олтурады. Болмачы хапарым бла халек этдим Алийни.

– Мен ахча табылса да, бери келтирлик туйюлме, – деди Алий, не зат таукеллик берди эсе да.

– Нек сора?

– Сени организациянда кьоркьуусузлукьну сакьлагьан адамларынг бардыла. Иш хакь аладыла. Ахчаны Чеченнге келтирирге аланы борчларыды.

Алийни айтханы жаныма тиймеди. Аллай кьоркьуулу ишни этерге базынмагьан адамны айтханы нек жаныма тиерге керекди? Эсимде болмагьан кьыйынлыкьдан кьутулургьа онгум болмагьаны уа жюрегиме ауур жюкдю.

– Хо да, сен айтханча этерме, – деди Алий, иги кесек заманны тынгылап тургьандан сора. Ахчаны кьурай эселе, бери мен келтирirme.

Шофёр кьыйын борч алды кеси башына. Билемисиз, кьаллай уллу кьыйынлыкь эди анга энтта Чеченнге кьайтмакьлыкь. Бек палахы уа, аллай бир ахча бла кьайтмакьлыкь. Мен уялдым.

Олсагьатда кюн ёргеден-ёрге кётюрюледи, жер юй да жылына башлады. Дуния шовду. Алай бир кесекден жер юйге тигелей келген адамны аякь тауушун эшитдик. Сакьлайбыз. Ол жер юйню башындагы плитаны араларында жепини тарыракь этер ючюн, плиталаны бирге жууугьуракь этерге кюрешген Боксёргьа Алий: «Мында солуп онг жокьду, жепини эркинирек кьой», – деди.

– Эркин хауаны орунуна уа жерленнген ушкокьну огьун а суймеймисе», – деди Боксёр.

Шофёр, кеси башына игиликни излеп, бир зат айтыргьа кезледи. Алай мен аны оюмун бёлдюм:

– Алий, кьой, биз айтханнга киши эс бурлукь тьойюлдю, – дедим.

Аны бети алай тюрленди, энтта да бир кере тутмакь азабын сынаялмазлыгьын ангылады.

– Тюнене мени жюрегим кьаты ауруй эди, – деп, этгенине сокьуранып айтды.

Жаланда Максим кесини тынгьысызлыгьын билдирмей эди.

– Бизни ёлюклерибиз неге керекди быллагьа? – деди Максим. – Ала ючюн киши ахча берлик тьойюлдю.

Хар кьыйынлыкьны да мени хатамдан сынаидьла нёгерлерим. Аны толу ангылайма. Была бизни кьара шайларына санамай ёлтюрюрге хазырдыла. Ахча кьолларына тьошсе да, мурдарлыкьларын артха саллыкь тьойюлдюле. Ючюбюз да аллай тынгьысыз халгьа келип тирелдик, эркин атлагьанны кьой, эркин солургьа окьуна онгубуз жокьду. «Болат, жукьлама. Жукьласакь, артда уянмазгьа тошерик сунама», – деди Максим.

...Сууукьлукь жунчутхан халым манга иги да эс жьыйдырды. Жер юйню башына жалгьандан салынып тургьан плиталарын ачханларын кёрюп, кёкню жулдузла саппа-саулай кьолгьа этип тургьан сундум. Тюзюн айтайым, плиталаны кьалай ачханларын ангыламадым. Олсагьатда уа угьай, баям, ингирликде ачхандыла. Баям, солуусуз боллукьдула деген акьылгьа келген болур эдиде.

– Кьалайсыз, саумусуз? – деп кьыгырды башындан Боксёр. – Чьыгыгьыз бери!

Жер юйден киши болушмай чыккыдык тышына. Кечегини таза хауасындан солуп а зауук этдик. Боксёр бизге тютюн ёзденлик окъуна этмеди.

– Таза хауадан юлошногюзно алдыгъызмы? – деди да, бизден жууап алгъынчы окъуна: – Ташайыгъыз жеригизге. Аш-азыккыны уа артдарак келтирибиз. Жоккыду бусагъатда жугубуз.

* * *

– Байлауларыгъыз бла кёзлеригизни жабыгъыз да, тышына бирем-бирем чыггыгъыз, – деди Боксёр, хыны сёлешип, жашаубуз аны кёлунда болгъанын ангылатып, жер юйню башында кялын бетон плиталаны ары-бери тюртюрт, жол ачаргъа кюреше. Биз а олсагъатда жарты жукчулу болуп тура эдик, сынагъан кыйынлыгыбызны жукчу хорлап.

– Ол ышангылы шуёхугугъузну унутмагъыз, – деди Боксёр. Пластмасдан ишленген канистрге айтханлыгы эди. Кеси керегизге чыгъаргъа онг болмагъан жерде хайырлана эдик аны.

Биз уллу кыйынлык бла чыккыдык тышына, энди уа кыйры элтирик болурла деген сагъыш да башыбызны алып.

– Сёлешмегиз, шош, тауушсуз атлагъыз, – деди Боксёрну кятында сюелген боевик. – Бир тюрлю низамсыз атласагъыз, итлени ёлтюргенча ёлтюрлюкме.

– Терк ташайыгъыз кабинагъа, – деди Боксёр. Ол мени кёлтугъума кирип, арлаккыга элтиди. Къайдан чыккыгъанын ангыламадым, бурунума бензин ийис урду. Алайда машинадан да бир арба жау ийис ургъанын сездим. Мен артха келип, автомашинагъа миндим. Алий бла Максим да – анда. Кёзлерим байланып болгъанлары себепли, къайдагъымы, не зат этгеними билмей кыйналама.

Жолдабыз. Узак бармай бир халжарны кятында ишленген межамгъа элтип тюртюртюрле бизни. Халжардан келген ийис а тездюрмейди. Байлауларыбызны тешдиле. Алай ол межамны ичи асыры кярангыдан бир бирибизни кёрмейбиз.

Терк къалккыдым. Бир заманда азан кычыргъан тауушха уяндым. Ол тюз да кятчыгыбызда эсленеди. «Бисмилляхи..., амин Аллах... Мухамад расул Аллах». Ол сёзле эшитилгенден сора, дуня шош болду. Кёп турдук бир тюрлю таууш эшитилмей. Сора темир тауушла эшитилдиле. Ала автоматланы жыйып чачхан тауушлагъа ушай эдиле.

Сау кюнню ичинде киши бизни къайгылы болмады. Алай бек ач болгъаныбызны сезе башладык. Ючюнчю кюнню барады ала бизге аш бермегенли. Тёгерекни ингир кярангысы кёлгъа алгъан сагъатда келтирдиле ауузланыр зат. Ол узунчак боевик келтирди азыккы. Максим анга Хозяин деп чам ат атады олсагъатчыкыда окъуна. Артда ол бизни келтирген юй аныккы болгъанын ангылатдыла.

– Бу келтиргеним жетерикмиди? Сиз эрттеден бери ашамагъаныгъызны билеме.

– Тамамды, жетерикди, къайгы этмегиз, – дедим, барыбыз айтырыккыны да кеси боюмуна алып.

Баям, биз айтхан аны ыразы этди, кюн сайын эки кере келиучю болду, аш келтирип: эрттенликде, ингирикде. Ол бизге не зат эсе да бир магъаналы зат айтырыгъы келип тургъанын сеземе, алай не айтырыгъын а къайдан билгин.

– Бизге керекмиди бу уруш? – деди бир жол ол. – Манга уа – бютюн-да угъай. Мен школну бек иги белгилеге бошагъанма. Аскер училищеге кирип акъылда эдим. Аскер сауутланы юслеринден жазылгъан кёп китап да жыйышдыргъанма: америка, бельгия, израиль аскер сауутларыны.

Хозяин жюрек къайгъысын чачаргъа кюрешеди.

– Уруш башланган кезиуде мени адамларым Ингушетиягъа кетип къалгъандыла, жууукъларына, – деди Хозяин, иги кесекни тынгылап тургъандан сора, – мен – юйюрно таматасы, мында юйню сакъларгъа къалгъанма. Кюнлени биринде башындан бомбала атып, юйюбюзню кюл, кёмюр этдиле. Подвал бла сарай къалдыла оюлмай. Этер амалым къалмай, таугъа кетдим. Боевик дегенигиз барысы да мен тюшген болумгъа тюшген адамладыла. Насыпха, къаршы адамларымдан киши жоюлмагъанды урушда. Кёплени аппалары, ынналары, сабийлери ажымлы ёлгендиле. Къарындашлары жесирге тюшюп, илишаннга салынганла да аз туююлдюле. Ол кыйынлыкъла жол ызлагъандыла уруш этерге. Тюзюн айтайым, бир затны да букъдурмай, жесирге тюшгенлени жангыз бирин ачытмагъанма. Бармагъым бла окъуна тиймегенме. Алай болгъанлыкъгъа, муну ёлтюр деп юсюме сюелселе, артха турлукъ туююлме... «Солугъуз, ингирде азыкъ келтирirme», – деп кетди.

Ол кетип тебирегенлей, Максим анга соруула берирге къалды.

– Алийни Ингушетияны юсю бла юйюне ашырыргъа оноу этген эдигиз, аны бла не болуп турасыз?

– Сизни алдагъан этгендиле.

Эшикни къаты жабып, тышындан кирит салдыла.

* * *

Иги кесекден бери кёрюнмей тургъан Боксёр келди бизге, сорууну ызындан соруу бере.

– Къалайсыз? Ач этмей турамыдыла? Мен сизге бир къауум сарым-сакъ тиш келтиргенме. Ол тюрлю-тюрлю аурууладан сакъларыкъды. Кёремисиз, къалай къайгъырама сизни юсюгюзден. Максим, сен мени халаллыгъымы эсингде тут. Жазычуса, китап жазсанг, анда атымы иги бла сагъын.

Полковник, аны айтханын къабыл кёргенин ангылатды.

– Къайда кёрюнмей турдунг аллай бир заманны? – деп сорду Боксёргъа.

Максим боевиклени кесине жалгъаргъа амал излеген адам эди, ала-ны ишлеринден кёбюрек зат билир ючюн.

– Таматабызны жумушу бла айланганма, – деди Боксёр, ол сёзлени таукел да, ёхтем да айтды. Аны халындан биз ангылагъан, – Боксёр жууаплы ишледе бек керекли адам болгъанына къууанады. Хозяинде да

барды ол илишан. Бизни сакълагъанладан бирине да чам атны Максим бергенди – Младший брат деп. Боксёр аны юсюнден терен хапаргъа кирмеди.

– Тышында не хапар барды биз билмеген, эшитмеген, – деп сорду Максим.

– Да сени бек къаты излейдиле, – деди Боксёр.

– Бу жашланы уа? – деп сорду Максим, олсагъат окъуна Боксёрдан кёбюрек зат билирге итинип.

– Аланы уа билмейме. Бир келгенле да болгъандыла, кёп турмай кетгендиле. Баям, Алий, ала сени къарындашларынгдан адамла болур эдиле. Тиширыула бла сабийле къурагъан митингден къоркъгъан болур эдиле ансы, терк кетген эдиле. Максим, тапмыса...

– Болатны башына эркин этеригизни тилейме, – деди шофёрум, Боксёргъа кёлю бла жалынып. Ол ахча табарыгъына, аны сизге жарсыу-суз келтирлигине да ишексизме.

– Алай этерге да боллукъ эди. Болсада ол иш мени оноумда туююлдю. Командир бек чамланыпды анга. Ол алгъыннгы жеригизде тутаргъа да дедиле, алай сокъуранып, былагъа кюн жарыгъын кёргюзтюрча тутугъуз деп, оноу этдиле. Охо, жукълагъыз.

Экинчи кюн ингирикде бир ауур зат бла къанжал къабакъны туюген тауушун эшитдик. Бир кесекден а – автомат атылгъан таууш. Эшикни жеписинден къарап, Хозяинни арбазында чечен тилде сёлешген бир къауум адам ары бла бери къазауат этип чапханларын кёрдюм. Биз солуубузну эркин алыргъа къоркъуп, гуппушчукъ болуп олтурабыз, жерибизден тепмей. Ала кимледиле, кимни излейдиле, байрым аланы кёмсюн.

Хозяин аланы ашырып, кёлю кётюрюлюп кирди бизге. Ашар зат да, сарымсакъ тишле да келтирди.

– Кеси керегизге чыгъарыкъмысыз?

– Хау, – дедик ючюбюз да бирча.

Бизни бирем-бирем чыгъардыла ары. Мени бек алгъа. Тюз эшикден чыкыгъанымлай, Хозяин мени терк тохтатды.

– Тохта, – деди ол, байлаунгу тешме, ёргерек кётюр, аллынгы кётюрча, энишгерек ийил, манга къарама. Къумгъан урулгъан бла суу тауушла эшитилдиле.

– Кьолунгу, бетинги жуу, сизге деп жылытханма бу сууну, – деди ол.

Къалай хычыуун иш эди ол – кьолунгу, бетинги жылы суу бла жуу-макълыкъ. Ийнаныгъыз, кьолларымы кирликлерине къарасам, кёлюм тола эди, кеси кесимден жийиргенип. Алий бла Максим да бек ыразы болдула Хозяиннге. Жатхан заманыбызда окъуна бир бирге аны хапарын айтханлай турдукъ.

* * *

Эрттенликде самолётланы учхан тауушлары уятдыла бизни. Бир къазауат а барды. Алай аны неликден болгъанын сорургъа уа жокъду адамыбыз. Не зат эсе да уллу таууш этип чачылды олсагъатда. Дагъы-

да ючюнчю кере да. Ол кылыксыз тауушла бомбаланы тауушлары болганларын ангыладык. Къалай бла дегенде, бизден узакъ болмай чачыла эдиле бомбала. Хар такыйкъадан жууукъдан-жууукъ эшитиле башладыла ол огъурсуз тауушла. Ол хал ингир къарангысына дери тохтамады.

– Былагъа не керек болур? – деп, ачуланып, сорабыз Максимге. Ол а тынгылайды.

Бир заманда Хозяин келди бизге.

– Бюгюн ушхуур ашарыкъ туююлсюз, – деди ол, мудах болуп.

– Не болганды? – деп сорду полковник, тынгысызлыгын кючден жашыра.

– Бомбала бла болганны кюл-кёмюр этгендиле. Къартладан, сабийледен кёпле ёлгендиле, – деди Хозяин. Россейде президентни айырыуу таман болса, уруш тохтарыкъды деген эдиле, ышанмайбыз, ийнанырыкъ да туююлбюз оруслулагъа. Бютюнда – Ельциннге.

– Жашырмай айт, биз сау къаллыгыбызгъа ийнаныргъа боллукъ-бузмун?

– Хазна. Бусагъатда уа – бютюнда. Сен окъуна бирда ышанма. Илишаннга бек алгъа жесирге тюшген офицерлени саллыкъдыла.

– Полковник, тышына чыгъаргъа хазырлан, – деди бизге олсагъатда келген Боксёр. Максимни къалтырауукъ алды. Ол халы бла, кючден атлай, тышына чыкъды.

Мени ишим да андан онглу туююлдю. Анга атылган ушкокну тауушу ёчулгюнчю, мени чыгъарлыкъдыла тышына. Алай Максим олсагъатчыкъда кёлю кётюрюлюп къайтды артха.

– Мени ёлтюрмезликлерин айтхандыла. Отрядны командири айтханды ол къууанчлы хапарны, – деди Максим. Ол да менича, Афганистанда уруш этген адамды. – Мени бу кыйынлыкъдан къутхарыр ючюн, къолундан келгенни этерикди.

– Сени «Тени Гиндукуша» деген китабынг барды мени юююмде библиотекада, – деди командир. – Сен афган урушну кезиуонде тюзлюкню жазганладан биресе. Сени жанынгы сакъларгъа кюреширикме. Ким биледи, бирлеге алышыргъа да тюшер.

Максимни къууаннганына мен да къууандым. Нек эсе да Боксёр ол жол мени къолтугъума кирип, нёгерлеримден бир жанына элтип айтхан сёзлери эсеме тюшдюле.

– Болат, сен кишиге керек туююлсе мында. Ахча берирге унамагъандыла сени жашаунг ючюн. Киши излемегени да ол себепденди. Келгенле болгандыла жесирлени сурап. Алай тиширыула оруслулагъа къажай жыйылыу къурагъанларын кёргенлей, тауушсуз думп болгандыла. Мен ангылагъандан, илишаннга салыргъа боллукъдула. Бек къайгылыма сени ючюн, – деди Боксёр. – Сиз да бизни кыйынлыгыбызны тюз ангыларгъа керексиз. Бизни кибик халал къонакъбайланы башларына минерге хазырлыгыгызыны унутугъуз.

Къоркъуу алды жанымы. Тобукъларым асыры къалтырагъандан аягы юсюмде сюелалмайма. Артха жерибизге барлыгым келди. Ар-

лакъгъа кетип къарадым боевиклеге. Боксёрну бети киши кёрмезча жабылыпды, аны нёгерини уа – угъай. Жылы да, ариу да кече кимни да игиликге кёл этдирик эди.

– Тохта! – деп, къаты сёлешди Боксёр. – Сен не затны билирге сюегининги унутханмыса?

– Не зат эди ол? – дедим Боксёргъа, бир иги сёз айтыргъына ишексиз болуп.

– Максим спецслужбаданмыды, огъесе угъаймы?

– Угъай, туйюлдю, – дедим, ауазымы кётюрюп. – Ол жазыучуду. Фахмулу жазыучу. Артха къайтханыма къууандыла жашла. Бир сейирим: мени Боксёр бла ушагъым белгили эди алагъа. Ким айтхан болур аны жашлагъа? Баям, Хозяин айтхан болур. Анга белгили эди бизни юсюбюзден боевикле айтхан хапары. Алийге уа эртте айтхандыла, Болатны хатасындан тутулуп турса деп.

Энди ангылайма Алийни тюзлюгюн. Ол къыйынлыкъгъа бой салып тургъандан магъана чыкъмазлыкъын айтып, не этерге кереклибизни да белгилеген эди. Тюзлюкге жол ызлап кёрейик. Жашыртын барып, эшикни къаты туйюм.

– Не даурду бу? Не керекди?! – Ол Боксёрну ауазы эди.

– Сёлеширге керекбиз.

– Айтылмай къалгъан оюмунгму барды? Ёлюрюнгю аллында жүрегинде болгъанны тышына саулай чыгъараллыкъ туйюлсе. Не жангылыкъ айтыргъа сюесе? Бютюнда ауур къыйынлыкъ басды башымы.

– Нек тынгылайса?

– Къагъыт бла къалам берчи манга.

– Кимге не зат жазаргъа сюесе?

– Банкга кёп ахча берлик адам барды.

Боксёр тынгылайды.

– Кёзюнде байлауну аз ёрге кётюрюп жаз, не зат жазарыкъ эсенг да, – деди Боксёр.

Мен бу палахдан къутулур ючюн не этерге кереклими толусунлай къагъытха туюрюрге керекме... Жаздым акъылымда болгъанны. Сора къагъытны Боксёргъа узатдым. Ол аны окъуп, тёрт бюклеп сукъду хуржунуна.

– Юч кюн бериледи санга айтханынгы тынгылы этерге. Андан озса, ёллюгюнню билип къой.

* * *

– Жашла, ол адам бла бу жол хапарлашханыма сокъурандым, – дедим нёгерлериме.

Боксёр бла этген ушагъымы Алийге бла Максимге болушун болушунлай айтдым. Бек ышангылы адамыма – Феликсге: «Аракъыны теркирек сат да, ахчасын манга мычымай тапдыр», – деп жазгъан эдим Боксёргъа берген къагъытымда. Юч кюнню ичинде ол ишни этерге аны къолундан келлик туйюлдю.

Максим бир кесек кёл этдирирге кюрешеди. Ол эшик таба юч атлам этди, артха да аллай бир. Налогла департаментни таматасы кёп турмай Максимни башына эркин этдирлигин билдиргенди анга. Къалай билдиргенин а айталлыкъ туююлме.

– Максим, манга кёл этдирирге кюрешме, тели болургъа жетишгенме.

– Ангыладым, ангыладым. Жанынга тийген эсем, кеч.

Бир зат да жапсармайды мени. Биз тургъан мекамны къабыргъалары окъуна къап-къарала кёрюнедиле манга. Нёгерлерими бетлери окъуна. Мени да жюрегим, ичим къара кесеудюле. Мычымай ёлюм сынарыкъ жаным, шашхан адамгъа ушар, жашаудан бир зат ангыламайма. Сабий заманымда бир бушууда болгъаным да эсиме тюшдю. Бир къауум эр киши сал басхычны бирде сакъ, бирде тири атлай алып баргъанларына шагъатма. Басхычны юсюнде ёлюкню юсю жабылыпды. Ёлюкню не бети, не къолу да кёрюнмей эдиле. Не зат элтгенлерин ангыларча заманым а болгъан эди.

Сал басхычны ызындан баргъан адамла уа тауушсуз атлайдыла, ала бушуулудула. Хапар айтханла, тейри, кюлгенле окъуна бар эдиле. Юйге келгенимден сора, ёлюкню юсюнде кёргеними бирде кёлюм тола, бирде ачуланып айтдым. Адам биреуню бушууну юсюнде кюлюрге, керексиз хапарланы айтыргъа къалай базаынады?

* * *

Юч кюнню бла юч кечени жашаусуз ашырдым. Мени шашаргъа жетишдирген къайгъыларымы хорлар онгум жокъду. Нёгерлеримден да эшитмейме бир кёл этдирир сёз. Алайды да, кесимде да игиликге ийнаныу хал жокъду. Бир бёлек заман мындан алгъа уа бар эдиле игиликге кёллендирген умутла.

Бир заманда биз тургъан мекамны кирити таууш этип ачылды. Боксёр, босагъадан ичине иги да атлагъынчы:

– Алий бла Максим, хапчукларыгъызыны да алып, чыгъыгъыз тышына, – деп, бизни оноубуз аны къолунда болгъанын соруусуз ангылатды.

Ол мени атымы уа айтмады. Жашла тешеклерин жыйып, башха къолгъа аллыкъ затларын да бирге тийишдирип, терк чыкъдыла тышына. Мен да хазырландым бу хадауус журтдан чыгъаргъа. Алай ёлюм юсюнден сагъышымы уа хорлаялмайма. Къуранны жаш заманымда къартладан эшитип, башымда сакъланган сураларындан тизгинлени терк-терк къайтарама кёлюмден. Магъаналарын а ангыламайма. Терстюз айтханымы да – алай. Тюсюн айтсам, ол зат артыкъ бек тынгысыз этмейди мени. Бек башы, суурала манга болушурукларына уа ийнанама.

– Сен да чыкъ тышына, – деди Боксёр манга да.

Тёшегими да тап бюклеп, къолтукъгъа уруп чыкъдым арбазгъа. Тёшекни биргенге ал деп а киши айтмагъанды. Кёзлерим байланыпдыла.

«Ла-илляха-иллалах, Мухаммаду расул улла», – деп, кѳуру кѳлюмден кѳайтаргъанлай турама. Ушкокну жерленнгени да эшитиледи кѳулагъыма. Алай тѳююл эсе да, дунялыкъдан жукъ ангыламайма. Экеулен, эки кѳолтугъума кирип, сакъ атлата миндирдиле машинагъа. Тейри, бу жол мени илишаннга салмазлыкъларын ангыладым, кѳзлерим байланып тургъанлыкъгъа. Дагъыда бир кесекден мени бла безирегенлерин ангыладым...

Машинагъа кѳолтугъумдан тутханлай миндирдиле. Баям, аягъы юсюмде туралмам деп кѳоркъа болур эдиле. Максим машинада манга жууукъ олтуруп, кѳолу бла кѳатылды: «Аллахха шукур, сауса!» – деди ол.

– Да алай кѳп болмайды биз бир бирден айрылыгъанлы. Огъесе, мени тышына чыгъарып, илишаннга салгъан сунган эдинг?

Тейри, Максим кѳайгъы этерча эди хал. Сынауу ызындан сынау, кѳз ачдырмай эдиле бизге. Агъач ичи бла барабыз бирде жолсуз жолла бла, бирде аладан кѳутулуп, табыракъ жолла бла.

– Полковник, айтчы манга жашырмай, бизден не излейсиз? Оруслулары жерлери азлыкъмы этеди? Кѳз ачдырмай, башхаланы жерлерин кѳолгъа этерге кѳрешип тургъаныгъыз не ишигизди? – Боксѳр кѳыл чайнай айтды ол сѳзлени.

Максим кѳарамын жерге бошлап, тынгылагъанлай турду. Боевик соруууна жууап алмагъандан сора, Максимни тынгысыз этмеди.

– Болат, билимли адамса, ангылатчы манга, сен билип, чеченлиле биреуню ырысхысына, жерине сугъанакълыкъ этгенмидиле? Ким башлагъанды бек алгъа бу урушну? – Боксѳр битеу кѳарамын манга бурду.

– Угъай, чапмагъансыз, – деп, кѳлюме тийгенин билдирмезге кѳреше, кючден айтдым. Билмейме, аны ыразы эталдыммы. Жетгинчи иги кесек заман кетди. Кѳайгъыбызны, тынгысызлыгъыбызны уа сел эталмайбыз. Бир заманда машинадан чыгъардыла да, белгисиз жерге элтдиле.

– Аякъ тюбюгюзде люк барды, терк ол чунгургъа киригиз! – деп, Боксѳр буйрукъ берди. Алий бла Максим чапханлай этдиле аны айтханын. Мен а бек кѳыйналып кѳымылдайма.

– Сен не ѳлген ѳлю болуп атлайса, Болат? Мен айтханны ангыладыңмы? Энтта кѳпмю сакъларыкъма сени?

– Эсигизде болсун, – деди Боксѳр, бир кесекге тынгылап тургъандан сора, – кесигизни ѳлгеннге санагъыз, илишаннга салынганнга. Ол мындан алгъа айтхан сѳзлерин кѳайтарды. Нек болгъанын билмейме, аны айтханына артыкъ уллу магъана бермедим. Боксѳр а бизге: «Тынч кечели болугъуз!» – деп кетди.

Ол кѳлю бламы айтды алай, огъесе угъаймы, билмейме. Манга уа хычыуун тийдиле ол сѳзле. Кече-кюн да жюрек тынчлыгъым жокъду. Боксѳр кетгенден сора, жангы жерибизни кѳаллай болур деген акъылда сирнек жандырып, тѳгерекге-башха кѳарадыкъ. Бек биринчиден, мен тѳшегими жаяр жер излейме. Ол кезиуде баш жанында тешикке, келген жерибизге, кѳз жетди.

– Не араласа бери? – деди башындагы, – мангылайынгы тешик этсем, ол тешиктен къарарса. Сюемисе алай?! Сюемисе алай?! – деп, бизни сакълагъан адам, ол сёзлени хыны айтып, автоматыны быргъысын мени таба бурду.

– Охо, хайдагы, тынч кечели къалыгы! – деди Боксёр, кызгъаныча сууугъан да терк эте. – Чалдишге атылыучу зат саллыкъбыз. Анга тиерге умут этмегиз ансы, керти да сау къаллыкъ туююлсюз. Жаланда чунгурну боярыкъсыз.

* * *

Тёшеклерибизни табыракъ жерлеге жайып, тынчайыр акъылгъа келдик. Бизни илишаннга салмазлыкъларын жаз тил бла айтхан этгенликге, къоркъуулу сагъыш башдан кетмейди. Ол оноугъа не хыйсапдан келгенлери белгисизди. Ким биледи, Феликс ахча бламы келген болур? Чеченни милициясы бу ишде кесинми танытхан болур? Республиканы ич ишле министрени экинчиси белгисиз тас болгъан банкирни излеую кьолгъамы алгъан болур? Чеченде тургъан кезиуюю ичинде шуёхлукъ, ишибизни юсю бла байламлыкъ жүрютген адамларым мени башыма эркин этер ючюн, кёллери бла жүрешириклерине да ишексизме. Алай болумну таушсуз этип кьояр ючюн, боевикле мени дуняда кьурутургъа хазыр болуп тургъанларын да даулашсыз ангылайма.

Сора уа, сора? Къууаныр зат жокъду былайда. Бир заманда: «Максим, жукълапмыса?» – деген ауаз эшитилди.

Ол Хозяинни ауазы эди.

– Комарла жашаусуз этгендиле, – деди Максим.

– Бизни да кёллери бла талайдыла.

– Сизге халыуа келтирмегенмидиле? – деп сорду Хозяин.

– Угъай, – деди Максим.

Была не татлы ашарыкъла берирге къалгъандыла? – дедик ючюбюз да.

– Сизге не азыкъ келтирсин адам? Тёзерге жүрешигиз азыкъ келгинчи.

Биз ангылгъандан, боевикле кеслери да ашар ашлары болмай, халыуа бла баш кечиндиргендиле. Халаллыгъын ачыкъ эте келген Хозяин кесини халыуасындан бизге да юлюш этер акъылда болгъанды. Алай бизге жетдиралмагъанды аны – жолда ашагъанды. Ачлыкъгъа тёзген да бек кыйынды. Алай уйгъурла ол кыйынлыкъны да унутдурадыла бизге.

Боксёр бизни бири бири ызыбыздан тизди. «Сизни сау-эсен болгъаныгъызгъа ийнанмагъанла бардыла!» – деп, огъурсуз ауазы мыйбызны тепдире кычырды. Андан сора иги кесекни тынгылады ол, хар бирибизни къатыбызгъа кезиу-кезиу келип, кёзюбюзге огъурсуз къарамын бошлады. Биреуленни атын айтып чакъырды. Агъачны къалынындан чыкъды бир боевик. Аны фотоаппаратын узакъдан окъуна эледик. «Полковникни суратын алдыр, – деди Боксёр, – муну сау болгъанын

ангыласынла андагыла». Былайда окъуна ангыладыкъ Максимге энчи магъана бергенлерин. Аны излейдиле, бек биринчиден. Ол оюмубузну да кертилигин да кёрдюк. Кечени бир заманында: «Полковник, тышына чыкъ!» – деген ауазны эшитдик. Ол сагъатчыкъда Максимде болгъан халны ангылатыргъа онг жокъду.

Максим, тёшегинден бек терк чыгып, кёз байлауларын да тешип, тышына мычымай чыкъды. Хар заманда аны ызындан мени атым айттылуучу эди. Иш биз суннганча болмады. Максим къайтхандан сора, андан кёп зат билдик.

– Мени тышына чыгъаргъанларындан сора, боевик: «Оруслу, сени ёлтюрюрге да азды!» – деп кычырды. Жашаууму ахыр сагъаты келгенине ишексиз болуп сюелеме. Уллу кыйынлыкъ сынатып ёлтюрлюклерин да билеме.

– Андан сора уа не болдугъуз?

– Эшитдингми, полковник? – деп кычырды Боксёр окопну теренинден. Алайда мени да, тюртюп, окопну ичине атдыла.

– Сени адамларынг сени башынгы уруш бла эркин этерге кюрешгендиле. Ёлюмден кьутулургъа энтта да онгунг барды: сени ёлтюрюнчю тюрерик тюрюлюбюз, алай сыфатынгы иенг танымазча чекге жетдирип, суратынгы алдырып жиберликбиз адамларынга. Алай сен уруш этип кюрешмегиз, ол зат бла муратыгъызгъа жеталлыкъ тюрюлюсюз деп, алагъа письмо жазаргъа керексе. Ма къагъыт, ма къалам.

Максим аланы айтханларын этеди.

* * *

Бизни жангы жерге келтиргенли бир уллу зауукълукъ тапханбыз деп айтталлыкъ тюрюлюме. Кюнню кёзюн окъуна аз кёребиз. Бу терен уруда хауа жетишмей, бютюнда бек кыйналабыз. Алийди ол кыйынлыкъгъа биз тенгли бирда тёзалмагъан.

– Жауун жауса, бу кьурурукъ уругъа бир кесек хауа кирлик сунама, – дедим, амалсызлыгъымы нёгерлериме ангылата.

– Угъай, – деди Максим, – алай болса, бу жаханым жерде жауун сууладан бютюнда уллу кыйынлыкъ сынаргъа боллукъбуз. Саулугъубуз да тозуаргъа тюшерикди.

Барысы да амалсызлыкъ излетген умутсуз умутладыла.

Не ары-бери буруп кюрешсек да, боевиклеге ахча кереклисин ангылайбыз. Оноуу уа бизни да, аланы да кьууандырмайды алыкъа. Ахырысы-кысыхасы, боевикле ол затдан умут юзселе, ючюбюзню да илишаннга саллыкъдыла. Ёлген адамдан алагъа хайыр тюшмезлигин а ангыламагъанмы сунаса? Да бу жашау бизге ёлгенден башха болмагъанын а ангылатыргъа керекбиз итден туугъанлагъа. Ол оюм бек алгъа Максимни акъылына келди:

– Болат, ёлген адамдан былагъа къара шай да тюшмезлигин ангылатыргъа керексе.

– Андан тюк тенгли бир хайыр чыкъмазлыгъын къалай ангыламайса.

– Да сора олтурайыкъ былай, ёлюмню бла амалсыз жашауну ортасында кьабыр азабын сынап.

Жауун жаууп, башыбыздан суу агъып, амалсызгъа кьалып тургъан сагъатыбызда айта турабыз ол сёзлени. Бир тёшекни жыртып, мамугъун чыгъарып, аны суу акъгъан жерге буштукъ этип, сууну тыяргъа кю-решдик. Аны да бир иги жетишимге санадыкъ. Алай ол кьууанч кёпге бармады, мамукъ буштукъ суудан кьаннгандан сора, бизге болушлукъ этмедиде – жауун суу юсюбюзге ырхы болуп кьуюлуп тебиреди. Хозяин кече кьарангыда келди бизге, жашагъан жерибизге акъгъан суу инчикге жетген чакъда. Ол, уруну башында чалдишни кетерип:

– Къалайсыз? – деп кычырды.

Ауазындан ангыладыкъ, халны ангылап, бизге тынгысыз болуп суюленин.

– Башыбыздан ырхы келеди, – деди Максим. – Суу инчиклерибизге жетгенди. Болгъаныбыз жибигенди. Ауруу табаргъа боллукъбуз.

Хозяин аны айтханына ийнанмай, фонарикни жарыгъын бизни таба бурду. Ётюрюк айтмагъаныбызны кёрюп, бютюнда тынгысыз болду.

– Муну ишлегенни Аллахы жокъду. Биринчи жаууннга баз болмагъан кьурулушдан магъана жокъду, – деди Хозяин. – Бусагъатдан бир мадар этербиз.

...Хозяин эки нёгери бла келди. Ала биз таныгъан адамла туююл эдиле. Бетлери, башлары да – ачыкъ, иги да борбайлы жашла.

– Чыгъыгъыз бери, мен болушайым, – деди жашладан бирлери орус тилде, алай аны чеченли болгъанын ангыларыкъ эди ким да.

Ючюбюзню да, болушуп, тышына чыгъарды. Аны сабий кёзлери жарыкъдыла, этген ишине кьууанады, бир хычыуун ышарып. Сора Алийни бла Максимни кьолларындан тутуп, сёз айтмай элтди бир кьарангы жерге. Мени нёгерлерими кёзлери уа байланыпды. Ала биз тышына чыкыгъынчы окъуна, байлаулары жерлерин тапдыргъан эдиле. Мен а къалай эсе да алай этерге унутуп кьойгъанма. Сора аладан энчи кёрюнмез акъылда, бир кир быстыр бла кёзлерими жабып, Алийни бла Максимни ызларындан тебиредим. Алай Хозяин, кьолтугъумдан тутуп:

– Былайда акъыртын атла, – деп, кесиме сакъ болурумуну суюдю.

– Сизни тап жерге келтиргенбиз, – деди Хозяин, – бу тургъан жерге ушайды кеси да.

– Максим, – былайда аскер сауутла бардыла. Къайда да алагъа иш тиерсиз. Ала бла ойнасагъыз, урходук болуп учарыкъсыз кёкге.

– Сен тюзсе, была бла айнаргъа жарарыкъ туююлду, – деди Максим, жабыуун ёрге кётюрюп, аскер сауутлагъа кёз жетдире.

– Кёресе да, сен билмеген жокъду, Максим, – быланы былайдан кетерип жерибиз жокъду. Сиз бу сауутланы къалауурлары болугъуз. Быланы бизге айландырып акъылдан а кенде болугъуз.

Ала эшикни кьаты бегитдиле.

– Эшикге жууукъ келмегиз, – деди Хозяин, узун жыжымны бармагъы бла кёргюзтюп, – муну бир кыйыры гранатха байланыпды. Бу кыйыры уа – эшикге.

– Отну ичине келип тышгенбиз, – дедим.
– Не айтханлыгыңды ол, – деди Максим.
– Башыма келген акыыл буду: гранат атылса, ол бирси аскер сауутла да атылып-чачылып, юйюбюз арты бла кзурурукду.

Максимни ышарганында жүрекке хычыуунлукъ берир хал эсле-медим.

* * *

Биз бу жангы жерде жашагъанлы бир къауум кюн болду. Ол уруш амалтын ишленген мекамды. Мында душмандан кзуруулануу халла да, аскер сауут сакъларгъа жарарча, боевикле жашарча болумла да эге алынгандыла. Кюндюзгю кюн боевикле бу тийреде кёрюнмейдиле, шошлукъ бийлепди тегерекни. Кертиди, не кёребиз, не билебиз, не эшитибиз деп, сынчылап айланганла уа бардыла. Аллаилагъа тасхабызны бермез ючюн, кесибизни сакъ жүрютебиз. Алий, жатхан жерни эшикке жууукъ жерде этип, тышына кзулакъ салгъанлай, кёз жетдиргенлей туррады. Ол айтады бизге тышындан хапарны.

Ингир къарангысында уа алайы боевикледен толады. Болгъан даурдан толады. Келип, бизге да кезиу-кезиу къарагъанла да бардыла. Ала ючюбюзно да жыртхычлагъа санагъанлары даулашсыз эди.

– Сагъат не болады? – деп сорду Максим боевикледен бирлерине.

Ол:

– Къайры эсе да барыргъамы ашыгъаса? – деди да, нёгерлерин кюлдюрдю.

– Эй, жазыучу, – деп, Максимни юсюне сюелди боевиклени бирлери.

Андан ары Максимге, сёз айтмай, тынгылагъанлай турду.

Былайда дагъыда бир сейирлик иш болду. Хозяин кеси керегине чыгъардан алгъа, Максимни кюлунда дефтерни сермеп алды да, аны биргесине элтди. Ол анда окъуду дефтерни. Айтды аны хапарын нёгерлерине. Хар ким бирден бирге алып, шагъырей болдула полковникни жазуулары бла. Максимге кими Максим Горький дейди, кими башха ат атайды, кими бек сылыкъ сёзле бла полковникни ёрге кюпмазлыкъ этедиле.

– Болат а кимди?

– Окуджава, – деди ким эсе да, – жырчы.

– Угъай, ол туююлду, – деди башха боевик, искусстводан ангылауу болгъанын бизге да, башхалагъа да белгили эте. – Бизни элде быллай бир теличик бар эди да, аны кюзутуп зауукъ этиучю эдик.

– Алийге уа дунягъа айтылгъан боксёр Мохаммед Алийсе, – деди башха боевик. – Бизде жесирде жазыучу да, жырчы да, боксёр да бардыла.

– Ол а къалай игиди, – деди башхасы, – илишаннга саллыкълары-бызны араларында жазыучу, боксёр, сора... теличик да бардыла.

Алайны шошлукъ бийледи. Бир кесекден а жютю сёзлери бла бизни онгубузну алыргъа кюрешгенле алайдан думп болдула.

Бир жол бир къауум боевик хыны кирдиле биз болгъан жерге. Тох-тамай бизни сакълап тургъандан адам жокъ эди келгенледе. Бу жыйын-нга оноу этген жаш ёсюмлюдо, юсюнде шинели, тизгинли, жагъасыны туймелери да – бир тапла. Ким да сукъларнырча офицер.

– Жазыучу дегенлери сенмисе? – деп сорду ол Максимге.

– Хау, менме, – деди Максим, боевик аны ол атына ыразы болмагъанын ангылатып, ауазы бир кесек тюрленип.

– Санга кёлюмден назмула айтайыммы? – деди боевик.

– Бек суйюп тынгыларыкъма, – деди Максим, солууун теренден ала, бир кесек жан кирип.

Сора боевик «Евгений Онегинден» иги кесек тизгин окъуду, кесин сахнадача журютюп. Андан сора Хлебниковну, Пастернакны, Мандельштамны назмуларындан да айтды, бизни сейирге къалдырып. Нёгерлери да анга бла Максимге кезиу-кезиу къарай эдиле. Кёп назму окъуду ол адам, поэзияны кёллери бла суйген адамлагъа тюбегенине къууанып. Сора, Максим таба бурулуп:

– Бу назмуладан а хапарынг бармыды? – деди, А.С. Пушкинни назмула бла жазылгъан романындан юзюкню окъуп. Аны фахмусуна сейир этген жаш:

– Сен жазмагъанмыса аланы? – деп сорду.

– Угъай, – деди ол. Къарангы блиндажда окъуна белгили эди ол-сагъатда аны бетини къызаргъаны.

– Сизде, оруслулада, сейирлик поэтле, жазыучула кёп болгъандыла.

Боевикле кетдиле, чыгъармачылыкъ ишине бек тансыкъ болгъаны сезилди мудахлыкъ хорлагъан бетинде.

– Максим, бу жазыу ишингде сакъ бол, айтмаз затынгы айтып, кырты этме, – дедим.

Ёмюрде унутулмазлыкъ къыйынлыкъны сынагъанлы бир кере да эс бурмагъанма Максим этген жазыулагъа, соргъан да этмегенме, не затла жазып кюрешесе деп. Боевиклени юслеринден аман зат жазмазлыкъына уа ишексизме. Къоркъмай къалай этер эссизлик? Алай аны жазыулары бла шагъырей болгъан командир экинчи кере блиндажгъа келгенинде, аны асыры ачыулангандан киши таныялмады. Ол, кирип:

– Кимди мында чечен тилни билген?! Кимди спецслужбаладан?! Сенсмисе, полковник?! – Алай этип, Максимни къолундан тутду да, хыны этип, блиндаждан чыгъарды.

...Максим къайтханлай, тынгысыз болуп сордум не болдунг деп.

– Билмейме ала мени жазыуларымда аллай бир тынгысыз болурча не зат тапханларын?

– Сен адамча нек ангылатмайса манга не болгъанын? – деп, ауазымы кётюрюп сёлешдим.

– Мени дефтеримде болгъан жазыула аны аман чамландыргъандыла.

– Кимни?

– Командирни.

- Эсингде эсе, мен айтхан эдим санга, сакъ бол деп.
...Энди ангылай турама. Максим, биз да билмегенлей, боевикледен бирлери бла ушакъ этгенди – бизге келе-кете тургъанладан бирлери бла. Ол Москвада Максим жашагъан жерни билирге кюрешгенди.
– Солнцевода жашайса дейдиле. Билеме, билмей а алайны.
– Сен а Москвада къачан болгъанса?
– Юч ай мындан алгъа, къыяулу бутума агъач аякъ ишлетирге баргъан эдим.
– Сизни отрядда «синий чулок» жокъмуду? – деп, Максим былайда да учхара, ким да ишекли болурча сёзюню ычхындырды.
– Билмейме, бирда кёрмегенме аллай зат. Ким биледи, башха отрядлада болургъа болур. – Бизни командирибиз къаты, алай тюзлюкге къуллукъ этген адамды.
«Бу ишлени чечен тил бла не байламлыгъы болгъанын ангылаял-майма», – деп, кеси акъылымда сагъыш эте тургъанымлай, эсиме бир зат тышдю. Максимни дефтерин Боксёр алып, артха къайтармай къойгъанын унутмагъанма. Командир дефтер бла тынгылы шагъырей болургъа онг тапхан болур. Таматаны къаны Максимге, боевиклеге бузулгъаны бошдан туююл эди.
– Не затха кюрешесе «синий чулок» бла? Олмуду сени ишинг: «Ичкерияны» эркинлиги ючюн кюрешген тиширыуланы бла сабийлени юсюнден билдириуле жыяргъа. Сен кесинги ким болгъанынги ангылатханса – спецслужбаданса. Мен сени илишаннга салмазгъа сёз бермеген эдим. Артха алама ол сёзюню. Сени ким болгъанынги кеч билдик, жарсыугъа. Аланы юслеринден санга билдириуню ким бергенди? Аны айтмасанг, ишинг кыртыды. Ол тилин тыялмагъанны уа илишаннга саллыкъбыз.
– Айталлыкъ туююлме. Билмейме ким болгъанын. Къарангыда таныялмагъанма. Бети, башы да чындай бла жабылып эди.
– Аузындан таныяллыкъмыса?
– Ким биледи, толу сёз бералмайма.
– Ишекли болгъан адамларыбызны бир бири ызларындан чакъырлыкъбыз. Иги эс буруп тынгыла.
– Жангылсам а, чыртда хатасы болмагъан адам ачыса уа?
– Аны бла сени ишинг болмасын.
Командир боевиклени бир бири ызларындан чакъырды.
– Бу кимди? – деп, хар келгеннге Максимни кёргюзтюп сорады.
– Жесирде тургъан полковник, – дейдиле хар бири.
– Муну ёлтюрюрге сюемисе?
Максим келгенлени бирлерин да танымагъанын ангылатды.
Бек ахырында поэтни чакъырадыла.
– Мен ангылагъандан, бизни жазычубузну бек жаратханса сен, – деди командир, аны ким болгъанын Максимге айтмай.
– Угъай, жаратмагъанма, – деп, кесин ариуларгъа кюрешди боевик.
– Алай эсе, муну агъачны теренине элт да илишаннга сал.
Поэт, автоматын къолуна алды да:

– Тебире аллымда, – деди.

Хар не бла да кьаргъанама, мен журналист кьадарында бир кьауум соруу берген эдим ол адамгъа ансы, бир башха ниетим болмагъанды.

– Сен жазыучумуса, журналистмисе?

– Бек биринчиден, журналистме, Афганистаннга журналист кьада-рымда барып тургъанма командировкагъа.

Афганистанны атын эшитгенлей, командирде бир кесек халаллык эсленди. Аны ангылагъан Максим хапарын андан ары бардырып кю-решеди.

* * *

Июль айны орта чагъындан башлап, бир кечебиз да озмады, ушкок таууш элгендирмей. Ол кыйылыкъны бизге уруш сынатханына ишек-сизбиз. Бу кечебиз а кылай бошаллыгъын бир Аллахдан сора киши да билмейди. Бизни сакълагъан боевикле да ол сермешлеге кьатышырыкъ туююлдюле демейбиз. Аладан бирлери ёлсе, дерт жетдиребиз деп, ючю-бюзно да кьапларла деп да кьоркьабыз. Бирда билмезсе не боллугъун. Бу кьатыш-кьутушда кьачар кьайгъыгъа кирсек а, кылай боллукъду? «Алай этерге нек болмайды?» – деп, кеси акъылымда кёп оюм этеме. Болсада, арсарлыкъ таукеллигибизни хорлап, бир бирге аркьабызны тиреп, тауушсуз олтурабыз. Башыбызда жерни кылыкъсыз тепгени уа акъылдан шашаргъа жетдиреди. Уруш кыйынлыкъда биз ангыламагъан халны Максим ангылатады. Ол затдан билими теренди. Эрттенликде уа Максим биз болгъан жерде чычханла айланганларын эслеп, бирлерин тутуп, чыракъ жарыкьгъа келтирди.

– Ёлтюргенми этериксе? – дедим.

– Жанынгмы ауруйду?

– Хау, ёлтюрме кыйынлыны.

– Мени мынга чыртда жаным аурумайды. Кече жукъларгъа кьой-майды.

– Была кьапхан этмейдиле.

– Боевикле жашаусуз этгенлери да тамамды, – деп, полковник чыч-ханны керегин берди. Быланы тутуп, дуниядан жокъ этерге керекбиз.

– Барысын да кьурутургъа кьолдан келлик туююлдю, – дедим. – Айтдырмай кьоймай эсенг, мындагъыланы кьурутханлыгъынга агъачдан башхалары келликдиле бери.

– Чычханланы ёлтюрмегиз мында, – деп тиледи Хозяин да, Максим этген ишни кёзю бла кёргенден сора. – Мен юч литрлик банка келтирир-ме, саулай ары ат, биз аланы кьуйрукъларындан терекге тагъып, автомат бла уруп ёлтюрребиз. Алай этип, уста мараучу болургъа юйренебиз.

Бизни кьалауурубиз сёзюне табылмады. Келтирмеди банка. Пол-ковник да чычханла бла кюрешгенин кьойду.

* * *

Отрядны командирини акъылына бир иги иш келди – бизни жууун-дуругъа. Бизни сакълагъан адам эрттенликде эртте келип кьатыбызгъа,

кѳууанып айтды ол хапарны. «Кечегиде тау сууну жагѳасына барып, жууунган этерикбиз, – деди ол – ансы, бит кѳысып, аурууугѳузну бизге да жукѳдурурсуз».

– Байлаулары тешигиз, тѳгерегизге кѳарамагѳыз! – деди кѳалауур, кече кѳарангѳсында суу жагѳагѳа элтип. – Тешинигиз! Максим бла Алий терк этдиле айтылган жумушну. Мен акѳыргын тешиндим да, кийимлерими суу жагѳада бюклеп, тап салдым.

– Не мыт-мыт этип тураса, сапынны ал да терк жууун, – деди манга бегеюл.

Кѳара сапынны алып, юсюмю кѳолумдан келгенича жууаргѳа кю-решдим.

– Терк кѳымылда дегенме санга. Не созулуп тураса?!

Боевик нек эсе да мени кѳатымдан кетмейди. Кесиме таукеллик алып, аны таба кѳарадым. Бетини кѳзлеринден бла аузундан кѳалган жери жабылып эди. Сууну ол жанында жагѳасына да кѳз жетдирдим. Ёрге тау таба да кѳарадым. Бир ышыкѳа экеуленни эследим автоматлары бла. Аланы да бетлери жабылып, киши танымазча.

Тюз айтсам, жууунуругѳум келмеген эди, кирсиз ич кийимле киеригим жокѳ, сора не затха жан атама суугѳа кирирге деген акѳылда эдим. Фашист концлагерьде газ печѳге кирирге хазырлангандан башха тѳююл эди бизни ишибиз. Нѳгерлерим бегеююлге сѳз айтдырмай тамамладыла жумушлары.

Алий ич кѳнчегин тешип, сапын сюртюп, жууар акѳылгѳа келгенлей, аны кѳолундан ычхындырды да, суу кѳнчегин иги да арлакѳгѳа элтди. Алий аны ызындан чапханын кѳрген боевикле кюлюп чегисиз болдула.

– Тамамды жууунганыгѳыз, кийинигиз, тебирегиз! – Кѳалауурну базыныулу сѳзлери. Ол бизни асыры эртте тынгысыз этгенин жаратмадыкѳ. Не кѳарыу барды угѳай дерге.

Блиндажгѳа кѳайтхандан сора, бютюнда тынгысыз жашау башланды. Чычханла кѳз ачдырмайдыла. Кѳыстап, ѳлтюрюп да кѳутулалмайбыз аладан.

– Бу палахлагѳа адам не этсин, – деди Максим. – Жукѳлаялмайма.

Ол кѳлегин тешип, чулгѳап, бурдух этип, жерге тобукѳланып, чычханла бла кюрешип жангыдан башлады. Максимни акѳылына кѳре, душман бла сермешгенден башха тѳююл эди ол.

* * *

– Болат, не жукѳлауду бу? Уян дейме да мен санга, – деген ауаз не кѳаты эшитиле эсе да, кѳзлерими кючден ачдым. Кѳатымда бир мыйыкѳлы кишини сюелгенин кѳрген сагѳатымда уа, ёрге турургѳа угѳай, жатхан жеримде окѳуна тири кѳымылдаргѳа базынмадым. Мен таныган жан тѳююлдю.

– Жарым сагѳат болады мен сени уяталмай кюрешгенли. Ол кѳзлерин жандырып, жютю кѳарады манга. Не этерге билмейме. Ауузумдан

сёз чыгъаралмайма. Солуууму да кыйналып алама. Максим а тауушсуз жукълайды. Москвачыны Афганистанны юсюнден хапарларын да эсгердим кеси акъылымда. Ол аскер корреспондент къадарында ары терк-терк барып тургъанды. Максим анда жаланда журналист иши бла чекленмегенди, урушха да къатышханды. Башханы кый, «За отвагу» деген майдал бла окъуна саугъаланганды. Хапар айтыргъа артыкъ сыйген адам тыйюлдо. Совет властыны заманында халкъ излеп окъугъан бир сыйлы аскер журналны редакторуну къуллугъундан нек кетергенлерини сылтауун а айтхан эди. Кыйралны къоруулау министри Павел Грачевну оноун толтурургъа унамагъаны ючюн къысталгъанды къуллукъдан. Кыйсхасы, министр айтханны этип, Акъ юйню илишаннга алыу бла байламлы оноуну журналда басмаларгъа керек эди.

Эрттенликде бир кесек эс жыйгъандан сора, биз тургъан мекамгъа тигелеген атлауучла бла ким эсе да келе тургъанын ангыладыкъ.

– Хозяинди келген, – деди Максим, – аякъ алыуундан таныгъанма. Ол тегерекге-башха къарап, хар болумну тинтгенден сора, Болат аурупду деп билдирди анга.

– Анга биз эталлыкъ жокъду, – деди Хозяин. – Ненча кере айтханма кесигизге сакъ болугъуз, ауруп кыйгъыгъа кирмегиз деп. Бизде саусузгъа къарарча, жарарча жер жокъду. Кесибизни саусузларыбызны да элге жиберип, анда бакъдырабыз. Мында дарман атына бир зат да жокъду.

Боевик ол сёзлени бек сабыр, ардаллыда кесини халын тюрлендирмей айтды. Аны ауругъанлагъа, ёлгенлеге кыйгъы эте айланыргъа заманы жокъду. Жесирлени жарсыулары уа – бютюнда.

– Бизни адамларыбыздан кыйсы эсе да тиш ауруудан бир бек кыйналыгъаны эсимдеди, ол замандан къалып, бир дарман барды.

– Угъай, угъай, Болатны тиши аурумайды. Онг бар эсе, бир стакан чай беригиз. Мынга чай болушургъа боллукъду, – деди Максим, – дарманлыкъ этерикди ол.

Бизни къалауурубиз кетди да чай кыйналыргъа, суу, дарман да – анальгин, эрттенлик азыгъыбызны да алып келди. Болушдула ала манга. Алай аякъларым берген кыйынлыкъгъа бек кыйналып тездеме. Быллай кыйынлыкъны эртте бир сынагъанма – студент заманымда. Ийнанамысыз, ёлорге аз къалгъанма. Азнор шуэхуму хайырындан кючден бла бутдан аякъ юсюме болгъан эдим.

Бюгюн ючюнчю кюндю бизни блиндажны хазна адам жокъламагъанлы. Негерлерим да хапаргъа кирип хазна кыйналмайдыла, заманларыны кёбюсюн тынгылауну басханлай ашырадыла. Мени, саусузну, тынчлыгъын алмайкъ деген акъылда да болурла, баям. Англаймысыз, ауруу къолгъа бекден-бек алып башлагъанды. Боевиклени къолларында, жесирде ёллогюм эсеме тюшсе, бютюнда бек тынгысыз болама. Илишаннга салсала окъуна, онглу болур андан. Не ары-бери кыйркдырып кюреше эсем да, ёлюм къоркъуу тамагъыма тыгъылыпды.

Блиндажны биягъы шошлукъ бийлегенди. Аллай кезиуде кыйынлыкъны ауурлугъун бютюн сезесе. Жарыкылыкъ дуниядан жокъ болуп

къаллыкъ да сунаса. Ауруу кызыуу мени къолгъа этгенли бютюн бек ангылайма аны. Ой жарлы анам, Чеченнге атланнганыма чыртда ыразы болмагъаныны унутмагъанма. Сени айтханынгы этмегенли жашауумда кѳрген кѳп къууанч кюнлерими да, тынгысыз кюнлерими да тюшюредди эсиме бюгюннгю азап кюнлерим. Башханы къой, кѳчгюнчюлюкню жылларын да эсгереме, анам. Сен бек къоркъуулу ауруудан ауруп, ол къыйынлыкъны Аллахны буйругъу бла хорлап, бизни бек къууандыргъан эдинг.

* * *

Къыйын ауруу борбайларымы кырккып, жатхан жеримде ары-бери да зор бла бурулама. Бюгюн а жатхан жеримден ѳрге кѳтюрюлюп, сууукъ къабыргъаны эки къолум бла кезиу туюдум, кычырыкъдан кырып.

– Не кычырыкъды бу?! – деди Алий, мардадан озсакъ, бизге иглик этмезликлерин къалай ангыламайсыз?

– Берген къыйынлыкълары азлыкъ этгенми сунаса? – дедим Алийге. – Тур ѳрге, не жатыду бу кече-кюн да. Хозяинни айтханын нек унутаса, жатханлай тургъанынгы жаратмагъанын. Тур ѳрге, сакъалынгы да жюлю.

Алий манга ыразы болмай кѳтюрюлдю ѳрге. Сора ким къарыулу болгъанын сынаргъа да киришдик. Ол онглу болду. Мен ол затны жаратмай, ауруум тозуратханын сылтаугъа тутдум.

.. Кюнле бир бирлерин алышындырадыла. Алай бизни башыбызгъа эркин этиуню юсюнден чыртда хапар жокъду. Ийнанамысыз, биз бир бирибиз бла хазна сѳлешмейбиз. Къыйынлыкъны юсюнден сагъышла угу-жугу этип бошагъандыла.

– Къаллайла ашайса? – деди Алий Максимге, эрттен азыкъны кезиунде не затны жаратмагъанлыкъ этди эсе да. Максим а тынгылап къойду. Ашыбыз да адам сукъланыр аш туююл эди: къуру сууда биширилген макарон. Ич жау да атылгъан болур эди къазаннга, баям. Максим, къашыкъны ауузуна асыры суюмей элтгенден, шорпаны тамагъындан тигелегенден эсе, тышына тѳгюлгени кѳп эди.

– Мен ангылайма, экибизден да сенде онглуду культура деген шарт, – деди Алий, биринчи сорууна жууап алмагъанына ыразы болмай, – алай ол затны кертилигин кѳргюзтюрге алай тап заман тапмагъанса. – Алий москвачы ашагъан ашын жаякъ жанлары бла бардыргъанына берген багъа эди ол, аны жанына тиерге суюмегенин бизге да ангылатханлыгы. Алай дауурубоз къызадан-къыза башлады бир кезиуде. Алий кесини терслигин жумушатыргъа кюрешеди, терс-тюз сѳз бла да жазыучуну хорлагъан а тынч туююлдю.

Даурну аз этерге келишдик. Алай болмаса, боевикле бизни туююшген этген сунуп, юсюбюзге басынып къаллыкъдыла.

– Бусагъатда сенде бир хал барды да, туююш ачаргъа хазырланнганынга бир жан ишекли боллукъ туююлдю, – деди Алий. – Менден тышындан башхаланы кѳзлери бла къарайым кесиме. Ол Максим таба

бурулду да, Владимир Ильич Ленинни юсюнден аны акъылын билирге сюйгенин ангылатды.

Максим бир кесек заманны сагъыш этди да, шош айтды:

– Айтхылы таулу поэт Къулийланы Къайсын, – деп башлады Максим кесини жангы оюмун, – кесини поэмасында былай жазгъанды: «О, мой Эльбрус, ты – высок и бел, таких вершин в Европе не отыщешь. Но Ленин выше в развороте дел, и мысль его снегов Эльбруса чище». Ариу айтханды.

Андан арысында Максим жашау жолу игиге бла аманнга юлешинип къалмагъанын, анда башха тюрсюнле да тюбегенин ангылатды. Не тюрлю адамгъа да бир халда багъа бичип къояргъа онг болмагъанын юлгюле келтирди.

– Да сен адамны юсюнден аны жаратханынгы бла жаратмагъанынгы, таныялгъанынгы бла таныялмагъанынгы айтып къояллыкъмыса, – дейди Алий.

Баям, шофёр Максимни дыгыласына иги да къатылды.

– Сени кибиклени хаталарындан жашауда къыйынлыкълагъа хар атламындан тюберге тюшеди, – деди Максим.

Даулаш теренден-тереннге кире барады. «Сен, тюненеги коммунист, бюгюн коммунистлеге аман нек айтаса?» – деп бирибиз, – «Сен да болгъанса коммунист...», – деп экинчибиз...

– Келигиз, башыбызгъа-аягъыбызгъа жарамагъан хапарланы къояйыкъ да, карта ойнайыкъ, – деди Алий.

Сора карта ойнарча жер да жарашдырды, кеси да Максим бла мен болгъан жерге жууукъ олтурду... Кёпге бармады бу ишибиз да. Тохтамай Алий къытханлай тургъаны хычыуун тиймеди бизге. Тюзюн айтсам, быллай оюнлагъа кёл салгъан адам туююлма не заманда да. Юйюрюбюзде да бу оюннга кёл салгъан адамгъа онг кёзден къарамагъандыла.

...Кюн сайын сакълайбыз хычыуун хапар. Жарсыугъа, алыкъа жокъду биз къууанырча хапар. Жесирге тюшген кечебизде Асхаб айтхан сёзле да эсимдедиле. Мени ёлюмден сакъларгъа къолундан келмезлигин. Боевикле кёп тюрлю адамладан къуралгъанларын ангылатхан эди. Мурдарлыкъдан артха турмагъанланы тыйгъан къыйын болгъанын сагъыныргъа окъуна къоркъду Асхаб.

Аллайладан бирлерин жер юйге атлауучла бла тюшгение кёре билирге боллукъ эди, жерде темир чалдишни гам этип, бизге уллу къыйынлыкъ сынатыргъа хазырланганын. Бир кесекден биз уллу санлы жаланбаш адамны кёрдюк, иничке мыйыкълары да кюнде кюйген бетинде билине. Ол кишини аллына да чындай кийип, бетин букъдуруп бармагъанды. Жесирлени хар бирини къатына жууукъ барып: «Гажайла, ёлтюрлюкме!» – деп чамланганды ол. Чыртда ишекли туююл эдик, бу мурдар таматаларындан къоркъмаса, олсагъат бизни илишаннга саллыгъына ишексиз эдик. Душманларын ёлтюрюрге, соруусуз ёлтюрюрге. Ма алай эди аланы ниетлери.

Аллай боевик биз болгъан жерге тигелесе, жесирлени сакълагъанладан адам жер юйге аны ызындан тигелегенди. Кесини къуллугъун

картоф уруну кьатында тамамлагъан Хозяин бизни мурдарладан сакълагъанладан бек ышангыларындан бирлериди.

Боевик биз болгъан жерге келип, бек алгъа Алийни юсюне сюелди. «Кимсе сен?» – деп сорду ол Алийге. Шофёрну бети кёз кёре тюрленди.

– Алийме, – деп, ауазын кючден чыгъарды.

– Сен кимсе? – деп сорама.

– Шофёрма, таматаны жюрютеме.

– Кимди таматанг?

– Болат, – мени кёргюзтдю Алий.

– Сенмисе тамата? – шытыларын чачды бетиме. Баям, ол манга бюсюремеди. Неме бюсюремегенин а айталлыкъ тюйюлме. Къара кесеу болуп къарады кёзюме. Мен ким болгъанымы болушун болушунлай айтдым.

– Тюзмюдю айтханынг?

Къатыма бек жууукъ келди. Мен а сыртымдан жатыпма, эки кьолуму башыма жастыкъ этип. Къарамымы андан аз да айырмайма.

– Сен айтханла тюзмюдюле? – деп, энтта бек кьаты сорду. Сермешир хал алды. Дагъыда шош болду. Арлакъгъа кетип, иги да керилип, табаны бла табаныма урду. Бек ачыдым, мыйым чайкъалгъан этген сундум. Тюз олсагъатчыкъда Максимни алып келген экеулен автоматлары бла тигеледиле блиндажгъа.

– Ол не этгенлигингди? – деп кьычырды боевикледен бирлери. Ол а бизни шагъырей адамыбыз – Младший Брат. Ала Максимни алып тебирегенлеринде, кьалын агъачны ичи бла мени баралмазлыгъымы ангылап, Алийни алып кетген эдиле.

Мен аягъымы, кьолуму кьымылдатыргъа да кьоркъуп жатама. Бизни сакълагъанланы да манга болушур онглары жокъду.

– Не болгъанды? – деп, кьоркъуулу сорду Максим.

– Сен кеси керегинге барамыса, огъесе угъаймы? – деп сорду Алийге Младший Брат, былайда ол Бешеный бла (мени табанлагъан мурдарны аты алайды) хазна шагъырей болмагъанын ангылата.

– Угъай, бармайма, – деди Алий.

Анга да сейир эте, жуургъанымы юсюме табыракъ жабаргъа кюрешдим. Къысхасы, жукъларгъа хазырландым.

* * *

Июль айны ахырларына тау этеклеринде кюз кесини келе башлагъанын таныта эди. Кюн алгъынча кьыздырады, алай ингир алагъа уа жылыракъ киеринги излейди. Хауаны тюрлене баргъаны кечегиде уа бютюнда бек билинеди. Биз жашагъан болумда тургъан боевикле да сынаидыла жесирле сынагъанны. Ала, сёзсюз, бизден онглудула – от этерге, жылыныргъа онглары барды.

Артыкъ сёзю болмагъан адамды Младший Брат. Ол кеси керегибизге чыгъарыгъыбызны изледи энтта да. Мен нек акъсагъанымы да сорду ол. Боевик мени нек акъсагъанымы билмей эди деп айталлыкъ тюйюлме. Жан аурутханын ангылатханлыгъы эди.

– Къайгы этер зат жокъду акъсагъанымда, – дедим.

– Жокъду хатам дегенден башха сёз чыгъарыкъмыды сени ауузунгдан?

Жан аурутханын ангылагъанымдан сора, бутум игиге айланганын айтдым кёлум бла. Анга тутхан тюз ниети мени кыйынлыгъыма болушурукъду деп артыкъ ышанмадым. Тюзю уа, кесим суннганча болмагъанын сезген сагъатым болду.

Андан эки кюн озуп, кюндюзгю кюнде бизни ючюбюзню да бирге орамгъа чыгъардыла, кёзлерибизден байлаулану да кетерип.

Анда билдик бизни эксперт комиссия сакълагъанын. Аны къауумунда Ризван эм Белобрысый. Ала Чеченде жесирлени не халда къутхаргъанларын билирге керек эдиле. Аланы ол мурат бла ёлгенлерине мен чыртда ишекли болмадым. Иги ниет бла келгенлерин, мени башыма бош этер ючюн, кюрешгенлерине да ишексизме.

Эрттеден шагъырейлерибиз бизге окопда тубедиле.

– Къалайса? – деп сорду Белобрысый.

Аны сорууна жууап бермедим.

– Къоркъма, хар зат да тап боллукъду, – деди ол. Къолума, аягъыма ышанлы къарайды.

– Сизни кёп турмай юйюбюзге ашырлыкъбыз, – деди Ризван. – Полковникни бла банкирни эркин этер ючюн, экисине да ахчаны хазыр этгендиле. Хар къагъытда жюз доллар болсун дегенбиз, кеслери да – жаппа-жангыла.

– Полковник сени юсюнгден а, баям, «Известия» газетде болур, жазгъан хапарлары барды, – деп къошду Ризван, суу шешаны башындан уртлай.

– Бизни юсюбюзден а жазмаймыдыла? – деп сордум, ушакъны бир кесек созар акъылда, баш мурат а – таза хауада мычыр акъылда. Андан сора да, биз жесирлик сынагъанлы быллай хычыуун хапар эшитмегенбиз. «Феликс, кертиси бла да къолгъамы алгъан болур бу ишни? Баям, мен жазгъан къагъыт аны къолуна тюшген болур, ахырысы-къысхасы», – деген оюмгъа келдим. Уллу жүрек ыразылыгъымы да билдирдим Феликсге кеси акъылымда.

– Кимге керексе сен! – деп, ауазын иги да кётюрюп сёлешди Ризван.

Бизни юсюбюзден а жазмагъанмыдыла деген сорууума жууап бергенлиги эди аны. Мен таныгъанлы да муну манга кёл ашауу сел болмады. Бютюнда бюгюн а бир кесек жумушаргъа керек эди, бизни ючюн долларла берликлерин да эшитген эсе.

– Бизни ючюн ахчаны къайдан алгъандыла? – дедим, ауазымы, бетими да тюрлендирип.

– Санга не башхалыгъы барды? – Ризванны андан ары сёлеширге суймегенин ангыладым. Баям, саулугъу бек осал эди къантулукъну.

– Да тюзюн билге сую эдим, аллай бир ахчаны жыяргъа онг жокъду.

– Тапхандыла, къайдан тапхан эселе да.

– Хо да, игиди, – дедим. Аны керти айтханына уа артыкъ бек ышанмайма.

Артха кьайтып, тешегиме жатып, бюгюннго ишни юсюнден терен сагъыш этгенлей турдум. Боевикле мени не ючюн алдаргъа керекдиле деген сагъышдан а кьутулмайма. Кеси адамларыбыз башыбыз бла уа ойнай болурламы? Не ючюн? Бар да сор.

Ризваннга бла Белобрысыйге тюбегенибизли бир ыйыкъ озгъанды. Бизни оноубузну этерге керек эдиле ол заманны ичинде. Жукъ эшитмейбиз, блиндажда жашаубузда да тюрлениу жокъду. Аягъым а жашаусуз этгенлей турады. Аллай кезиуумде Бешеный жокълады бизни. Кёп тургъан эди ол келмей. Баям, анга жангы кьуллаукъ берген болурла дейме таматалары. Мен ангылагъандан, кёп «иги затха» юйретирге керекди бизни. Ол оюм бла биринчи кере келгенинде, шешасыз тьююл эди. Жашла ол затха сейир этдиле. Эшикге жууукъ бардыла ала аманлыкъдан кери болгъанларына бирда-бирда ишекли тьююл эдиле. Алай эндиге дери эшите-эшите тургъан сёзлерин эшитдиле: «Гажайла, ёлтюрлюкме!» Ол кюнден сора Максим бла Алий жангы кьалауурсуз аллына чабып баргъанларын кьойдула.

– Энди мен аны кьатына жууукъ жанларыкъ тьююлме, – деди Алий, бизге кезиулю азыкны келтирген заманда.

– Мен да, – деди Максим да.

Аланы борчлары мени боюнума тюшгенин ангыладым. Бош табакъланы эшикден тышына узатып, аланы ашар ашыбыздан толтуруп, артха да мен келтирирге керекме. Ол кюн а аягъым бирда болмагъанча ачыта эди. Олсагъатда жийиргенчли Бешеный эшик юсюне келип тирелди. Жууургъанымы юсюмден бир жанына быргъап, ёрге турургъа кюрешдим. Алай Максим бла Алий, мени амалсыз халымы ангылап, кеси борчларын кьолгъа алдыла. Алай ол кюнден сора Бешеный бизге бир кере да келмеди. Баям, таматалары ангылагъан болур эдиле, ол эртте-кеч болса да, бизни башха дунягъа къара шайгъа санамай ашырлыгъын.

* * *

Бизни жууунуругъубузну тийишли кёрдюле боевикле. Ол жол этгенлерича, уллу кьыйынлыкъ сынатмадыла. Агъач кьыйырында бизни автоматла бла сакълагъанла жокъ, кёзлеригизни байлауларын тешигиз, кьысыгъыз деп, алгынча сюелип да турмайдыла. Ашыргъанла уа – Хозяин, Младший Брат, дагъыда бир боевик, бети, башы жабылып тьююлдю аны да. Максим анга Че Гевара атады. Кечегиде ол бизни блиндажгъа биринчи кере тигелегинде, бек жигит революционерге ушатдым. Хозяин бла Младший Брат арт сёзлери болмай толтурадыла борчларын.

Мен тешинген сагъатгымда байлаууму бир жанына алып, нек эсе да бек алгъа Младший Брат таба къарадым. Андан сора уа – Че Геварагъа, аны ызындан – Хозяиннге. Хозяин нек эсе да башын да, бетин да жабып тургъан чындайны тешмеди. Эки нёгери уа тешдиле. Сагъыш этерге тюшдю былайда да. Бегеюллени бетлерине эс буруп къарадым кезиу-кезиу. Младший Братны бетин ташха ушатдым. Ол нек эсе да мени бетимде жюреги ушатмагъан шартны эследи. Ол мен аны юсюне

секирирге хаппа-хазыр болгъаныма ишексиз эди. Ауузунда тютюнюн тишлери бла эринлери бла да чайнайды. Хозяин бла Че Гевара, бир зат ангылагъанча, аны къатына жууукъ атладыла.

Жууунургъа керекме, не къоркъуулу болумну сынай тура эсем да. Тюзюн айтсам, ол биринчи келген заманыбыздача, уллу тынгысызлыкъны уа сынамайма. Сууну теренине кирип, таза да кёлном бла жууундум. Сора жагъагъа чыгып, кийиндим. Младший Братны къатына олтуруп, тютюн тиледим. Ол сёз айтмай узатды бек сыйлы тютюн топну. Суюноп ичдим тютюнню. Младший Братны нек эсе да тынгысызлыкъ къолгъа алды. Жуууна тургъан Максимге бла Алийге, сора манга да кезиу къарап, халсызлыкъына хорлата баргъанын кёрген, ол жесирле андан къачып, къутулуп баргъанларына амалсыз болуп къарагъан сунарыкъ эди.

– Тамамды жуууннганыгъыз, чыгъыгъыз тышына, – деп, къаты сёлешди Максимге бла Алийге.

Мени артха кетеригим келмейди. Ол къурурукъ блиндажгъа барыргъа артталыда суймейме. Къалай хычыуунду суу жагъада олтуруп, аны киши оноу этмеген халына да сукълана, ариу хауадан да солуу алып, башынгы басып, къымылдаргъа къоймай тургъан сагъышларындан да бир кесек къутулуп, озгъан зауукъ кюнлеринги кёлюнде жюзмеклик. Ёмюрден ахыргъа турлукъ эдим тюз былайчыкъда. Боевиклени аманлыкълары башларына жетсин, мен а бусагъатда Кавказны жүрек жырына, бийик тауларыны этеклеринде суучукъну ариу макъамына тынгылап олтурама.

* * *

Август айны бу кечеси бек дауурлу озду. Автомат атылгъан тауушла не менме деген адамны да жашаусуз этерик эдиле. Бирде къууанч ауазла да эшитиледиле.

– Неди бу иш? – деп сорду Максим.

– Билмейме, – дедим. – Баям, не эсе да бир хорламны къууанчын этедиле.

Олсагъатда блиндажгъа тигелей келген аякъ тауушну эшитдик.

– Биз хорладыкъ! – деп къычырды Хозяин. Аны бетин жапхан чындай да жокъ. Кёкге учуп кетерге хазырды. Сыфаты да алгъындан эсе, иги да жаш кёрюнеди. Бирде уа анга эс бурсанг, ол хорламларына артыкъ къууанмагъан халны да эслейме.

– Генерал Лебедьге махтау! – деди ол. – Ёмюрде акъылыма келлик туююл эди, Лебедь мамырлыкъны тохташдырыуну борчун къолгъа аллыкъды деп. Приднестровьеде башха политик анда къыйын болумну созуп, кёплени ёлюмню кёзюне къаратханды, Лебедь а, мында къыйын болумну къолгъа алып, къарап-къарагъынчы урушну тохтатханды. Кертиди, мындан арысында анда халны къалай боллугъун а айталлыкъ туююлме.

– Баям, сени бир тынгысыз этген зат барды? – деди Максим.

– Угъай, угъай, аллай зат жокъду...

– Максим, сени акъылынг къалайды, муну ёмюрю узакъгъа барлыкъ болурму?

– Не затны?

Хозяин бу жол да иги кесекге дери аузундан сёз чыгъармады. Баям, къалайда да тынчлыкъ, мамырлыкъ болурун сую болур эди. Бир ауукъда къарамын Максимге, ызы бла манга бурду. Ол кеси башына эркинликни излеген Чеченни юсюнден сагъыш этгенин сормай биллик эдинг.

Былайда Младший Братны бир айтханын эсиме тышюрдюм. Ол оруслаула Чеченни юсюнде этген ишлерин тызге санамагъан эди. Мында уруш этерге энчи бёлюм къурап, бизни да ахча бла ыразы этип, терсликни жолун тутханлагъа къажар уруш бардырлыкъгыбызны жалчытсала эди, бу магъанасыз къазауат эртте тохтатыллыкъ эди. Мени ол сагъышларымы Че Гевара бёлдю. Ол:

– Алий, Алий! – деп, эки-юч кере къычырды. Бери, былайгъа, эшик юсюне кел, – деди.

Алий, терк окъуна секирип туруп, темир чалдиш бла бегитилип тургъан эшикни къатына барды.

– Ма, ал муну ары, – деди боевик.

Алий къолун чалдишни тешигинден тышына узатды. Сора къолуну ачыгъанын кётюралмай, къычырыгъы кёкге барды.

– Не къычыраса? Шишни ёмюрде къолунга алмагъанмыса? – къыйырындан тап тут. – Ма алай. Сени кесинге келтиргенме муну. Къа-тынгда тараканлагъа берирге умут этме.

Шофёр сейир да этди, къууанган да этди. Алий аны таза кёлюне жетгенди, не бла жетген эсе да. Шишлик келтиргенди боевик Алийге.

– Бери тап олтуругъуз, шишлик ашарыкъсыз, – деди Алий.

Шишликни мен да, Максим да хазна жаратмадыкъ, Алий а бал татдырып сюртеди, аууз тегерегини къурум жугъуларын да эки къолу бла кезиу сюрте.

– Жашла, мени акъылыма кёре, мында уруш бошалды деп къууанырча туююлду бизге, – деди Максим.

– Нек? – деп, сейир этип сордум.

– Боксёрну айтханы эсингдемиди? Къолгъа тышгенлени бирин да сау къоярыкъ туююлбюз деген эди ол.

– Ёлтюрмедиле да.

– Ол бизни ёлгенлеге санайды, кесибизникилеге иш да.

– Энтта да ангылаялмайма айтханларынгы.

– Уруш келишимликни, бир бирни ангылаулыкъну мурдорун тох-ташдыргъандыла, – деди Максим. – Бизни къадарыбызны юсюнден сагъыш этгенлени оюмлары башхады. Бизге – ахча, сизге – жашау деген акъылдадыла боевикле.

– Андан бери кёп зат тырленгенди. Эсингдемиди, ючюбюзню да бирге суратха алдырып, бизни сау болгъаныбызны билдиргендиле жуу-укъгъа-тенгнге. Санга аз кере айтмагъандыла сени тохтамай излеген-лерин.

– Ол сёзлени бири да тутхучлу туююлду шёндю.

Кёп кюрешип ангыларгъа кюрешдим Максим айтханланы. Ишни бек башында ахча тургъанын ангыларгъа суюмейди ол.

– Бизни ючюн келлик ахчаны сакълагъанларын билесе да. Ахчадан арталлыда умут юзгюнчю, бизни ёлтюрлюк туююлдюле.

– Болат, уруш дегенинг оюнчакъ туююлдю. Энди тюнене бир бирлерини этлерин ашаргъа хазыр болуп тургъан къауумла бюгюн ишни, жашауну башха тюрлю къурарыкъдыла. Бизни ючюн изленнген ахчаны сурагъан окъуна этерик туююлдюле.

– Максим, ахчада болгъан кюнню ангыламайса.

– Хо да, менден иги биле болурса ол затланы, сен банкирсе. Жашау кеси кёргозтюр ким тюз болгъанын.

* * *

Урушну тохтагъаны бизни ёлюм къоркъуудан къутхаргъанды деп айттыргъа къыйынды, алай иги жанына да тюрлениуле болдула.

Бек башы, акъылларында мурдарлыкъдан ёнге сагъышлары болмагъан къауумладан а къутхарлыкъды жесирлени. Бюгюнлюкде бизни сакълагъанла – Хозяин, Младший Брат, Че Геварадыла, сора Чики. Ол атны иги жаратмагъан эсе да, жюрютеди Чики. Ол бизни башха блиндажгъа кёчюргенлеринден бери сакълайды. Бир жол бизни кеси керегибизге чыгаргъанларында, Чики былай айтхан эди: «Биз бусурманланы жесирге алгъаныбызгъа бирда ыразы туююлме. Бу иш ючюн юйде да бек урушадыла». Таматаланы айтханлары уа бу: «Ким да болсун, бизге башха туююлдю. Бизге ахча керекди, оруслуладан аскер сауут сатып алыр ючюн». Ангыламайма, биз хорладыкъ эсек, сора аскер сауут неге керекди?

Ол хапардан сора нек эсе да уруш тохтарны ал кечеси эсиме тюшдю. Максимни соруу этерге алып кетгенлери бла байламлы болур, тейри. Аны элтирге ол кечеге дери биз бир кере да кёрмеген боевикле келдиле. Полковник кёп турду келмей. Бир заманда келди, ёлген ёлю болуп.

Бир зат сорургъа да базынмайма алыкъа. Сора кеси айтды хапарны. Отрядны эндиге дери Максимге соруу этип тургъан командири башха бийик къуллукъгъа кетгенди. Ол эди полковникни жанына къоркъуусуз жашауну къурай айланган. Энди уа аны орунуна келген командир Максимни кёрюрге, анга соруу этерге суйгенин билдиргенди къолунда ишлегенлеге.

– Бу да жанымы сакъларыкъды, излегенлерин тапсала.

– Ол айтханынг?

– Мени ючюн бериллик ахча ноябрь айгъа дери бери табылмаса, жангы командир бир зат бла да болушалмазлыгъын ангылатды. Арсарсыз ёлтюрлюкдюле. Налогла полицияны департаментини директору Алмазов ала излеген ишни тамам этерге ашыкъмагъанын да айтды. Къатынынга письмо жазып, бу ишни теркирек болурун тиле, жалын, алай болмаса, дуниянгы алышырыгъынгы айт деп, бек къаты салгъанды сёзню.

Максим къайгъылы, жиляулу деп окъуна айтайым, хапарын айтып бошагъынчы ашыгъышлы, даурулу халы бла кирди блиндажгъа жангы командир, Хозяин да аны ашырып.

– Полковник, не ары, бери буруп кюрешсек да, ёлюмден кьутулурча мадар табылмайды, – деди командир. – Къатынынга письмо жаз. Аллай письмо жаз, сени жашауунг аны кьолунда болганын ангыларча. Угъаймы? Ишни ахыры не бла бошаллыгын ангылатханбыз санга.

Ол мынафыкъ тюз Максимге айтханын айтды манга да. Биле эдим мени юсюмде ары бла бери жюзген оюмланы тюрленмегенлерин. Мени палахдан кьутхарырча ахча болмаганын билеме. Ким эсе да Болат ючюн бериллик ахча хазырды деп, Ризуаннга бла Белобрысыйны алдаганын эртте окьуна биле эдим.

– Мен а кимге жазарыкъма письмону, – деп сордум.

– Республикьагъызны оноучуларына.

– Жазарыкъ туююлма.

Хозяин кьоркьуулу хал алып кьарады манга. Жангы командир а, къатыма жууукъ келип, къыл чайнай сюелди. Онг кьолунда – къагъыт бла къалам, сол кьолу уа – жаралы, женгини ичинде энишге салынып.

– Мен айтханны ангылагъан эт, аякъ тирегенден магъана чыкъмаз. Санга игиликни излейме.

– Мени ючюн киши ахча берлик туююлдю. Аны да биле тургъанлай, башымы бедиге нек къалдырыргъа керекме?

– Къайдан билесе, сени ючюн ахча бермезликлерин, – деп, Максим сёзге кьошулду.

– Амалсызны фатыуаларыдыла ала.

– Ой юююнге, Болат, ол алай къыйын иш туююлдю... Илишаннга саллыкьдыла. Жаз да жүрегинге бир кесек сабырлыкь ал, игиликни болуруна ышанган да эт.

Боевик полковникни бла мени айтханларыбызгъа кьулакь салганын ангылап турама.

– Иги адам, акъыллы адам, нек бой салмайса кишиге да? – деди Хозяин. – Биз бек тюз ангылайбыз Россейни бюджетинде «прочие расходы» деген статья болганын. Болмачы къагъытлагъа кьол сала айланмайбыз биз да.

Республиканы оноучуларына письмо жазаргъа деген оюм жангы командирни къанатландыргъанын ангылап турама.

– Адамны кьолундан кёп зат келеди, кьолундан келген ишден баш тартса уа, артда сокьураныргъа тюшерикди, – деди жангы командир шош ауаз бла, чыртда ашыкъмай.

Айтылгъан сёзле бир кесек ышаныулукь бердиле, жүрегиме бу айтылгъан письмо Алийни бла мени башыбызгъа эркин болургъа себеплик этерик эсе уа? Этдим аланы айтханларын.

* * *

Уруш тохтагъандан сора, бир ауукь заманны бизни сакълагъанлада да тюрлениу иги да эслене башлады. Бу жолгъу келиулеринде бир эски жылтыргъан картла алып келдиле ойнаргъа. Аланы тёртеуленнге

юлешдиле. Мен къатышмадым. Хозяин да кълалды оюндан тышында. Ол аны къланын бузмады.

– Иги этмединг ойнамагъланынгы, – деди Хозяин. – Бу оюн эди сени жашауунгу сакъларыкъ. Неда ойнап, ким кълтса да алай.

Мени не айтыргълымы сакълалды, баям, Хозяин. Не айтырыкъ эдим, жаз тилин ангълаламагъланса сора. Артда, кеч эшитгенме ишни болушун, карт оюн бла тохташдыргъландыла мени тамблалы, Алийни уа башына кълчан эркин боллугълун. Мени ёлюрююмю суймеген кълтханды ол оюнда. Анга ийнаналы, мени игилик кёрюрююмю Асхаб неда башха адам жүрек халаллыгълы бла ангълатхан болур эди.

Ол кюн Младший Брат бла аны нёгери да болгъландыла кълтылгъланлада. Хозяин аны манга тутхан ниетин ангълалтыргъла кюрешди, кълты жүреклилигин чотха алып. Алай ол нек эсе да кесини былхымсызлыгълын тышына чыгълармады.

Боевикле блиндажда кеслерини жигитликлерини юсюнден кёп айтдыла. Бизни жесирликден кълтхарыуну юсюнден а – жукъл да угълай. Жырлагъланлары, кълбуз сокълганлары да болду алада. Аладан бирлери уа Максимге соруула бериуден эрикмеди.

– Сен кертиси бла да жазычумуса? – деди ол.

– Хау, жазычума.

– Мени кълрындалымы юсюнден жыр жазсанг а. Ол федералла бла урушладан биринде ёлгенди.

– Сабий оюмгъла, хапаргъла ушады боевикни ол айтханы. Максим да, сёзсюз, былайды деп жукъл айталлыкъ туйюл эди. Жыр жаза билмегенин да ангълалмады. Хапарны башха жанына бурургъла кюрешди.

– Сен ол тилегенинг манга угълай, Болатха айт, – деди Максим.

Мен угълай, не хау демедим. Жалалда тамбла эрттенликге дери сакълыш этме кълй дедим.

Кълуандым боппа-бош турмай, бир зат бла жубаныргълыма. Кълалай азапды кюнню, кечени да жалалда кълайгълылы сакълышла бла демлеше ашырмакъллыкъ. Бир жубаныр ишинг болса, кълайгълаларынг сенден кенгирек кетгенча кёрюнедиле манга.

Сау кечени жырны юсюнден сакълыш этерге туюшдю десем, ийнанмазгъла да боллукълсуз, алай ол иш мени кълты кълolgъла алгъланына уа ийнаныгълыз. Жазгълан тизгинлерими жиклерин бла рифмаларын терк-терк санайма. Жыргъла макълам да жарашдыргъланма. Эрттенликге жыр хазыр болгъланды. Кълумегиз, энди жалалда кълыл кълбузну келтирликлерин сакълалаймы.

Манга тынгылагъланла алай жаратдыла жырны, къларс уруп, ёрге-ёрге секирип тубедиле. Чики музыка искусствону башхалалдан эсе, иги ангълалагъланын кёргюзтдю хар сёзю, хар оюму бла. Махтау манга, дагълыда махтау. Ол да берди бир кесек кюч-къларыу. Сакълышым а жалалда баш эркинликди. Башханы кълй, Максимни кёргени сайын отдан кёлек кийген, манга да бирда игилик излемеген Младший Брат жыргъла тынгылагъландан сора, алай жарыды, блиндажны ичин кюн жарытханча, жүреклеге уа сейирлик жылыу бергенча кёрюндю.

– Сен поэтмисе? – деп сорду ол манга, кечегиде кеси керегиме чыгъарып бара туруп.

– Къарангы жер юйде заманынгы айла бла ишсиз-кюнсюз ашырсанг, суйсенг, суймесенг да поэт, композитор болургъа, башха жумушну сайларгъа да кёл саллыкъса, онгунга кёре, – дедим.

Ол кеси не затны бек жаратхан олсагъат окъуна айтып къоймады. «Сен банкирсе, аны ючюн бир уллу махтау берлик сунма. Банкирни манга ахча бергенин жаратама».

– Аны не махтаулугъу барды, киши ахчасына жууаплы болмакълыкълны?

– Да санга махтаулугъу болмаз аны. Мен а киши ахчасын бек жаратама. «Однажды в Америке» деген киногъа къарагъанмыса?

– Угъай, къарамагъанма.

– Мени жашауум ол кинодача болса, бек сюерик эдим.

Мен сёз не затны юсюнден баргъанын ангыламадым. Жауурунларымы жыйырып къойдум.

* * *

– Жашла, айып этмегиз, бери энтта биреуленни сыйындырыргъа керекбиз, – деди Хозяин. Олсагъатда аны кёлю бек кётюрюлюп эди.

Бек алгъа кеси адамларымы юслеринден сагъыш этдим, аладан адам къолгъа тюшген сунуп. Тюзюн айтсам, кёлум аман этерге тюшдю. Хозяин аны сезип, манга сабырлыкъл берирге кюрешди.

– Биз блокпостну алдыкъл. Терк алалмагъанлыкългъа.

Бир кесек заманнга тынгылады Хозяин. Сора айтды:

– Окъ-топ излетме, ариурукъл бла бой сал, – деп кюрешдик. Ангыламады сёзюбюзню. Ол жаш адамды, лейтенантды. Ауузундан чыкългъан аман сёзге уа тёзюп онг жокълду. Не ары, не бери барыр жолу болмай тургъанлай, бой салмагъанына сейир этдик. Уруш бошалгъанын ала, биз да билебиз. Сора не сермешди бу, не къан бузууду бу?

Ауруу къыйынлыкългы манга тынчлыкъл бермейди. Кечегиде уа бютюнда, Максим тёшекде бир жанындан экинчи жанына къыйналып, кеси кесине мурулдап айланады. Алий а бир затны да эсге алмай жукълайды. Алай бизни ючюнчю кере жууунургъа элтгенлеринде, ол икрадан аямай ашагъан эди да, ол жарашмагъанлыкъл этип, къыйналып турады. Кесекле да тийгендиле. Бек ауругъанына сёз жокълду. Мен ангылагъанма, не бек аурусанг да, боевикле дарман излеп къыйналлыкъл туююдюле. Больницагъа элтип къаратырыкълдыла деп а, акълылынга да алма.

– Алий бек ауруп турады, мычмай анга болушлукъл керекди, – деди Максим Хозяиннге, ол бизге келген сагъатда.

– Да бир мадар этерге кюрешейик, – деди Хозяин. Аны ол сёзлерине бек сейир этдим мен. Алий да жарыды.

Тейри, жарым сагъат озгъан болур эди Хозяин бизге келип кетгенли. Ол темир чалдишни къатына келип сюелди.

– Укол эте билген адам бармыды сизде? – деди боевик.

– Ёмюрде этген ишим туююлдою, – дедим.

– Мен эте турганма, – деди Максим. – Жашым ауруганда, укол эте турганма.

Хозяин дарман да, ийнеле да узатды темир чалдишни тешигинден бизге.

Аллахха шукур, Алий игиге айланды.

* * *

Бизни сакълагъан боевиклени барысы да жыйылдыла блиндажгъа: Хозяин, Младший Брат, Че Гевара, Чики, Глани артда айтханыбыз, бу къуллукъгъа тохтагъанлы эки-юч кюн болады. Сабыр, адепли адамгъа ушайды. Кёбюсюнде тынгылауну басханлай турады. Боевиклени бир тынгысыз халларын эследим мен. Кёз-къаш бермейдиле кишиге. Тёгерекге-башха бек эс буруп къарайдыла. Биз таныгъан, биз билген адамла. Бу не ишди? Младший Брат айтыр сёзюн артха салмады:

– Эрикдиргенсиз бизни, – деди ол, къашларын къаты туююп, – уруш тохтагъанлы хар ким юйлерине кетгендиле. Бизни уа сизни амалтын былайдан тебип онгубуз жокъду.

Бизни сакълагъан боевикле Ичкерия республиканы районларын, шахарларын аякъ юслерине салыуну юсюнден не къадар къадалып айтханлары сайын, жесирле ючюн алыргъа умут этген ахчаны къолгъа тюшериги кюнден-кюннге белгисизден-белгисиз бола баргъанын ангылагъанбыз аланы тынгысызлыкъларындан.

– Сизни ючюн ахча бермейдиле, илишаннга салыргъа да къоймайддыла, – деди келгенлени бек кичилери. Агъачда жашагъан жаныуарладан башха туююлдою кюнубюз-кечебиз да.

Жаш адамны айтханы нёгерлерин окъуна сагъайтды.

Хозяин къалай эсе да кесин бир тюрлюле жюрютдю олсагъатда. Блиндажны бир мюйюшюнде тохтап, Максимни бла мени кёзюбюзден ташаракъда тохтаргъа кюрешди. Нёгерлерини айтханларына тынгылагъаны сайын бети тюрлене: бирде къызара, бирде саргъылдым тюрсюн ала баргъанын эслейбиз. Бир кесекден ол кесин къолгъа алгъанын сездим мен.

– Максим, ма сен Афганистанда болганса, – деди Хозяин, – алайда сёзню башха жанына бура, – не айтаса, совет аскерле кетгенден сора, Афганистандагъы хал бизде да болур деймисе?

Полковник сагъыш этди, тюз сёз керекди былайда. Максимден эсе, Че Гевара алгъа болду:

– Биз уруш этгенбиз, агъачда жашагъанбыз, – деди ол. Бу бизге чапханла уа Россейни шахарларында жашагъанддыла, энди уа бери келип, кеслерине тынгылы ююш алыргъа кюрешедиле.

– Аталаны хорламлары кёпдю, ёксюзле уа жаланда хорланган этгендиле, – деп, Максим кишини оюмунда болмагъан затны айтды.

– Хо да, ангыладым, мен Чеченден тышында да табарыкъма кесиме иш, – деди Хозяин.

Былайда ары бла бери кырккыдырылган сёзлени ангылагъан кыйын эди.

– Не ишни хапарын айтаса? – дедим Хозяиннге.

– Машиналаны сизни республикадан сюрюп келип, Дагъыстанда сатама аямай.

– Ол керекли иш туююлдо. Биринчи, экинчи кере кутулсанг да, ючюнчю кере да кългъа тюшеригинги унутма.

– Ахырысы-кысхасы, ахча ючюн барып, Афганистанда уруш этрикме, – деди Хозяин.

«Сен бир жары да бараллык туююлсе», – дедим кеси акъылымда.

Чики былайда сёз нени юсюнден баргъанын ангыламай, бир бизге, бир нёгерлерине къараганлай сюеледи. Ол бу кюнледе юйдегили болгъанын эшитгенибиз себепли, анга бир соруу берир акъылгъа келдим.

– Чики, юйюр жашауунгда не жангылыгъынг барды?

Ол бек хычыуун ышарды. Башха миллетни андан иги да тамата адамы жашау болумундан хапар сурагъанына бек ыразы болгъанын ангыладым.

– Хапарны кююгъуз, келигиз карт ойнайыкъ, – деди Младший Брат. Ол картланы терк къатышдырды да тёртеуленнге юлешди. Мен бир жанлыракъ турдум, ойнаргъа сюймегеними ангылата. Ол ишиме кюуанды Чики, манга жууук олтуруп, хапарлашыргъа хазырланды.

– Болат, билемисе, мен жесирге тюшгенлени жангыз бирине бармагъым бла окъуна тиймегенме, – деди Чики.

– Ол сёзюнге толу ийнанама, – дедим. – Ёлтюрген а этгенмисе?

– Урушда, баям, хау.

Башымы ары-бери чайкъадым.

– Угъай, ётюрюк айтама. Биреуленни илишаннга да салганма. Ала экеулен эдиле. Ол мурдарлык ишни этмесем, мени ёлтюрлюклерин ачыкъ айтхан эдиле.

Чикини хапарларындан мен ангылагъан, была Чеченни бу аскер бёлюмюне эсде болмай тургъанлай кюшулгъандыла. Бери Къазахстандан келгендиле. Экиси да Поволжъядан зор бла кёчюрюлген немецлилени туудукъларыдыла. Бирлерине – онжети жыл, экинчисине уа – алыкъа оналты жыл да угъай. Антлы шуёхла. Кичи шуёх кёре, сынай тургъан ишлерин кётюралмай, дуня азабын сынай жашагъан адамды. Кыйынлыкны кётюралмай дунясын алышындырыргъа кезлеген заманлары болгъанды. Аллай кезиуледен биринде тамата айтады мынга:

– Быллай бир кыйынлык сынап турма да, Чеченнге барайыкъ да, уруш этейик.

Экиси да иги билгендиле кёчгюнчюлюк сынагъан чеченлиледен журтларына кезиуонде кеталмай кълган шуёхлары Кавказгъа кетип, анда Ичкерияны эркинлиги ючюн, уруш эте тургъанларын. «Ма анда кишилигинги кёргозтюрсе Нинкагъа», – деди тамата шуёх.

Сёзсюз, отряддагъыла алагъа уллу ыразылык бла тюбейдиле. Бирэки айдан алагъа бек жууаплы борчланы ышаныучу болдула. Уруш ша-

харны орамларында къаугъалыкъ этип айланганча болмагъанларын ангылагъан жашла жанган отха базыныулу кирирча боладыла. Душманны жокъ этиу – илишаннга салыу да, базыныулукъну излегенлерин ангылап, бир затдан да артха турмайдыла.

Алай къолгъа тюшгенлени была къарап тургъанлай, илишаннга салгъанларына тѳзген а бек къыйын эди. Бир жол къумукълуму, огъесе къабартылымы эдиле, экеуленни илишаннга салгъанларын кѳрюп, бек уллу къыйынлыкъ сынайдыла. Жокъ амал, тѳзедиле.

Ол экисини не хаталары бар эди! Душман динни къоруулар муратда бери келип, чеченлиле бла бирге уруш этген жашла, болумгъа тѳзалмай къачар амал излегендиле.

Боевикле бизден кетдиле. Алай Чикини хапарлары тынчлыгъымы алып, жашаусуз болуп олтурама. Динибиз ючюн уруш этебиз деп, бир аманлыкъдан да артха турмагъанлары, бир тюрлю низамгъа, адет-тѳреге, шериатха да сыйынмагъанлары сейирди!

Да боевикле къаныбызны бузар ючюн, къалмайдыла хар тюбегенлери сайын, кеслери уа бирлери мурдарлыкъ ишлерини юсюнден ѳхтемленип, хапар айтсала, къалгъанлары уа кюлюп зауукъ этедиле.

– Бизни къолубузгъа тюшгенигиз насыбыгъыз эди, – деген эди бир жол Хозяин. – Башха отрядлада жесирге тюшгенле ойнай турмайдыла, къоншу отрядда бир коммерсантны ѳлгюнчю тюйгендиле. Ол арталлыда бир затха келишген иш тюйюлдю. Бизни командирибиз къолубузгъа тюшгенлени тюерге эркин этмейди.

ФСБ-ны эки офицерин жукълап тургъан жерлеринден элтгендиле, къолларын-аякъларын байлап. Хапаргъа кѳре, бек къыйналып къолгъа этгендиле аланы. Эс жыйгъанларындан сора, бой салыргъа унамай, къаты къазауат этгендиле. Боевикле билгендиле ала ФСБ-дан болгъанларын. Алай терсликлерин боюнларына алгъынчы тынчайтмагъандыла.

Былайда Боксѳр кесини кишилигин кѳргюзтгенди.

– Биз сизни илишаннга саллыкъбыз, эртте-кеч болса да. Алай къайсыгъызгъа тап тюшеригин билмейме, быллай бир иш барды, – дейди Боксѳр. – Экигизден биригиз сау къалыргъа сюе эсегиз, биз айтырыкъгъа бой салыгъыз. Сау къалыргъа къайсыгъыз сюесиз?

Жууап жокъду, экиси да тынгылайдыла.

– Юйде къайсыгъызны сакълайдыла сабийлеригиз, къаныгъыз?

Тынгылайдыла экиси да.

Тюйюлюп, ол дуня кѳзлерине кѳрюнюп тургъан офицерлени аякъларындан тагъып, терен жарны эрининден энишге салындырадыла.

– Биз айтханны этемисиз, огъесе энишге бошлайбызмы?!

Жууап жокъду.

Офицерле боевиклени айтханларын этип, къайсысы болса да, бирлери нѳгерин ѳлтюрюрге керекди.

Хозяин айтды бизге бу хапарны.

* * *

Биягы аякь таууш бизге келген жолчукьну сагьайтды. Хозяин темир чалдишни кьатына келип сюелди. Айтыр сёзюн а ачыкь этмеди иги кесекге дери.

– Бизге эшикге чыгьар онг жокьмуду? – дедим, андан алгьаракь сёлешип. – Уруш бошалгьанды, кече-кюн да бизни жер юйге жыйып тургьандан эрикмегенмисиз?

– Боевик бек сейир этди мени ол сорууума.

– Болат, командир бу жол да бек чамланды санга, – деди Хозяин. – Сизни вагончукьгьа биягы энчи элтирге деп тура эдиле элге жууукьгьа, сокьурандыла нек эсе да.

Хозяин андан сора жукь айтмады.

Мен командирни не кёлкьалдысы болгьанын билирге сюйдюм. Алай тюз олсагьатда Чики бла Че Гевара блиндажгьа ёшюн уруш этип кирдиле.

– Туругьуз ёрге, арлакьда сюелигиз, – деди Че Гевара.

Биз жатхан жерибизден секирип тюшгенлей, Чики кьолунда автматы бла бизге жууукь келип сюелди. Мени бетими тюрленнгенин кёрген сагьатында эки ууурту да кьып-кьызыл болдула. Алай Че Гевара анга берилген борчну алжаусуз толтурады. Ол энишге ийилип, биз жатхан кьанга тапканы тюбюнден минала чыгьарды.

– Энди ала сизге неге керекдиле, уруш тохтагьан ушайды да? – дедим мен.

– Кесибизникиледен сакьларыкьбыз кесибизни, – деди Хозяин, жюрегини терениндеги кьайгьылы сагьышларын тышына чыгьарыргьа хазырлана.

– Басаев сени бир зат да алмай башынга эркин этерге акьылдады. – Че Гевара, хар замандача, хапар айтыргьа ачылыпды. – Биз ёлюрге, ёлтюрюрге да юйреннгенбиз, – деди ол, – ары-бери чабып, уруш отуна кирирге да кьоркьмайбыз. Ол дунягьа да душманларыбыздан адамны ала барлыкьбыз.

– Мен хар нени да ангылайма. Басаевы, башхасы да бизникиледиле. Адамьча тилерге акьыллары жетмеймиди? – деди Хозяин. – Кьуру кьолгьа кьуш кьонмайды. Айтсынла берлик-аллыкь затларын да ачыгьындан. Басаевден аман киши туююлдю бизни командирибиз да. Хар ким кесин патчах суннганын кьойсун. Биз да уруш этер ючюн кьалмагьанбыз.

– Билемисе, Болат, – деди Хозяин, сёзюн андан ары бардыра. – Сени башынга эркин этерибизгизни асыры кёп адам тилейди. Уруш бошалды. Сизни сау-эсен болгьаныгьызын билмеген жокьду.

– Былайда ангылашынмагьан не зат барды? – деди Максим, нёгерини бек ауур сагьышлы болуп тургьанын ангылап. – Болатны Чеченде да, кеслеринде да шуёхлары кёпдюле.

– Не шуёхла? Хар ким да муну юсю бла кеслерине хайыр тюшюрюрге кюрешедиле. Ол санда Басаев да.

Хозяин кьарамын манга бурду:

– Басаев сени юйюнге элтирикми сунаса? Ахча кьоллу болургъа сюеди. Берсин биз излеген ахчаны бери, андан сора сени бла не суюсе аны этсин.

Боевкле минала алдыла да кетдиле, хорлам кьоллу болгъанланы араларында бир келишмеулукню сезе.

– Афганистанда болум мында да кесин танытады, – деди Максим.

– Тюз айтаса дейим, алай ол болум бла бизни жашауубуз къалай байламлыды?

– Ахча, ырысхы кьоллу болур ючюн, сылтаула керекдиле.

Юч кюн озгъандан сора, хар зат да белгили болду бизге. Кюндюзгю кюнде бизни тышына чыгъардыла да, окопну бир къабыргъасына сюедила. Бизни къалауурларыбыз барысы да – алайда. Жангы командир да сахтиян курткасыны жагъасына, этегине узала сюеледи къатыбызда. Жаралы, къыяулу кьолу уа – женгини теренинде. Алгъынча акъ къагъыт бла къалам чыгъарды жан хуржунундан. Ангылагъанма, биягъы манга кимге эсе да письмо жаздырлыкъдыла.

– Письмо жазаргъа керексе, – деди командир, мени акъылымда болгъанны ангылагъан этгенча.

– Кимге? Жазаргъа унарыкъ туююлме.

– Къарындашынга. Чеченде хар жерге сугъулуп айланмасын да, бизге тюбесин. Ол Басаевни болушлугъу бла сени мындан алайлай чыгъарып кетерге кюрешеди. Шамил не излегини биз да бек уста билебиз. Къарындашынг керексиз ышан тохтатмаса, сени къатынгда жер юйде турлукъду, кюн жарыгъын кёрюрге термилип. Жаз анга ишни болушун ансы, биз аны бек терк жыйдырырбыз тизгинин.

– Не затны юсюнден хапар айтханынгы ангыламайма. Кимге къагъыт жазаргъа керекме? Ангылат, жазарма не хапарлыгъы барды аны.

Командир нек къууаннганын ангыламадым.

– Сени ючюн бериллик ахчаны жыйгъандыла. Ол кесине жетмеген ишге нек сугъулады?

– Мени къарындашымы аты къалайды?

– Жамал.

– Мени аллай къарындашым жокъду.

Кимни юсюнден айтханынг белгисизди манга. Письмо жазаргъа хазырма. Алай ахча къайдан тапхандыла?

– Тапхандыла. Къайдан тапханларындан хапарым жокъду. Жазгъан эт. Ахчаны бизге келтирсинле! Жаланда бизге!

– Къагъыт, къалам бер, не айта эсенг да, аны жазайым.

– Да энгта... – командир бир кесекге сагъыш этди. – Этеригибизни тилеп, бери акъсакъалла келгендиле, бир эфендини да нёгерге тутуп. Жаз къарындашынга, ахчаны келтирмей, бу тийреде бир жан кёрюнемсин.

Къагъыт, къалам алып, Жамалгъа къагъыт жаздым, аны ким болгъанын да билмей. «Быланы оноуларындан башханы оноуна къатышсанг, сени да бизге нёгер этерикдиле», – дедим.

Командир кыуанып алды кыагытны, сора тап бюклеп сукъду хуржунуна.

– Сени башынга ахчасыз эркин этеригибизни туугъан атам тилесе да, боллукъ иш туююлдо, атама окъуна игилик этерик туююлме, – деди командир.

– Бу кюнледе бизде командирлени жыйылыулары болганды, – деди ол андан арысында. – Революцияны заманында кызыл комиссарланы юслеринден фильмлени алмазгъа-бермезге оноу этилгенди. Башха отрядла бла ишибиз жокъду, биз ол оноугъа ыразы болгъанбыз.

Дагыда кеп зат айтды, мен жарты-кърту ангылагъан болумланы юлгюге келтирип. Хозяин мени тынгысызлыгъымы сезип, кыулагъыма акырытынчыкъ шыбырдады: «Къоркъма, кимни не айтханына да уллу магъана берме. Аллах айтса, жангы жылгъа юйюнде боллукъса», – деди ол.

Бизни артха блиндажгъа кыайтаргъанларындан сора, мен ары дери кёрмеген бир боевик кыатыбызгъа жууукъ келип:

– Болат кыайсыгъызсыз? – деп сорду.

– Менме Болат.

– Муну санга жибергендиле, – деп, бир хуржунну узатды.

Анда ашар зат болур деген акъылда болдум бек алгъа. Ачдым: кысыхаженг келекле, дагыда ич кийимле. Тейри, ким эсе да бизни жесирде дуния азабын сынап жашагъаныбыздан хапары жокъду. Ючюбюзге деп хазырагъандыла аланы.

* * *

Тюрлю-тюрлю сагъышла башымы басып, тели болуп тургъан сагъатымда бизни сакълагъан боевикле келдиле блиндажгъа. Дауурлары кыайгылы туююлдо. Чикини кълунда гитарасы:

– Болат, Кавказ урушну заманында Шамилни юсюнден этилген жырны жырла, – деди.

Ма санга! Чики манга сейирлик оюнла кёргюзтюрюкдо. Айтыргъа керекме бир затла.

Аллах велик, Аллах со мною,

И с этим именем не раз

Точил кинжал, готовясь к бою,

Войной не сломленный Кавказ.

Мени керти шуэхум, Чеченни правительствосуну члени Шамилни айтханларын кыайтарыгъа бек суююучю эди. Ма аладан бирлери: «Не тот мужчина, кто думает о последствиях».

Кертиси бла да, олму айтхан болур эди бу оюмну? Ким да сагъыш этерча сёзле.

* * *

Сентябрь айны орта кезиулерине алгъа Хозяин, аны ызындан Че Гевара, сора Чики жокъ болдула, кёрюнмейдиле бизге. Артда билдик аланы кыуллукъларындан кетергендиле. Бизни энди башхала сакълайдыла. Хапаргъа кёре, кыалайда да кыалауурланы терк-терк алышындыргъанларын билдиргендиле бизге да. Жаланда Младший Братды жесирлени

кътларындан тепмеген. Бизни бир жерден башха жерге кёчюрген заманларында да биргебизгеди. Бу жол жангы жерге келип тюшгенибизлей, жыл саны келген тиширыу подвалгъа тигелеп:

– Мени сабийчиклерим, – деп, башлары сёзюн, сейир этдик, – бир затдан да, бир кишиден да кьоркьмагъыз, башханы кьой, сизни жаныгъызгъа тийип кёрсюнле, киши эселе. Мында тынч жашарыкьсыз, кьоркьуусуз.

– Бизни нёгерибиз Алий аурупду, салам не бичен келтирсегиз эди, Алийни башына жастыкь орунуна салыргъа.

Кьарт кьатын терк окьуна кетип, жууулуп тургъан машокла келтирди, ала биченден, саламдан да онглу болгъанларын айтып.

– Биз подвалгъа от салырбыз деп кьоркьгъандан келтирмегенди бичен неда салам, – деди Максим.

Ахыр эки кюнню ичинде боевикледен киши келмеди биз болгъан жерге. Бир жашчыкь а, шош-шош атлай келип, бизге кьарап кетип турду.

Бек иги ашатып да башладыла бизни. Несин айтгаса, эт да, башха татыулу ашарыкьла да жетишимлидиде.

– Бюгече бу палах жерден кьачып кьутулууну мадарын этерме мен, – деди Максим.

– Телими болгъанса? – дедим мен. – Ол деген не сёздю?

– Бу болумгъа мындан ары тёзаллыкь туйюлме.

– Бизни юсюбюзден а сагъыш этгенмисе?

– Сора тамбла кьачарма, кеси керегибизге чыгъаргъан заманларында.

– Унут тели хапарланы! – деп кьычырдым мен. – Максим, бек алгъа сени эркин этерлерин сюеме. Тёз, тёзерге керекбиз.

– Тюз туйюлсе, – деди манга.

* * *

Сентябрь айны орта чагъында кечегиде, биз жатаргъа хазырлана тургъан чакьда баш жаныбызда машоклагъа жан кирген сунуп элгендик. Ючюбюз да тёшекден ёрге турдукь. Бир кесекден бек мутхуз жаннган фонарь чыракьны эследик. Чечен тилде сёлешди ким эсе да. Подвалдан чыкьгъан жерге кёп адам жыйылды. Командир да келди алайгъа. Хар нени да кёрюп турабыз.

– Полковник, биз сени элтирге келгенбиз, тышына чыкь, – деди таукел ауаз.

Максим асыры жунчугъандан, ол командирни ауазы болгъанын окьуна ангыламады. Бек акьыртын чыгъады ол, абына-сюрюне. Халны билир мурадга:

– Къайгъысызмыды хар зат да? – деп сордум командирге.

Ол башын ары-бери булгъап кьойду. Чабып, Максимни аркъасына тиредим инбашымы, ёрге ёрлерге болушдум. Кёл этдирирча сёз айтыргъа суйдюм. Къаллай сёз. Олсагъатчыкьда акьылыма бир зат да келмеди. «Аллах болушсун», – дер эдим. Ол ангылармы аны терен магъанасын? «Бисмилляхий» деп айт, Максим» – ол сёзле чыкьдыла ауузумдан.

Сабийлигимден окъуна хар кюн сайын эшите тургъанма ол сёзлени. Аланы магъаналарын жетген жаш болгъан заманымда ангылагъанма.

– Къалай айтдынг? – деди Максим

Къайтардым айтханымы. Ол да – мени ызымдан.

Бир бёлек замандан Максимни башына эркин этгенлерин эшитдик. Аны къууанчы жер юйге сыйынмай эди. Алий а тепсеген окъуна этди, алыкъа ауруундан да иги къутулгъунчу.

– Энди бизни да эркин этерикдиле, – деди Алий. Тюз да ол кезиучюкде тышындан тиширыу ауаз эшитилди. Алайда тиширыула бир бирлери бла ушакъ этгенлерин ангыладыкъ.

Танг аласында, командирни къычыргъанын эшитип, элгенип уяндыкъ. Алгъа мен кесими тюш кёре тургъан сундум.

– Уянганмысыз? – деп къычырды командир. – Мен сизге келгенме, тышына чыгъыгъыз.

Биз бир кере да кёрмеген боевик, иги да борбайлы адам, къолларыбыздан тутуп, кезиу-кезиу чыгъарды подвалдан. Сора Младший Брат суйген киносуна къарай тургъан отоугъа элтди. Командир ангылатды бизни да эркин этгенлерин. Тёрт айгъа жете заманны ичинде, кюн кёрмей, жер тубюнде тургъан адамлагъа эркинлик деген сёз жомакълада айтылгъан хапаргъа ушай эди. Мени уа жүрегим чыгъып кетерге жетишгенди, ийнанмайма эркинликге къутулгъаныбызгъа.

Бир кесек замандан бизни арбазгъа чыгъардыла да, женгил машинагъа миндирдиле, аркъаларыбыздан да тюртүп. Машинаны ичи уа бояу ийисден къырады. Узакъгъа элтмегендиле. Машинаны жүрютген командирди. Ол рация бла сёлешди ким бла эсе да Чечен тилде. Бизни ёлтюрюрге келтиргенлерине ишексиз болдукъ.

Алай, насыпха, бизни элтген машина уллу жолгъа чыкъды. Адамла да, машинала да кёп. Грозныйге келип тохтадыкъ.

– Максимге аперим, – деди командир бир заманда. – Оруслу болгъанлыкъгъа, сизни унутмагъанды. Болат, кюн сайын сёлешип тургъанды сени юйюнге, Москвада банкны да кюн сайын жокълагъанды. Аны таматаларына да айтыр сёзюн артха салмагъанды. «Палахха тюшген адамыгъызгъа болушмагъансыз кезиуонде, Болатны къыйынлыкъдан терк къутхармасагъыз, сизни ким болгъаныгъызны ол адамсызлыкъны битеу дуня билликди».

Бизни башха машинагъа миндирдиле. Бек сейири уа, анда къайын анам мени сакълап. Ол мени къучакълап, аямай жилиады.

Алийни башха жанындан олтуртдула. Машинада жашаулу тиширыу кёрюп, асыры къууаннгандан: «Анам!» – деп къычырды. Сыфатлары бла эки ана не хазна бирге ушасынла. Билген Аллахды, алай эркинликни бек сакълагъан шофер, эркинликге чыкъса, бек биринчи анасын кёрюрге сюе болур эди.

– Алий, менме, Алий, – деп, къайын анам аны да къучакълап жилиады.

*Басмагъа ШАУАЛАНЫ Хасан
хазырагъанды*

АДАМЛЫГЫ БИЗГЕ БЮГЮН ДА ДЕРСДИ

Эндиге дери жаза келген хапарларымдан бир кѳауум оюмну кѳайтарырга тюшдѳю бюгюн. Сабийлигимде кѳууанчымдан кѳыйынлыгым кѳп эди: ол кѳутургъан суугъа да атды, таудан кѳар юзюлгеннге да тюбетди, ата-ана жылыуун сыйырып жиятды, бирде кечиюден кѳайгысыз ѳтдюрдю, тау тѳппелеге ѳрлетди, бешик жыргъа да тынгылатды, кѳара жерге кѳаратып да сарнатды...

Жыйырманчы ѳмюр уллу кѳыйынлыкъ сынагъан инсанладан кери туююл эдим мен да. Жашауну таш эзиюн сынагъан жюрегим тынчылыкъ кѳайдагъысын унутдуруп кѳойгъан эди: ташдан ишленгеннге ушап кѳалгъан эди бет орамым – жансыз, кѳансыз.

Дуня тынчылыгъы жерге батып, кѳкге суурулуп кетмеген эсе, быллайны ким кѳргенди, аланла?! Баш эркинликни бла адам улуну акъылына келмезлик ыспассызлыкъны – кѳчгюнчюлюкню сынагъан жылларыбызны кѳыйынлыгъы уа барында унутдургъан азап. Ол жылла салгъан жюрек жара бюгюн да жокълатады кесин – ауругъан жерден кѳол кетмейди.

Алай аманлыкъланы, кѳыйынлыкъланы адамлыкъ хорлады! Олду, кѳалын туман басханча, мудахлыкъны чачхан, арыгъанны жерленген атха миндирген, жигитликни жырын айтдыргъан, кѳыйынлыкъдан кѳутхаргъан да. Бек байлыгъыбыз а – тюзлюкню излеген ниетибиз.

Ахмадалы Базаров, биз жашагъан кѳыргъыз элни школуну директору, аны адамлыкъ шартларын айтып тамам эталмазлыгъымы да ангылайма, алай ол 1953 жылда чыртада эсимде болмай тургъан ишни кѳзюме тутуп тохтагъанын а унутмайма.

Хайт деген жыл сандама – Жданов атлы колхозну тракторчусу. Эл бригадирле: Кийизбай, Жолболду, Жойболот... аланы мамукъ бахчаларында ишлеригими излеп, барыр кезиююму тѳзюмсюз сакълаучуларына кѳууана жашагъан заманым.

«Ой, жетим (ѳксюз) бала, сен окъургъа керексе», – деп, бир жол сѳзню кѳаты салып тохтады Ахмадалы. Тынгылы окъуй, жаза билмеген жанымы зор бла тюшюрдю трактордан. Сора жетинчи классда окъуууму тийишли кѳрдю. Ол кюн окъуна школну устазларын кыйып: «Шауаланы Хасаннга (анда тукъумум алай жазылыучу эди), болушургъа керекбиз барыбыз да, башланган класслада ишлегенле да», – деп, сѳзню кѳаты салып, бюгюннгю жашаууму мурдорун оюлмазча этди. Олсагатда саламбаш юйчюгюбюз кѳууанчдан толду. Азатлыкъны келлигине да ийнандым.

Неликден болгъанын билмейме, баям, уллу Аллах эсиме салгъан болур эди, Кѳыргъызстанда окъуна газетле бла байламлыгым кюнденкюннге кесине жер таба барды. Кавказгъа кѳайтхандан сора уа, «Коммунизмге жол» газет жашаууму байрагъы болуп кѳалды. Почта жюрютген адам аны юйге келтиргени сайын арбазыбызгъа кюн тѳгюлген сунуп

Малкъондуланы Хамит бла Шауаланы Хасан

турдум. Газетни алмагъан, окъумагъан адамлагъа сейир этеме бююн-бюгече да.

Бу затланы санай келгеними хыйсабы: 1961 жылда 18-чи июльда мени «Коммунизмге жолгъа» ишлерге чакъыргъанларында, газетни редактору Кацийланы Хабуну бла аны экинчиси Малкъондуланы Хамитни адамлыкъларына тюз багъа бичер ючюн, жаланда жюрегими тебиуюн, китапларымы окъургъа кѐплени кѐллендирген чапыракъларын тутама шагъатха. Хабугъа бла Хамитге аланы таныгъан адамланы барысы да намыс-сый бериучюлерине ишексизме. Ахмадалы Базаровха да – алай. Бек алгъа ол адамны юсюнден жазгъанымы хыйсабы уа – узакъда, жуу-укъда да адамлыкъ тѐрде жюрюгенин ангылатыргъа кюрешгенлигимди.

Оюлгъан журтланы, тюп болгъан эллени кѐз туурабызгъа келтиргенибиз сайын жаныбызны, саныбызны кюйдюрген жараланы да адамлыкъ сынтыл этгенине башхаланы да ийнандыраллыкъма.

– Хасан, Эльбрус районда энчи корреспондент болуп ишлерге адам керекди бизге, – деди Хабу. – Ол кѐуллукъда Энейланы Ахмат ишлеучюсюн билесе. Аны партияны обкомуна алгъандыла ишлерге.

– Сени жазгъанларынгы бла шагъырейбиз, – деди Хамит, Хабу бир кесек заманны тынгылагъан сагъатчыкъда, – хайт десенг, газетде ишлеялыкъса.

– Хамит керти айтады, – деди Хабу, – андан хыйсап этип чакъыргъанбыз сени. – Алай айтып къояйым, сенден сора да экеуленни тийишли кѐргенбиз ол ишге: Кѐнденден Жанатайланы Хусейни бла

Акъ-Суудан Жаболаны Борисни. Ючюгюзню да бир айны ичинде сынагъан этерикбиз. Къайсыгъыз онглу болсагъыз, аны аллыкъбыз ишге. Алай сени юсюнде дагъыда бир зат барды: алгъаракъда бизни газетде басмаланган фельетонунгу («Кереклини шинтиги – бийик») юсюнден тарыгъыула келгендиле. Фельетонну тюз жазылганын тохташдырыр акъылда комис къурагъанбыз. Жанынга тиймесин, фельетонунг тюз болса, насыбынг тутду, терс жазып, бир тюз адамны намысын тюшюрген эсенг а, биз санга болушаллыкъ туююлбюз. Алаймыды, Хамит?

– Тарыгъыуну жазгъанла фельетоннга тюшген адамны жууукъларыдыла Хабу, – деди Хамит. – Кёндеденни колхозуну бухгалтери Жаппу улуду журналистге бек чамланган. Ол бир эллисиди, жууугъуду сёгюм салынган адамны. Мени акъылыма кёре, Хасанда терслик жокъду.

Хамит ёчюле турган чырагъымы жандырды. Ахшы умутларым кёк кенглигинде жюздюле.

– Мен излеген да олду, – деди Хабу. – Газетибизни партия-жашау бёлюмюню таматасы Ностуланы Магомет, культура бёлюмюню таматасы Шауаланы Миналдан, письмола бёлюмюню таматасы Залийханланы Магомет тамбла жолгъа атланырыкъдыла. Алагъа райкомдан, Эльбрус элден да адамла къошулукъдула.

– Да, тейри, Хасан, фельетон жазама деп, халкъны аякъ юсюне салгъанса, – деди Хамит. Олсагъатда Хабу бир хычыуун ышарды.

Сёзсюз, редакцияда къуралгъан комиссияны адамлары жалаанда тюзлюкге жакъ басарыкъ эдиле. Тынгысызма, бу жол кёп жылланы термилген ишиме тюшмей къалсам, артда редакциягъа хазна жол табылсын манга. Тюзлюк хорлады – мени ишге алдыла. Эришиуде да мен хорлагъанма нёгерлерими.

Малкъондуланы Хамит мени биргеме келди районнга. Райкомну биринчи секретары Гумар Кушховну кабинетине бек таукел кирди ол, мен да – аны ызындан. Саламлашып, саулукъ-эсенлик сурагъандан сора, Хамит нек келгенибизни ангылатды Кушховха. Ол къууанды, алгъышлады. Мени партиягъа алгъан кюнлерин да эсгерди. Сора райкомну экинчи секретары Корнеевни, бёлюмлерини таматалары Адам Абазовну бла Аубекир Жемуховну, райисполкомну председатели Магомет Батырбековну чакъыртды да, былай айтды:

– Малкъондуланы Хамит, районубузну, республикабызны да белгили адамы, бизге бир иги къонакъ алып келгенди – Шауаланы Хасанны. Бу «Коммунизмге жол» газетни энчи корреспонденти болуп ишлерикди районда. Эсигизде эсе, партиягъа кесибиз алгъан жашды, элни школунда устаз болуп ишлегенди, ары дери уа районубузну газетини редакциясында къуллукъ этгенди. Хар бирибиз да болушургъа керекбиз жаш журналистге. Хасан районну жашауундан «Коммунизмге жол» газетни окъуучуларына керти хапар берип турлугъуна уа толу ийнанабыз...

Район арада – Заюково элде юч отоулу фатар да бердиле манга, телефон да тартдыла.

Малкъондуланы Хамитни эсли сёзлери, адамлыкъ дерслери кюн сайын жашауда, иште да ышангылы нёгерледиле. Ол айтханды: «Рай-

комну бѐлюмлери бла байламлыгынгы бир кюнде да юзме деп. Кесинги башхаладан бийикге салма. Билмеген, ангыламагъан затынгы уялмай соргъан эт райкомну адамларына, орам хапарланы чотха алып, болмачы затланы жазма. Алай этсенг, санга да, бизге да уялыргъа тюшерикди...»

Малкъондуланы Хамит, къуру манга угъай, редакцияда уллугъа, кичиге да эс тапдыргъан оноучу эди. Мен бюгюн аны Уллу Ата журт урушну башындан аягъына дери ёлюмню кёзюне къарай сермешгенини юсюнден юлгюле келтирип айтыуну кесиме борчха алмагъанма, орденле, майдалла бла саугъаланнганы да белгиледи газет окъуучулагъа, кёчгюнчю жыллада Къазахстанда колхозну председатели болуп ишлегенини юсюнден да жазылганды. Кёчгюнчюлюкде аллай намысха тийишли болгъаны окъуна айтады аны адамлыгъы дайым бийикде жорюгенин. Газетде аны биргесине ишлеген жылларымы уа ёмюрден ахыргъа унутурукъ тюйюлме. Мени бла ойнаргъа сюйюучюсюн а бютюнда бек: «Мен Шауаланы Хасан бла ишлегеним ючюн, манга молоко требуется», – деп кюдюрюр эди адاملаны. Бир жары тебиресе уа, кёбюсюнде нёгерге излегени уа – къайда болсам да, аны намысына кир къондурмазгъа итиниулгюмю ангылагъанды. Былайда киши айып этмесин манга: кёп жууаплы ишлени буюруучу эди Хамит. Аны айыплы этгенме деп билмейме.

Кертиди, бир жол а бир чубур ишим туурагъа чыкъгъан эди. 1965 жылда 26-чы мартда КПСС-ни Ара Комитетини кезиулю Пленуму болгъан эди. Анда «СССР-де эл мюлкню бютюнда терк айнытыуну арт болжалгъа салынмазлыкъ борчлары» деген ишге къаралгъан эди. Алгъаракъдан окъуна айтып къояйым, эл мюлкде ишлегеним кёп жылланы ичинде аны оноуларына къулланып, жашагъанларын эсге алсакъ, Пленум совет халкъланы жашауларында белгили магъананы тутханды.

Хамит, редакцияны бир къауум адамын кесине чакъырып: «Газетни тамблагъы номерине Пленумну юсюнден оюмланы къурагъыз, сабанчы, малчы болсун, жазыучу, алим болсун, мюлк оноучу болсун неда устаз... Телефон бла сёлешесиз, барыпмы тюбейсиз, къурагъыз ол ишни», – деди.

Мени акъылыма кёре, бек учхара иш эди ол – Пленумну материаллары газетледе басмаланнгынчы окъуна адاملаны жалгъан сёзлерин жыйып, газетде чыгъаргъан.

Мен Хамитни кабинетинден чыкъдым да, телефонну «Эльбрус» совхозну Лашкута бѐлюмюне бурдум. Анда бѐлюмню таматасы Къылычбий Ивановну тапсам, ишим къураллыкъды. Алий ол анда сабанчы бригадаланы таматалары Ботталаны Юсюпден бла Юсюпланы Жюнюспен бирлерин манга сёлешдирсе, бютюнда иги. Табылмады Иванов. Сора «Заюково» колхозда Шурдумова Лида ишлеген фермагъа сёлешдим. Анда телефон бар эди, Лида уа – школну бошагъанлай ишлерге фермада тохтап, атын республикагъа айтдыргъан ийнек сауучу къыз.

Къуралды ишим, Шурдумованы кесин чакъыртдым телефоннга. Ангылатдым нек сёлешгеними. Ол да телевизоргъа къарап, Пленумда

сөлешгенлеге тынгылап тургъанын айтды. Жаздым ол къызны аты бла оюмун.

– Терк болдунг, Хасан, – деди Хамит, оюмну къолуна тутдургъан сагъатымда. – Эй, юйюнге, Хасан, бирда болмай эсе да, телефон бла сөлешсенг эди да... Хамит мен киши бла сөлешмей къурагъан суннганды ол оюмуну. Мен да аны ангылап:

– Да телефон бла сөлешсем да, барып кесине тюбесем да, бу мен жазгъанланы айтырыкъ болур эди, – дедим.

Кёпмю керек эди Хамитге, Хасан былай айтханды деп, хапарымы редакциягъа жайды. Ол мени бла тохтамай ойнап туруучусун биле эдиле биргебизге ишлегенле. Экинчи кюн 27-чи мартда Хамитни чамына жангы зат къошулду: сагъат ондан атлап, радиода эл мюлк бериулени таматасы, жууугъум, антлы шуёхум телефон бла сөлешди манга. Шурдумова бла ким ушакъ этгенин сорду (Атын айтмайма, сау туююлдо). Ызы бла Хамитни телефонун айтырыгъымы тиледи. Айтдым – 2-38-21.

Тейри, андан сора беш минут да озгъан болмаз эди, Хамит, телефон бла сөлешип, мени кесине чакъырды.

– Хасан, Шурдумова Лида къайсы колхозда ишлейди? – деп сорду.

– Шурдумова Лида «Заюково» колхозну биринчи фермасында ийнек сауучу болуп ишлейди, – деп, ёхтем айтдым.

– Да мында жазылгъаны уа алай туююлдо, – деди Хамит, «Коммунизге жол» газетни биринчи бетинде Шурдумованы аты бла басмаланнган оюмгъа баш бармагъын тиреп. – Шурдумова Лида «Эльбрус» совхозда ишлейди деп жазгъанса.

– Оллахий, бек айышлы иш болгъанды, – дедим. Бек уялдым. Аллаи халатны къалай ычхындыргъаныма уа акъылым жетмедиди... Бир кесекден ангыладым ол эссиз ишим «Эльбрус» совхозгъа Ивановну излеп сөлешгеним бла байламлы болгъанын:

– Бусагъатда радиодан ол адам... сөлешип айтханды бизни терс ишибизни, – деди Хамит.

Кеси акъылымда ыразы болмадым радиодан сөлешген шуёхума. Жукъ а айтмадым.

Малкъондуланы Хамит бла бирге ашап-ичип, бир бир юйюне къонакъгъа барып, алай ишлей келгенбиз кёп жылланы ичинде. Къыркъ жылгъа жууукъ заманны къуллукъ этгенме газетибизге. Чамны, лакъыр-даны суюген, ариу жырлай да билген Хамит фахмулу, оюмлу журналист эди. Ол этген оноугъа редакцияда угъай деген адамгъа тюбемегенме. Кертиди, ишге жетгенде уа, жууукъ-тенг деп къарамагъанды, терс атламынгы, терс сёзюнюгю ачыкъ айтхан, газет миллетни кюзгюсю, намысы-сыйы, ана тилибизни от жагъасы болгъанын ангылатханды хар бирибизге да.

Дагъыда кёплеге юлгю болгъан, эс тапдыргъан бир бир ишин унутмайма. Мен жыйырма бла беш жылны ичинде газетибизни культура бёлюмюню ишин жюрютгенме. Биз хазырлагъан материалланы Хамит окъуучу эди. Тюзюн айтайым, мен къол салгъан материалда башха адам,

бютюнда Малкъондуланы Хамит тасха табарыгын суймегенме. Аны ючюн а, махтанып айтхан сунмагъыз, бек сакъ эдим ишиме. Хамит материалларыбызда сёзюню, айтымны тюрлендирлик болса да, сормагъанлай этмегенди ол ишни. Материалланы башларын а – бютюнда. Биз этген тап болгъанына башхаланы ийнандыралсакъ, даулашыргъа да тюше тургъанды.

Ол заманда да бар эдиле мен айтхан болургъа керекди деп, башхала жазгъанны кырып, жонуп, иеси танымазча этген «кьюлдукъчула» – кырыусузлукъну, жалгъан даражаны юлгюсюн кёргюзтген насыпсызла.

Хамитни юй бийчеси Зоя не магъаналы, не махтаулу сёзге да тийишли адам эди. Хар айтхан сёзю – таза ниетни юлгюсю, бетинден нюр тегюле тургъан, юйюне келген кьонакыгъа сени дуняда болгъанынга кьюуанабыз дегенни айтып, анга тюбегенин насыбына санагъан инсан эди Зоя. Шош, ариу, жумушакъ ауазы бюгюн да кьюлагъыма эшитиледи атын сагъыннганым сайын.

Бу эки ахшы адамны – Хамит бла Зояны – ата-ана намысына тийишли сабийлери болгъандыла: Валентина университетни тыш кыраллы тиллени факультетин бошагъанды, окьюуу-юйретиу ишге кеп кыйын салгъанды; Зухура медучилищени бошاپ, халкыгъа халал кьюлдукъ этгенди, жаннетли болсун, кеп болмай алышханды дуниясын; Владимир милицияны полковнигиди; Тахир ФСБ-ны подполковнигиди.

Хамитни бла Зояны сегиз туудугъу барды, аладан туугъанла онтерт жаш бла кызы боладыла.

Малкъондуланы Сулеменни жашы Хамитге быйыл жюз жыл боллукъ эди. Хар заманда бирлик, адамлыкъ болурун излеген, кьюуанча кьюуана, жарсыгъа жарсый билген, уллу жашау сынауу да болгъан адамыбызны кюн сайын да излейбиз. Атын айтханыбыз сайын жулдузубуз жарыкъ жаннган сунабыз.

Былайда Къайсындан бир кыауум тизгинни жазаргъа сюеме:

*Энди мен санга телефон
Бла да селешалмам, –
Энди санга жокъ телефон,
Энди адрес да жокъ.*

*Аны ауазын да эшитдим,
Анга ауаз да, сёз да жокъ.
Мен а алыкъын кёрюп
Турама чыммакъ тауланы.*

Биз а, Хамитча адамларыбызны биргелерине ишлегенле, аланы адамлыкъларындан дерс алгъаныбызгъа кьюуана жашайбыз бюгюн-бюгече да.

ШАУАЛАНЫ Хасан,
жазыучу

ЭР ЖОЛ ИЗЛЕР

Жюрегинде къайнатып, башында биширип, оюмну алай айта билген адамыбыз алай кѣп туююлдо. Тюменланы Мурадин аланы эм биринчилеринденди. Республикабызны бирлигине кърккыуу келген заманда ол миллети бла бир эди. Аны сабыр ауазы къайда да кесгин, ышаннгылы, ийнаныулу эшитилип тургъанды. Тюмен улуну бетинде ингилик жюрегинден келеди. Аллай адамлагъа бизни халккыбызда ичи, тышы да жылтырагъан дейдиле.

Мурадинге хар аны бла иги шагъырей болгъан, аны аз окъуна таныгъан анга намыс, хурмет этгени жаланда аны адамлыкъ ышанлары ючюн угъай, кенг ойлай, алгъа къарай билгени бла да байламлыды.

Миллетге суюмеклик аны ташына, суууна, адамына суюмекликден башланады. Бийик тауланы суююп, санга мирзеу берген тюзлени уа суюмезге жарамайды. Мурадинни эм ариу илишанларындан бири – тюзлерин тауларындан эниш этмейди. Ол а кишиликни, огъурлулукъну да жулдузлагъа тийген тѣппесиди.

Суюгенине ариу кѣзден къарасала ыразыды ким да. Ёз халккын, жерин Мурадин къалай суюе эсе да кеси, башхала да алай суюселе суюеди. Миллет адам ма алай болургъа керекди.

Тюменланы Мурадинни Кязимге битеу барыбызны да жууукъдан жууукъ этгенини уа бармыды сора багъасы! Кязимни туугъан жерине Шыккыгъа жол салып, анда ол жашагъан юйню жангъдан ишлегени уа азмы турады? Республикалы адабият байрамланы Шыккыда Кязимни арбазында бардыргъаны уа?! Бир сѣз бла айтханда, Мурадин Назим Хикметни ма бу чаккырыуу тизгинлери бла жашайды: «Ол жанмаса, мен жанмасам, сен жанмасанг, сора ким жарытыр къарангы дунияны».

Жаннганны да жаннган биледи. Бардыла кеслерин эслетир ючюн жарыгъанла, алай Мурадин аллайладан туююлдо. Ол жана эсе да, жылыу бере жанады. Ол адамланы бир бирге къаршы эте, тѣгерегине жкыя, ийнандыра, ахшы муратларындан, ингилигинден да ююш чыгъара жашайды.

Мен бу тизгинлени ма андан атайма Тюменланы Мурадинге, бу кыйын дунияда эр къайда да жол излер деген умут бла.

*Жашар ючюн, мадар излемей,
Жау излейбиз къадалып.
Жууукъ-тенгни кенгден эслемей.
Тик этебиз къадарны.*

КъМР-ни биринчи президенти В. М. Коков бла Тюменланы Мурадин

тёрт жаш къошулгъандыла: Ибрагим, Мурадин, Мухадин эм Сахадин. Ала Бабугентде ёсгендиле.

Бабугент кёп миллетли элди. Баям, ол себепден болур анда ёсгенледе миллетчилик айыргъанны азлыгы. Оруслула, къабартылыла жашайдыла, христиан къабырла да бардыла. Тюмен улу школ тенглерин, шуёхларын орус жаш Саша Дервянко бла къабартылы Ахмед Эдгуловну бек жууукъ адамларына санайды. Айхай да, аны таулу устазлары да болгъандыла, алай анга окъууда дуня тасхаларын ачхан Владимир Васильевич бла Евгения Даниловна Ткачёвланы, Василий Иванович Суворовну ыразылыкъ бла эсгереди. Ала берген билим Мурадинге андан ары жашауунда да жарап тургъаны хақъды.

Ол, 1967 жылда школну бошап, Къабарты-Малкъар кырал университетни зоотехния бёлюмюне киргенди окъургъа. Тамам ол студент жылларында таныгъанма мен аны – Мурадин мени тамата къарындашым Борис (Сапар) бла окъугъанды, бирге жашагъандыла. Ала нёгерлери бла бизге келе-кете тургъандыла. Аны сагъыннганым, жарым ёмюр тенгли озгъанды ол замандан бери, ол жашла уа – Мурадин, Мырзаланы Азрет, Къалабекланы Аныуар – бизге бюгюн да къарындашларыбызча жууукъ болуп турадыла. Дагъыда Тюмен улуну бир иги кылыгы тюшеди эсима: атам сау заманда Мурадин, уллу къуллукълада ишлегенине да къарамай, юсюбюз бла ары-бери озса, анга къайтып, саламлашмай, хапар сормай кетмегенди. Ол а игилени кылыкъларыды.

Таулу адам не заманда да малгъа сакъ болгъанды, аны бла жашагъанын унутмагъанды. Баям, Мурадин да андан сайлагъан болур эди бу

аламат усталыкыны. 1972 жылда ол университетде окъуун тынгылы этип, андан ары жашау жолуна атланганды.

Дипломун алгъан жаш специалист Бабугентде «Чирик кёл» колхозгъа келгенди. Бичен заман эди. Биринчи юч айны ол биченчиле жыйынында урунганды. Кертисин айтханда, бир бирни иги таныргъа ол бек тап себеп эди.

Жыйыннга хар кимни да бирча къошмайдыла. Мурадинни уа алгъандыла. Аны къой, юч минг ууакъ аякъла малы, минг бла жарым тууар малы, ат жылкъылары, фермалары болгъан колхозгъа баш зоотехник этгендиле. Тёрт жыл ишлегенди Тюмен улу ол жууаплы къуллукъда, кюню, кечеси да тауда, тарда оза. Тамам ол жыллада коммунист партиягъа да киргенди. Жашаууну ол жарымын эсине тюшюре, Мурадин ол кезиудеги миолк тамата Мусукаланы Мустафагъа ыразылыгъын къайтарып айтыргъа унутмайды.

Ызы бла заманны алай терк баргъанына сейир этген, малчылыкъда жетишимлери къууандыргъан Мурадинни районну баш зоотехнигини къуллугъуна тийишли кёргендиле. Ол а жамауатны, район таматаланы да анга ышанганларыны белгиси эди.

Ол жууаплы иште таулу жаш жаланда бир жыл чакълы ишлегенди, ызы бла аны комсомолну район комитетини биринчи секретарына айыргъандыла. СССР-ни заманында ол бек уллу саясат биригиу болгъаны эсибиздеди. Алчы жаш тёлно бла ишлеген, жууаплы болса да, къыйын кёрюнмегенди Мурадинге. Ол заманны таулу жаш жашауунда бек насыплы кезиуге санайды.

Юч жыл бла жарымны ичинде ол Малкъар, Бызынгы ауузланы эл-эллеринде совет идеологияны излемлерин жалчытып тургъанды. Къайда да тутхан ишин тынгылы этерге юйреннген жаш мында да кёргюзтгенди хунерин. Баям, Ростовда Бийик партия школда окъургъа да андан тийишли кёргендиле аны.

Бийик партия школланы магъаналары уллу эди – ала совет жыллада къырал эм саясат кадрланы хазырлауну гюрбежиси болгъандыла. Бары къуллукъчула аллай окъууну тауусхандыла. Ары барыргъа суйгенлени уа санлары кёп эди. Болсада аллай насып жаланда сайламалы адамлагъа тюшгенди. Мурадин аладан бири эди. Ол кёп миллетли аудиторияны ичинде таулу жашны профсоюз комитетни председателине айыргъандыла.

Жамауатны аллында жюриоген адамдан излем асламды. Кимге да бирча иги болгъан къыйынды. Алай а не болумда къаты, не заманда жумушакъ болургъа керегин билген къуллукъчуну адамлыкъ ышанына чып тюшмейди. Аны биз Мурадинни юлгосюнде кёребиз. Ростовда окъугъан эки жылы аны зыраф кетмегендиле.

Ростовну Бийик партия школунда «Ленинец» атлы газет чыгъа эди. Аны 1981 жылдагъы 64 номеринде «экижыллыкъ бёлюмню 1-чи курсуну тынгылаучусу Тюменланы Мурадинни» аскер иште тири юйреннгени ючюн махтаидыла. Артда ол хунер анга Черек районну пограничликле-

рини бир эришиулеринде да жарагъанды – хорлагъан эди, сауутну терк чачып эм жыйып.

Ол газетни муну ызындан келген номеринде уа: «Ростовда Бийик партия школну ректоратыны, партия эм профсоюз комитетлерини коллективлери КПСС-ни 26 съездини намысына бардыргъан социалист эришиуде Тюменланы Мурадин профорг болуп тургъан 214 группа алчыланы санына чыкыгъанды», – деп жазылады.

Игини къайдан да иги хапары келеди деп, керти айтадыла халкъда.

Ростовдан къайтханлай, Мурадинни Компартияны Къабарты-Малкъар обкомуну биринчи секретары Тимбора Мальбахов чакъырады. Жаш адам бла бетден бетге ачыкъ ушакъ этгенден сора, тамата аны Нальчикде къояргъа суйгенин билдиреди. Алай бла, Тюмен улуну эл мюлк жаны бла республикада халкъ контрольно инспекторуну къуллугъуна салады. Анда ишлеген тёрт жыл бла жарымны ичинде Къабарты-Малкъарда Мурадин къайтып-къайтып барып, тынгысызлыгъын билдирмеген бир эл мюлк къалмагъаны туурады.

Бир кесекге аны Компартияны Къабарты-Малкъар обкомуну инструктор этип аладыла, алай эки ай да озгунчу Совет район комитетге биринчи секретарь, халкъ депутатланы район советине председатель этип кёчуреди. Ол заманда район алгъыннгы атын да алады. Алай бла, Мурадин Черек районну администрациясыны башчысы болады. Бу кыйын да, жууаплы да, иште ол онтёрт жыл бла жарым ишлегенди.

Ол республикагъа, районнга да кыйын кезиу эди – кыйрал система бузулуп, аны орунун болжаллы халда къурамла толтуруп, экономика, политика да акъсагъан, идеология тюрленип, адамла баргъан ызларындан тайып... Болсада, белгилеп айтханда, ол заманда иги тюрлениуле да болгъандыла. Сёз ючюн, Черек ГЭС-ге биринчи таш салыннганды. Ол россей магъаналы станция болса да, район да аны ишлеуге кёшумчулукъ этгенди.

Ол жыллада Огъары Малкъаргъа баргъан жолда тоннель, Бабугентде, бир къауум башха элдеде да межгитле, школла, сабий садла, жашау фатарла да ишленнгендиле, районну он элинден жетисине газ тартылгъанды, Бабугентде, Герпегежде, Жемталада, Аушигерде, Зарагиде суу ызла жангыртылгъандыла. Алада, сёзсюз, район башчыны кыйыны барды. Ол Малкъар ауузунда, Бызынгы тарында жашагъанланы жашау халларын игилендириуге республиканы таматаларыны эсин бурдургъаны окъуна биз унутмазча, анга ыспас этерча шартды.

Малкъаргъа элтген жолну тапландырыуну юсюнден энчи айтырчады. Тоннельни къурулушуну къагъытлары 1994 жылда хазыр болгъанлыкъгъа, жаланда 1997 жылда ишленип башланып, 1998 жылда 28 мартда бошалгъанды. Черек районну администрациясыны башчысы ол жылны ичинде аны кюн сайын жокълагъанын айтадыла. Къууанчын а ол ачылгъан кюн бу сёзле бла билдиргенди: «Бюгюн Черек тарында тарыхда къалырча иш бола турады десем, жангыллыкъ туююлме. Тоннельни хайырланыргъа бериу бизни харкюнлюк жашауубузда бек жара-

рыкъды. Таулуну иги жолну юсюнден муратлары тола тебирегендиле. Бу жол шөндюгю жашауну излемлерине келише барады. Төрт жылны ичинде кыаяны тешип, ичинден 70 минг кубометрге жууукъ таш-топуракъ чыгъаргъан ишчилеге жүрек ыразылыгъымы айтама».

Погранзастава ачылгъан кюнден башлап, ол пограничникле бла байламлыкъ жүрютгенди, аланы ишлерине кыатышып тургъанды. Ала биринчи чатырлада жашап тургъан эселе, артда юйле ишленип, жашау болумлары игиге тюрленгенди. Ол затда районну да кыйыны барды.

Мурадин КъМР-ни Парламентине депутатха төрт кере айырылгъанды. Аны анда КъМР-ни Парламентини бир палатасыны председателини күүлугъуна салгъандыла. Алай бла, республика бусагъатда жашагъан законланы бир кыаууму ол заманда аны кыошумчулугъу бла жарашдырылгъанды. Россейни президенти В.В. Путин кырал башчыгъа экинчи кере айырыла айланнганында, Тюменланы Мурадинни кесини ышангылы адамы этгенди.

2004 жылда Тюмен улуну КъМР-ни Урунуу эм социал айныу министри этгендиле. Артда министерствону агенствогъа бургъан эдиле. Ол күүлукъда ишлегенинде да кыойгъанды Мурадин белгили ыз: алагъа сансыз болгъан ата-аналаны сабийлерине, аллай юйюрлени саны уа бизде юч мингден атлагъан эди, кыайгъырыуну ол бек баш ишге санагъанды. Аны оноуу бла, ата-ана сауда ёксюзлюк сынагъан сабийлеге деп, республиканы жер-жерлеринде реабилитация арала ачылгъандыла, кыйналып жашагъан, жангызлыкъ безитген адамлагъа адрес болушлукъ этиу да жангы кюч алгъанды.

КъМР-ни табийгъатны сакълау эм хайырлануу министерствосунда министрни экинчиси, департаментни таматасы болуп да ишлегенди бир кыауум заманны Мурадин.

Солуугъа кетерни аллында уа жылгъа жууукъну республиканы башчысыны администрациясыны таматасыны экинчиси, Кырал службаны, коррупциягъа кыажу кюрешни управлениясыны таматасы болуп тургъанды.

Мурадин не тюрлю уллу күүлукълада ишлеген эсе да, менсингенди. Миллетибизни анга ыразылыгъы ол даражалы шинтикледен кёпге да бийикди. Анга сылтау да барды. Сёз ючюн, малкыар адабиятны мурдорун салгъан Мёчюланы Кязимни юсюнде ол этген ишни багъасы жокъду.

Районда комсомол башчы болгъанында, шайырны 120-жыллыгын белгилегенде, ол аны оюла тургъан юйюн, ханс басхан арбазын, гюрбежисин кёргенде, анда болгъан тозураулукъну кетерирге, ары жол ишлерге кыаст этген эди.

Тамам он жыл озуп, 1989 жылда 22-чи октябрьде Кязимни 130-жыллыгын этген кюнледе, биз жангы жол бла Малкыарны бек бийикде орналгъан эли Шыкыгъа чыгып, анда Кязимни эки кыатлы юйю бла гюрбежиси жангыртылып, арбазда эсгертмеси сюелип тургъанларын кёргенибизде, анга кыуаннганыбыз эсен бир заманда да кетмес. Ол

кюн ары кѣп адам кѣтюрюлген эди. Аланы бары да ол бийикде, Аллахха жууукъ жерде, Мурадиннге, аны бла бирге бу уллу ишге кыйынылары киргенлеге ненча алгыш айтханларын санагъан кыйынды.

Ол кюн Кязимни кыркъ беш жылны ичинде киши жашамагъан эли, назмула, жырла, алгышла айтылып, къобуз таууш эшитилип, жашла, кызла тепсеп, жангыдан жарыгъан эди. Ол байрамны халкъына кыркъжыллыкъ Мурадин бла аны огъурлу ишде нѣгерлери саугъа этгендиле.

Ол уллу жетишимни юсюнден Къабарты-Малкъарны, Къарачай-Черкесни да халкъ поэти, РСФСР-ни М.Горький атлы Къырал саугъасыны лауреаты Зумакулланы Танзиля былай айтханды: «Ол кыйын да, жууаплы да борчну тамамлар ючюн, жюрек кѣтюрюлююлюкден, таукелликден, къолайдан сора да, уллу кишилик керек эди... Черек районну башчысы Тюменланы Мурадин, не кече, не кюн тынчаймай, ол борчун толтуруп, Кязимге жол ишлегенди эм аны бла барыбызны да къууандыргъанды...»

Ол кюн анда жазычу, поэт, кѣчормечи, Россейни жазычуларыны Союзуну правленини секретары, эки кере да СССР-ни Къырал саугъасыны лауреаты, Социалист Урунууну Жигити Анатолий Сафронов да болгъанды. «Бюгюн биз былайда Кязимни кесин кѣргенча болгъанбыз. Ол туууп ёсген арбазда сюелебиз. Бюгюннге дери жашап, деменгили поэтни 130-жыллыкына аталгъан байрамга келгениме чексиз къууанама. Бизни Шыкыгъа чакыргъан Тюменланы Хадисни жашы Мурадиннге баш урама. Сени атынг халкъында ма бу фахмулу жазычуну аты бла бирге айтылып турлугъуна ийланама», – деген эди ол.

КъМР-ни халкъ жазычусу Тѣпеланы Алим а: «Халкъыбызны тин хазнасына, тарых жолуна быллай бир эс бѣлген, аны культурасына быллай кыйыгъыргъан бир башха малкъар къуллукъчуну билмейме мен», – деп чертгенди.

КъМР-ни халкъ жазычусу Токумаланы Жагъафар: «Зияратха баргъанча, таулула Бызынгдан ёрге, тау ыранланы толтуруп, Шыкыгъа алай ёрлегендиле. Сабийлерин къоюнларына кысып чыкыгъан таулу аналаны кѣргенме... Кязим жашагъан юй толусунлай алгынынгы халына келтирилгенди. Юйню аллында закий поэтге эсгертме салыннганды. Сууну ары жанында гюрбежиси да тап этилгенди. Ичинде кѣрюгю, ташы, салтасы, темирлери да бардыла...»

Бери жыйылгъан халкъны аузундан ол кюн мен: «Сау болсун, Мурадин!» – деген кѣп алгыш сѣзлени эшитгенме. Ол а кимди? – Коммунист партияны Совет райкомуну биринчи секретары Тюменланы Мурадин. Къайда, не жерде болса да, адамны халкъына атап этилген игилиги ёмюрде да унутула болмаз. Ары дери кѣп адам танымагъан жаш ол кюн битеу таулу халкъга белгили болгъанды, аны атын бюгюн-бюгече да адамларыбыз хурмет бла айтадыла. Кязимни журтун жангыртып, аны уллу фахмусуна тийишли хурмет этиуню башламчысы Мурадин болгъанды», – дегенди.

Тамам ол жыллада жашлай душманни кьолундан жоюлгъан, Чирик кълунде ахыр ышыгъын тапхан малкьар поэт Будаиланы Азретге эсгертме да салдыргъанды Мурадин.

Белгили украинли поэт эм жазыучу Тарас Шевченкогъа аталып, Къабарты-Малкьарда Черек районда 1994 жылны сентябрь айында альпиниада болгъанды. Ары Украинаны кеп жеринден – Винницадан, Сумдан, Днепродзержинскден, Днепропетровскдан, Кривой Рогдан, Павлограддан, Никопольдан. Новомосковскдан да – келгендиле, бары да алтмыш адам, Сукан жанында Тарас Шевченкону атын жюрютген бийикге чыгъаргъа. Алагъа Тюменланы Мурадин тубегенди, не кереклерин да жалчыгып, биргелерине таулу жашланы – Аналаны Маликни, Батчаланы Исмайылны, Къубадийланы Ахматны, Чеченланы Виталийни, Темуккуланы Солтанны – кьурагъанды.

Кьонакъ альпинистле артда, юйлерине кьайтханда, таулуланы, район таматадан башлап, кьошда таулу кьойчулагъа, малчылагъа дери, кьаллай алаамат халкъ болгъанларын айтып-айталмай эдиле дейдиле анда чыкыгъан газетле.

Къабарты-Малкьарны биринчи президенти Валерий Коков юбилей кюнледен биринде Тюменланы Мурадинни юсюнден былай айтханды: «Мурадин Къабарты-Малкьарны адамларыны кезлерине буюкьмай кьараргъа боллукьду – ол керти адамны бети излегенча жашайды, эриши ишле этип, анга уялырча туююлду, ол аллай зат этмегенди. Мурадинни таза ниети, асыл ишлери, менсинмеулюгю ючюн сюедиле. Таматалыкъ этген жеринде ол магъаналы ишле толтурады, халкьны жашау болумун иги жанына тюзетирге кьайгырады, адамлагъа хурмет этеди».

Таулу жашха ыразылыкларыны кьыралыбызны башчылары В.В.Путин, Б.Н. Ельцин, Россейде Федерация Советни председатели В.И. Матвиенко, КъМР-ни башчысы Ю. А. Коков, политикле, кьырал эм жамауат кьуллукьчула Г.А. Зюганов, С.М. Миронов, В.Г. Казанцев, «КъабмалкьГЭС-ни» кьурулушуну таматасы Г.А. Патов, жазыучула, поэтле, башха ол болушхан адамла да айтхандыла.

Тюменланы Мурадинге атап, поэтле Зумакьулланы Танзиля, Гуртуланы Салих, Ёзденланы Альберт, Додуланы Аскер, Хасан Тхазеплов эм башхала кюнден толу, алгышлы назмула, ыспас сёзле жазгъандыла.

Мурадин жашау негерге Оракъланы Абдул-Керимни кьызы Ларисаны сайлагъанды. Ол университетни орус тил бла литература бъллюмюн бошап, кеп жылланы устаз болуп ишлегенди, кеси да КъМР-де халкьгъа билим бериуню сыйлы кьуллукьчусуду.

Ала төрт кьыз ёсдюргендиле. Кьызла да, аталары, аналарыча, ишлеген жерлеринде, кирген юйлеринде, тукьумларында кеслерин ариу жюрютюулери, билимлери бла ыспасха тийишли болуп жашайдыла.

Алай болуп турсун Малкьарны махтаулу уланы Мурадин!

МУСУКАЛАНЫ Сакинат.

КЪАРАЧАЙДАН САЛАМ САНГА

Тюмен улу, Къарачайдан салам санга!
Арып келип, ырахат жукълай болурса сен?..
Топал заман жууукълаша барып тангнга,
Танг кёргюзтдю тёртгюл бетин терезеден.
Ушамагъан не жаууннга, не уа къаргъа,
Бир къужур зат чал этеди мияланы.
Мутхузлукъгъа ауанасын булгъай къаргъа,
Кёргюзтюрге излемейди танг бетин,
Келмезгеми ант этгенди бу эргтен?
Аллах айтса, сиз болурсуз тынч-эсен?
Жашау жолну къынгыры да, тюзю да
Бийикледен къарагъаннга кёрюнед.
Жийиргенмей хар не гюнях амалдан,
Кюрешелле бирле болуп къуллукъчу.
Акъылы бар – акъыллыны ызындан,
Акъылы сай – акъыллыны ызындан,
Баргъан адет болса, болур тамамлыкъ,
Хыянатсыз телиликни кечелген,
Ол да бирде акъыллыны бир шарты.
Къурт жашырад чабакъчыны къармагъын,
Кесине сакъ унутмайды алайын.

*ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт,
Къ ЧР-ни халкъ поэти*

ГЪАЩЁ

Туменов Мурадин хузотх.

Сэ кюршхэм мывэ пагэу сыщыпсэурт.
Сыдэтт аузхэм псышхуэ къубеянуэ.
Си гъащIэр, си гур щэхуу уэ къэбзэурт,
Уэ пщыщ сыпщIыну уи пкъыль сыхэпльхъауэ.

Сэ уздэххынуш дэнэ сымыкIуами, –
ЖыпIащ ажалыншагъэр пщыгъупщэжу.
Иреху уэ уи гур удзу къэгъэгъэжу, –
ЖыпIащ, – гъэ блэкIхэм нуру ядэткIуами.

Уэ къызжепIащ: хуэху дыгъэпс хуабэ гум,
ИкIи пщэдджыжкIэ сыкъепсащ дыгъэпсу
Уэ къызжепIащ: хуэху мазэ гуапэ щIым, –
ИкIи сыхуащ мазэщIэу щIым сытепсэу.

*Хасан ТХАЗЕПЛОВ,
заслуженный работник культуры РФ,
лауреат Большой литературной премии РФ
2018 года*

Коллективу журнала «МИНГИ-ТАУ»

Дорогие коллеги!

Правление Союза писателей России поздравляет вас с 60-летием журнала! Появление в своё время собственного издания имело огромное значение в становлении балкарской литературы.

Изначально в альманахе публиковались лучшие произведения известных писателей Кязима Мечиева, Саида Шахмурзаева, Берта Гуртуева, Саида Отарова, Кайсына Кулиева, Танзили Зумакуловой и первого его редактора Керима Отарова, но, в скором времени журнал стал отличной стартовой площадкой для начинающих поэтов, писателей, журналистов, переводчиков и художников, чьи работы становятся украшением новых выпусков. На страницах журнала появляются произведения авторов других народов, начиная с классиков русской литературы, а так же классиков Востока и Запада в переводах на балкарский язык.

Первые публикации произведений в журнале «Минги-Тау» подарили читателям писателей и поэтов Миналдан Шаваеву, Жанакайыта Залиханова, Зейтуна Толгурова, Омара Этезова, Хабу Кациева, Хасана Шаваева, Алима Тепшеева, Эльдара Гуртуева, Жагафара Токумаева, Ибрагима Гадиева, Башира Гуляева, Магомета Хучинаева, Аминат Биттирову, Эльдара Гуртуева, Ибрагима Бабаева, Магомета Мокаева, Иссу Боташева, Светлану Моттаеву, Салиха Гуртуева, Муталипа Беппаева, Сакинат Мусукаеву, Аскера Додуева, Мурадина Ольмезова, Абдуллаха Бегиева, Мухтара Табаксоева и многих других авторов.

За 60 лет был пройден большой путь от ежеквартального альманаха до литературно-художественного и общественно-политического журнала известного за пределами не только нашей республики, но и всей России, а тесное сотрудничество с литературными журналами и газетами КЧР, Казахстана, Татарстана, Башкортостана, Киргизии, Турции даёт ему право называться международным.

Желаем сотрудникам журнала крепкого здоровья и новых творческих успехов.

Николай ИВАНОВ,
председатель Союза писателей России

БАШЛАРЫ

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯГЪА – 85 ЖЫЛ

КЪУЛИЙЛАНЫ Кайсын. Насыплы эркилик. <i>Статья</i>	3
Инна КАШЕЖЕВА. Бизни Танзиля. <i>Статья</i>	6
ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун. Поэзияны жарыкъ сёзю	8
Жашауну теренден ачыкълагъан поэзия. <i>Статьяла</i>	14
ТЁППЕЛАНЫ Алим. Сау дунягъа иги бла таныта. <i>Статья</i>	19
ШАУАЛАНЫ Хасан. Танзиля – поэзия жарыгъы. <i>Статья</i>	26
Александр ПРЯЖНИКОВ. Собственное имя. <i>Статья</i>	30
Давид КУГУЛЬТИНОВ. Игиликди эм башы. <i>Статья</i>	38
МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Алгъыш, тилек да – жырында. <i>Статья</i>	40
ЛАЙПАЛАНЫ Билял. Сёз жашлары Танзиляны. <i>Статья</i>	45
ТЕТУУЛАНЫ Хадис. Бийикликге учундурган. <i>Статья</i>	49
АСАНЛАНЫ Кулина. Манга аны бла шуёхлукъ жюрютген – насыпды. <i>Статья</i>	51
Эдуардас МЕЖЕЛАЙТИС. Эльбрусская сапфо. <i>Статья</i>	54
ХУБИЙЛАНЫ Осман. Таш таудан учхалап... <i>Статья</i>	57
Алгъышлау къагъытладан	61
Танзилягъа айтылган сёзледен	63
Танзилягъа аталган назмула	68
ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля. Назмула	86

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВНУ ЭСГЕРЕ

Ал сёз	113
КЪУЛИЙЛАНЫ Къайсын. Только так! <i>Назму</i>	115
Чингиз АЙТМАТОВ. Джамия. <i>Повесть</i>	125

ПРОЗА

ТАУКЕНЛАНЫ Борис. Ажал – кече-кюн да жаныбызда. <i>Роман</i>	169
--	-----

МАЛКЪОНДУЛАНЫ ХАМИТ ТУУГЪАНЛЫ – 100 ЖЫЛ

ШАУАЛАНЫ Хасан. Адамлыгъы бизге бюгюн да дереди. <i>Очерк</i>	207
---	-----

ТЮМЕНЛАНЫ МУРАДИНГЕ – 70 ЖЫЛ

ДОДУЛАНЫ Аскер. Эр жол излер. <i>Статья</i>	213
МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Игилик унутулмайды. <i>Очерк</i>	214
ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт. Къарачайдан салам санга. <i>Назму</i>	221
Хасан ТХАЗЕПЛОВ. Гъашцэ. <i>Назму</i>	221

«МИНГИ-ТАУГЪА» КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН

Николай ИВАНОВ	222
--------------------------	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 4 (206)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Корректор *А. Х. Жабоева*

Художник *В. К. Баккуев*

Сдано в набор 04.07. 2019. Подписано в печать 05.08. 2019.

Выход в свет 20.08. 2019. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.

Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.

Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1850 экз. Заказ № 185. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 32,04 руб., за 6 мес. – 96,12 руб.

В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в типографии «Печатный двор»,
г. Нальчик, ул. Калюжного, 1

«Минги-Тау» журнал келмей къалгъянына почта жууаплады.

Тел.: (88662) 76-01-75

(88662) 76-01-45

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриотмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кѣз къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башха жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

Танзиляни кванатлы тизгинлеринден

* * *

Битеу дунияда ишанла,
Бу дуниягъа кёз ачханла,
Сизге атсынла акъ тангла,
Кюн ахшы болсун, адамла!

* * *

Билеме, кёп тизгининг,
Чачи алтын урлугъун,
Сау дунини башында,
Тирлик бере турлугъун!

* * *

Алай сулма жашауум —
Къуру тойлада кетген —
Къыйыналысь да кёргенме,
Жерими титиретген.

* * *

Битеу дуния тилеге
Тилим жараша билсе,
Ёлмей, жанал туурча,
Ёлюмсюзлюк берилсе,
Сени бла бир кюннге
Од аны алып десе,
Альшыр адим анга —
Сени кёрлюк бир тангига!

* * *

Туугъанма, хар кимча, жерин юсюнде,
Ёстенме кесимча, жерин юсюнде,
Аз ышара тыномде, кёп — тыномде,
Терсликте жау болгъанма тап кесимде.

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:

42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66, 42-76-19

Адреси:

360000, г.Нальчик, пр.Ленина, 5 «Минги-Тау»,

www.journals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

ТАНЗИЛЯ